

АЛИШЕР НАВОЙЙ

ҒАЗАЛЛАР

ШАРҲЛАР

Тошкент
«Камалак»
1991

ШОИРНИНГ МАНСУРАВИЙ МЕРОСИДАН

МУНОЖОТ

Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим. Зиҳи исминг азим, раҳмонлиг ва раҳимлигинг вожиб ут-таъзим. Исм сенинг исминг ва раҳмонлиг ва раҳимлигинг — сенинг қисминг, сен ганж ва офариниш — тилисминг. Исминг жамъи сифоти асмой ҳусно, раҳмонлиг ва раҳимлигингга юз минг ҳамду сано. Раҳим ҳам сен, раҳмон ҳам сен, азим ҳам сен, субҳон ҳам сен. Субҳоноллоҳ, не кибриёву азаматдурким, сендин ўзгага вужуд итлоқи бўҳтон ва тухматдур. Зотинг қайюми барҳақ, вужудинг воқеъи мутлақ. Сендин ўзга мавжуд кўрунганлар намуди бевуд, балки нобуду цомавжуд, вужуд ва мавжуддин сен мақсуд. «Таоло шонука ва амма эҳсонука ва ло илоҳа ғайрука. Ё Вауд ва Маъбуди вожиб ул-вужуд».¹

ҲАМД. Илоҳи, азамату жабарут² сенинг шонингдадур ва мулку малакут³ сенинг ҳукму фармонингда. Азалиётингга бидоят йўқ ва абадиётингга ниҳоят йўқ. Даҳр гулшанида ҳар ғиеҳу яфроғ сенинг ҳамдингга зекир ва сипеҳр анжуманида ҳар ҳарфу авроқ сенинг неъматингга шокир. Жамолиятинг бўстонида секиз учмоқ бир райҳони дилнавоз ва жалолиятинг зиндонида етти тамуғ бир самуми жонгудоз. Ҳашаматинг боргоҳида шамма — мехри мунир ва санъатинг коргоҳида бир лавҳа сипеҳри асир. Юз бу оламча мавжуд этай десанг, «қун-фаякун»⁴ иборати анга кофий ва минг анжомни маъдум этай десанг «хабаан мансура»⁵ ишорати анга вофий. Ваҳдоният

¹ Шонинг олий, эҳсонинг умумий, ўзингдин ўзга маъбуд (илоҳ) йўқдур. Эй Дўст ва қатъий мавжуд зот! (Арабча жумла ва иборатларни Абдулазиз Мансуров таржима қилган).

² Улуғлик ва кудрат.

³ Подшолик ва қонинот.

⁴ «Бўл», деса бўлади.

⁵ Тўзиган чанг.

сифатида шарикү вазирдин мубарро ва фардоният сийратида волиду валаддин муарро. Илминг дарёсидин ҳар гавҳар нўжум дурридин покроқ, мулкунг шахросидин ҳар лола қуёш машъалидин оташнокроқ. Бемонандлигингга «лайсака мислиҳи шайъун»⁶ гувоҳи содиқ, бепайвандлигингга «лам ялид ва лам ювлад»⁷ далили мувофиқ. Ҳар негаким, ташбиҳ қилилса, ўхшамассен, яхши боқилса, ул сендурур ва сен ул эмассен. Ҳамдингга такаллум аҳли тили косир, сипосингга мутакаллимлар ажздин муҳаййир. Бу бобда «ло нуҳси саноан алайка»⁸ мазкур бўлур, ҳар неча балоғат лофин урган дам урмаса маъзур бўлур.

НАЪТ. Улки, «кунту набийян ва Одаму байнал мои ваттин»⁹ мазмуни билан анбиёга муқаддамдур, «раҳматан лилоламин ва ҳотам ун-набиййин»¹⁰ мантиқи била аларга муаххар ва ҳотамдур, ҳабиби Ҳазрати Илоҳ Муҳаммад расуллulloҳ саллалoҳу алайҳи ва салламдур. Юз йигирма тўрт минг анбиёи мурсал хилқатидин мурод ул ва барча анга хайл ва ўн секиз минг олам ихтироъидин мақсуд ул ва офариниш анга туфайл. Нубувват тахтида хумоюн фирқи узра тож, анбиёву расул хайлида соҳибмеърож, аввалину охири холки, анинг шафоатиға муҳтож. Буроқи иноят анинг маркаби улви хироми ва Жабраили ҳидоят анинг пайки барққоми, лайлат ул меърож анинг шабистони ва «ли маъаллоҳи вақтун»¹¹ анинг мақоми. «Салавоттулоҳи алайҳи ва ало алиҳит-тайибин ва асҳобиҳит — тоҳирин».¹²

МУНОЖОТ. Илоҳи, акрам ул-акрами сен ва мен—гунаҳкор.

Илоҳи, арҳам ур-раҳимин сен ва мен—тийра рўзгор.

Илоҳи, агарчи журму исёндин ўзга ишим йўқ, аммо сендин ўзга ҳам кишим йўқ.

Илоҳи, йўқ эрдим, бор эттинг, тифл эрдим, улуғлар жаргасига қоттинг, аммо нафсу ҳаво елидин зухдум ниҳолин ушаттинг ва офиятим хайлин ёзуқ сипоҳи турктозидин тарқаттинг.

Илоҳи, ёмон атворимдин паришонлигим чўқтур ва шум нафсимдин пушаймонлиг йўқтур, мундоқ балoдин кутулурга уммидим сендин ўқтур.

Илоҳи, ўзлук ёмонлигини ўзлугум била ўта олмайду рмен ва яхшиларинг этагин ёмонлигим уятини тута олмайду рмен.

Илоҳи, йиллар ибодат қилгани рад қилсанг, ҳеч ким

⁶ Унга (Оллоҳга) ўхшайдиган бирор нарса йўқ.

⁷ Туғмаган ва туғилмаган.

⁸ Сенинг мақтовингни айтиб тугата олмаймиз.

⁹ Одам Ато сув билан тупроқ таркибида ётган даврдаёқ мен (Муҳаммад) пайгамбар бор эдим.

¹⁰ Бутун олам учун раҳмат ва пайгамбарнинг узуги.

¹¹ Менда оллоҳ билан бирга бўлмоқ учун вақт бор.

¹² Оллоҳнинг салoм ва раҳматлари ул зотга, пок оила аъзоларига ва тоза саҳобаларига бўлсин!

дахл қила олмас ва қарнлар исён қилганни қабул қилсанг ҳикматин ҳеч киши била олмас.

Илоҳи, Одам хилофат тахтининг муставжиби ўзиму бўлди, сенинг тақдиринг бўлмай, шайтон муҳолафатининг сўзиму бўлди?!

Илоҳи, бергувчисен ҳам фисқу фужурни, ҳам зуҳд, ҳам вараъни, аларнинг тухматин бир неча ожизга боғламоқ не яъни?!

Илоҳи, иноятингга уммидворменким, гуноҳим беҳаддур ва раҳматингга сазоворменким, хатову саҳвум беададдур.

Илоҳи, дарди ҳолимни ҳар кимга айтсам рад қилса, сенга таважжуҳ этгаймен ва агар сен рад қилсанг неткаймен ва кимга кетгаймен?

Илоҳи, сенинг йўлунгда туфроғ етса тўтиёдур ва кесак йўлуқса кимиёдур, гайрингдин қизил олтун қора туфроғдек беқадр камбаҳодур.

Илоҳи, ёмонлигимдин агарчи кўп аламин бор, ғамхорим сен бўлсанг не ғамим бор.

Илоҳи, дунё майли риштасин кўнглумдин уз ва нафсоният тийралигида ҳидоят шамъи била ўзунг сари йўл кўргуз.

Илоҳи, ул узун йўл ва қатиг водийда иноятинг била йўлда ва анинг қатъида аёгим тойилса дастгирлигинг бирла қўлда.

Илоҳи, бу йўл сайрида шайтонни теграмга ёвутма, агар ул адув йўл урса зуҳдумдин не қолғай, иноятингни ўқсутма.

Илоҳи, тақвойи берки, нафси гаддор анга забун бўлсун, вараъи насиб қилки, шайтони нобакор боши анинг аёғида нигун бўлсун.

Илоҳи, ғафлат уйқусидамен, бедор қил ва жаҳолат мастлигидамен, ҳушёр қил.

Илоҳи, ул бедорлиғни огоҳликка еткур ва ҳушёрликни беиштибоҳликка улантур.

Илоҳи, душмандур шайтони ҳийланомай менга ва нафси худройдур корфармой менга, бу варталарда дастгир бўлмансанг вой менга.

Илоҳи, агар хислатим эGRIDур, ниятим туздур, бу жиҳатдин кўрқинчим бордур, аммо уммедим бирга юздур.

Илоҳи агар афъолимга боқсам уят ўлтурур ва сенинг карамингни соғинсам уммид танимга жон келтурур.

Илоҳи, сендин ёмонлиғ келмас ва мендин яхшилиғ, сен яхшисен ва мен — ёмон. Ҳар кимга ўзига муносибдур қилиғ. Тикан иши санчилмоқ учун ани қуйдурмак муносибдур, баҳор файзи ом учун анга гул мушобиҳдур.

Илоҳи, туфроғдин эл кўзига тийралиғ етар ва қуёш ашиъа била олам аҳли кўзин равшан етар.

Илоҳи, чун ҳар не қилилур сенга тақдирдур, қилгувчиға не тадбирдур.

Илоҳи, тақдир қилганингни қилурға не ихтиёр, қилмасмен демакка кимнинг ҳадди бор.

Илоҳи, агарчи залолатқа тушубмен, аммо ҳидоятингга талабкормен ва агарчи тамуг ўтига тушкали ёвушибмен, аммо раҳматингга умидвормен.

Илоҳи, уммидимни карамингдин маълум қилма ва раҳматингни халойиққа ом қилгонда мени ҳам маҳрум қилма.

Илоҳи, агар дастгир сен бўлмасанг ишё ҳамону ит гунжи-си ҳамон ва агар пардапӯш сен бўлмасанг ридо ҳамону эшак аргамчиси ҳамон.

Илоҳи, тоатингга ҳавасим бор, аммо нафсқа забунмен, ибодатингга мултамасим бор, аммо гирифтори ишқу жу-нунмен.

Илоҳи, лаҳву ҳаво майидин мастмен, ужбу риё жомидин майпарастмен, бу дастовизлар била шайтонга ҳамдастмен.

Илоҳи, париузорларга мени девона қилдинг ва шамърух-сорларга мени кўнглумни парвона қилдинг, бу сабаблардин расволиғ била оламга (афсона) қилдинг.

Илоҳи, неча мусалсал зулф савдосидин бўйнымда занжир бўлғай ва муанбар хол ҳаёлидин кўнглум асир. Сенга бу навъ тақдир эрса, менга не тадбир.

Илоҳи, кўнглум кишвари қора қирпиқлар ясоли ягмоси-дин бузукдур ва сабрим уйи гулрангузорлар ҳўйи сайлидин йиқукдур.

Илоҳи, ҳар оташин лаъл менинг ўт тушган жонимдин намудор ва ҳар сероб кунжида менинг кўп пайкон кўнглум шакли падидор. Бу офатларнинг иложи сенга осондур, менга душвор.

Илоҳи, шўхи чобукларга чевиланда ҳар ён шитоб солурсен ва аларнинг ҳар ён шитобида менинг ошуфта кўнглумга ҳар дам изтироб солурсен.

Илоҳи, аларга ул шитобдин қарор йўқ ва менга бу изти-робда ихтиёр йўқ. Аларнинг дилраболиғи ҳам сендин ва ошуфта кўнгилнинг мубталолиғи ҳам сендин.

Илоҳи, бирав ҳуснига малоҳат берурсен ва анинг тузин менинг кўнглум жароҳатиға сепурсен.

Илоҳи, бирав мужаси нишин захролуд этарсен ва анинг нўгин менинг яралиғ бағримга санчарсен.

Илоҳи, шамъ ҳусни безанмаги ҳам сендин ва парвона мени ўртанмаги ҳам сендин.

Илоҳи, гул узориға дилафрўзлуқ ҳам сен бердинг ва булбул фиғону зориға жигарсўзлуқ ҳам сен бердинг. Агар қайси шамъи гулрух ишқи ўтинким, кўнглумга солдинг, парвона ва булбулдек сабру қароримни олдинг.

Илоҳи, агар ишқ суубатидин базм туздум ва май сайли офа-тидин тақво ва зухдум уйин буздум. Ул не май ичмак ва аёғ тутмак эрдиким, аёғ-аёғ қон ютмак эрди.

Илоҳи, агар ҳажр шиддатидин туганлар ўртадим, дину исломим мазраъида хирманлар ўртадим.

Илоҳи, ҳар туган саводидин офиятим рухсорин қаро қил-дим ва анинг дудидин имоним рўзгорин қаро қилдим.

Илоҳи, агар ҳавасдин бош-аёғ яланг ҳар ён югурдум.
бошдин аёғим ямон эрканин халойиққа билдурдум.

Илоҳи, агар севги жунунидин кўксумга тош урдум, ул тош
била нангу номусим шишасин синдурдум.

Илоҳи, гоҳи бу жунундин атфол тошин бошимга ёғдурдум,
гоҳи аҳбоб маломати нишин кўнглумга еткурдум.

Илоҳи, қайси исён тийралиги билаким, офиятим юзи
қарормади, қайси бедод суубатиким, мен қаро юзлукка бор-
мади.

Илоҳи, йигитлиғим бу навъ қатиг ўтти ҳам ачиғ, қари-
лиғда юз қатла ўзумни ўлтурсам не асиғ.

Илоҳи, эмди ҳамким, барчадин кечмак хаёлин қилурмен,
ўзлугум била кеча олмон яқин билурмен.

Илоҳи, бу балоларга солдинг, қутқор ва андоққим, бу
ибтилоларга киюрдинг, чиқор.

Илоҳи, мен банда тавба қилдим дегандин не суд, сен тавба
бергилики, ҳам таввобсен ва ҳам Маъбуд.

Илоҳи, намозеки, эл бўлмағунча қилмағаймен худнамо-
лиғдур ва ул намоз учун хирқаву ридо худройлиғ.

Илоҳи, ул намоёишу оройишдин кўнглумни мубарро
қилғил ва бу навъ, шайтон либосидин пайкаримни муарро
этғил.

Илоҳи, тоатқа тавфиқ берсанг риёдин асра ва ибодатқа
йўл кўргузсанг, хатодин асра.

Илоҳи, ул тоатки, ужб келтургай, кўнглумга ёвутма ва ул
маишатқим, узрга еткургай, тилимдин йироқ тутма.

Илоҳи, беилож дардга алил қилма ва бемурувват номардга
залил қилма.

Илоҳи, бешёлар мазаллатидин асра ва бедиёнатлар
туҳматидин асра.

Илоҳи, жоҳил суҳбатиға побанд этма ва арозил ҳашматиға
хожатманд этма.

Илоҳи, носипослар мулоиматидин йироқ тут ва ҳақшу-
нослар хусусиятидин қироқ тут.

Илоҳи, кўнглумни дарду шавқинг муҳаббати била овут ва
кўзумни надомат ашки селоби била равшан қил.

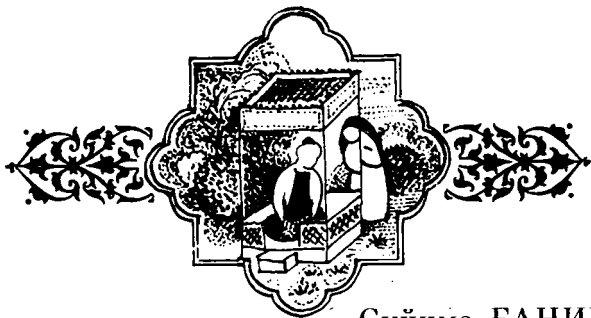
Илоҳи, тилимни неъматни беқиёсингга шоқир айла ва
кўнглумни ҳамду сипосингга зоқир айла.

Илоҳи, қаламимга ҳамдинг рақамиға машғуллуқ бер ва
рақамимга халойиқ кўнглиға мақбуллуқ бер.

Илоҳи, замиримга худписандлиғни ёвутма ва хотиримни
эл нафъи айбжўлуғиға тутма.

Илоҳи, хаёлимни ниёз аҳлиға мойил тут ва ниёзу дард кў-
зин дардмандлар аёғи туфроғи била ёрут.

Илоҳи, Подшоҳи Исломи муслимин бошиға тутғил барда-
вом, яъни бандаларинг устиға кўланкангни қил мустадом. то
шоҳу гадога дуоғуйлиқ қилмиш бўлғаймен, вассалом.

Суйима ГАНИЕВА

АЛИШЕР НАВОЙНИНИ

«МУНОЖОТ» АСАРИ

«Муножот» ҳақида илк маълумот Огоҳ Сирри Лаванднинг «Туркия китобликлариндаки Навоий ёзмалари» номли «Турк тили аралаштирмалари йиллиги — Бюллетень» (Анқара, 1958) да босилган мақоласида берилган эди. Унда Истанбул, Тўпқопи. Раван кутубхонасидаги Навоий куллийтининг нафис нусхаси (котиби Дарвеш Муҳаммад Тақий, таърихи — 901—902 (1495—96—1496—97) ва Фотиҳ нусха (Сулаймония кутубхонаси)ларида куллийёт аввалидан ўрин олган асар сифатида тавсиф қилинган эди.

1973 йил «Адабий мерос — 3» да Ҳ. Сулаймоннинг «Алишер Навоий куллийети қўлёзмалари тадқиқотидан» номли мақоласи босилди. Муаллиф Навоийнинг жаҳон кутубхоналарида мавжуд бўлган 8 та мўътабар куллийети фотонусхалари, уларнинг кўчирилиш тарихи нуқтаи назаридан хронологик тартибдаги мухтасар тавсифини беради. Туркия нусхалари тавсифида эса Огоҳ Сирри Лаванд маълумотларига тўла таянади. Лекин ундан фарқли ўлароқ Ҳ. Сулаймон Дарвеш Муҳаммад Тақий кўчирган нусхани «шоирнинг ўзи тузган куллийёт нусхаси бўлиб, унда куллийёт учун Навоийнинг ўзи ёзган сўзбоши — Муножот бор», — деб ёзади.

Навоийнинг «Муножот» асари Огоҳ Сирри Лаванднинг 1965—68 йиллар мобайнида нашр этдирган «Алишер Навоий» номли 4 жилдли китобининг охириги жилдида эълон қилинган эди. Сўзбошида ношир ёзган эдики: «Муножот мансур ёғариш (дуо, ўтиниш)ларнинг энг гўзалларидандир. Навоийнинг мансур асарлари орасида тил ва услуб боқимидан энг қусурсизи ҳисобланади. Муаллиф «Муножот» Тўпқопи ва Фотиҳ китобхоналаридаги Навоий куллийети нусхаларининг бошинда ер олмоқдаур», — деб таъкидлайди.

«Муножот» мундарижасидан маълум бўладики, «Куллийёт» учун махсус ёзилган сўзбоши эмас, Навоий «Куллийёт»

ёт» иши тасниф этар экан, ўзининг бутун ижодиётининг гуманистик моҳияти, дунёвийлик пафоси, ижтимоий, сиёсий ва фалсафий характери. маълум исёнкорлик руҳи. асарларида ўз аксини топган шахсияти, бир сўз билан айтганда, илгор жихатлар давр мафқураси нуқтаи назаридан шаккоклик саналган муддаолар бирлашиб шоирда, ботиний бир ҳаяжон руҳий иштироблар пайдо қилган ва у Оллоҳ наздида тавбатазарруъ қилиш эҳтиёжини сезган, десак хато бўлмагай. Лекин буюк даҳонинг Оллоҳдан илтижолари ҳам унинг дунё қарашида ва шахсиятидаги умумбашарий аҳамиятга молик илгор нуқталарни рўйи рост илғаб олиш имкониятини беради.

«Муножот» Муқаддима ва 3 қисм: «Ҳамд», «Наът» ва «Муножот»дан иборат. «Ҳамд» ва «Наът»даги фикрлар Навоий дostonлари аввалидаги ҳамд ва наътлардаги қайдлар билан мутлақо ҳамоҳанг бўлиб, оллоҳнинг буюклиги, азалий ва абадийлиги, ягоналик сифатлари. Мухаммад пайгамбарнинг таърифини беради. «Муножот» қисми эса бевосита Оллоҳга мурожаат тарзида битилган. Муаллиф ундан афв илтижо қилиб, ўзини гуноҳкор, Оллоҳнинг карамли эканини таъкидлайди ва пантеистик руҳдаги эътирофларга ўтади. Модомики, дейди Навоий, ҳар қандай мавжудот, унинг сифатлари, ҳар бир жонзод, унинг феъл атвори, саъй-ҳаракатлари Оллоҳ томонидан қисмат этилган экан, «тақдир қилганингни қилдурга не ихтиёр, қилмасмен демакка кимнинг ҳадди бор».

Маълумки, Навоий ҳаётининг охирида бирмунча йиллар аввал юраги тубидан ўрин олган ҳаж сафари иштиёқи яна оловланади. У 905 (1499—1500) йиллар давомида бир неча марта бевосита ва билвосита — яқинлари орқали Ҳусайн Бойқародан ҳаж сафарига изи сўради. Ҳар гал Султон аввалига ижозат берар, лекин дарҳол ўзи шахсан шоир ҳузурига ташриф буюриб, сафарни қолдиришга кўндириб қайтар ёхуд энг нозик дўстларни орага қўйиб шоирни аҳдидан қайтаришга муваффақ бўлар эди. Навоийнинг «Вақфия»да ёзишича, «икки орзу риштасидан (бири ҳаж, иккинчиси — ижод — С. Ғ.) ўзгаким, гириҳи кўнглум пардасидин ечилмади ва икки мурод ғунчасидин ўзгаким, тугуни жоним гулшанидин очилмади...

Мениким бу савдо низор айлади,
Ҳавас илгида беқарор айлади.
Не имонки, топқай қарору сукун,
Бировким, бу фикр этгай они забун».

Бу орауси рўёбга чиқмаслигига кўзи етган чоғларида Навоий руҳий азоблар гирдобиде қолар, ҳар қандай расмий, норасмий давлат юмушларию мадад истаб келувчилардан гоят толиқар эди, албатта.

«Муножот»даги «Илоҳи, эмди ҳамким, барчадин кечмак хаёлин қилурмен, ўзлугум билан кеча олмон яқин билурмен. Илоҳи, андоққи, бу балоларга солдинг, қутқор ва андоқким,

бу ибтилоларга кюрдунг, чиқор», — дея илтижо қилиши шоирнинг юқорида ёдга олинган тушкун кайфиятидан дарак беради. Шу билан бирга ҳаммадан воз кечиш мумкин ва осон, лекин «ўзлуги»дан кечиш мутлақо мумкин эмас, бу аниқ. Бинобарин, «ўзлук»ни муқаддас сақламоққа, уни таҳлика ва лоқайдликлардан халос этмоққа интилиш ниҳоятда зарур, деган шоирнинг юксак эътиқодини юзага чиқаради.

Диққатга сазовори яна шуки, Навоий илтижолари зимнида уни ижодиёти бўйлаб бош хат бўлиб ўтган давр, муҳитга йўналтирилган армон ва ўкинчли мулоҳазаларни укса бўлади. Шоир илтижоларининг бир неча ўрнида нафсу ҳаво (дунё, бойлик маъносидаги — С. Ғ.) майли, ҳирсу риё қабилардан сақланишда мададкорлик қилишни ўттиниши фикримиз далилидир. Шунингдек, тақво, зуҳд, ибодат сингари барча эл учун зарур бўлган фарзларни бажаришда тавфиқ тилайди: «Илоҳи, тоатқа тавфиқ берсанг риедан асра ва ибодатқа йўл кўргузсанг хатодин асра», — деб ёзади у. Бу ҳол XV аср фарзанди, тасаввуф таълимотига дахлдор ижодкор учун табиийдир, албатта.

Навоийнинг қатор илтижолари унинг дидактик қарашлари билан боғлиқдир: «Илоҳи, ашёлар (нодўстлар — С. Ғ.) мазаллатидин асра ва бедёнатлар тухматидин асра. Илоҳи, жоҳил сўхбатига побанд этма ва арозил (разиллар — С. Ғ.) ҳашматига ҳожатманд этма». Бу илтижолар «Маҳбуб ул-қулуб»даги шоирнинг дидактик ўғитлари, бир қатор «танбеҳ»ларидаги ҳикматли пандлари билан ҳамоҳангдир.

Навоий ўзининг ижтимоий қарашларига оид фикрларини ана шу «Маҳбуб ул-қулуб»да давом этдириб, уларни чуқурлаштирган, янги-янги тушунчалар билан бойитган. Унинг замона тескарилиги, давр кажрафторлиги ҳақидаги ўкинчли ноталари, зулмкорлик, беҳаёликлардан малул бўлган дилидан отилиб чиққан аламли нидолари ўз аксини топган эди: «Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр беҳаёлари зулмидин фиғону фарёд. То олам биносидур бу ўтга ҳеч ким менча ўртанмайдур, то бевафолик ибтидосидур бу ёлинг ҳеч мендек чурканмайдур. Замон аҳли бевафолиғидин кўксумга туганлар ва даврон хайли беҳаёлиғидин бағримда тиканлар». Булар «Муножот»даги: «...гоҳи атфол тошин бошимга ёдурдум, гоҳи аҳбоб маломати нишин кўнглумга еткурдум. Илоҳи, қайси исён тийралиғи билаким, офиятим юзи қарормади, қайси бедод суубатиким, мен қаро юзлукка бормади» каби дардли армонларда ўз аксини топгандек кўринади.

Навоий «Илоҳи, замиримга худписандлиғи ёвутма ва хотиримни эл нафъи айбжўлиғига тутма», — дея илтижо қилар экан, у ўз умри охирига қадар илгор инсонпарварлик заминида гоят мустаҳкам турганлигидан далолат беради. Хулоса тарзида айтиш керакки, Навоийнинг «Муножот» асари шоир қуллиёти учун ёзилган сўзбоши эмас, балки ҳаёти охирида эътиқодлари мустаҳкам, имони комил, ижодда гоёвий ниятлари юксак, ҳаёти ва орзу-умидлари пок ва хо-

лислигига инонса-да, яна бир бор Оллоҳдан нотинч руҳиятига осудалик тилаб, авлодларини маънавий камолотга, эътиқодий устуворликка, ўзлигини қадрлаш ва уни муҳофаза этишга чорлаш мақсадида ёзилган, ўтмишга эмас, келажакка қаратилган дил сўзларидир.

ҲАЗАЛЛАР

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳидо,
Ёр аксин майда кӯр, деб жомдин чиқти садо.

Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синғон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.

Жому май гар буйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй мугбача,
Жоми май тутсанг мени девонадин қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилғондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин
«Ишрабу ё айюҳал-атшон» келур ҳар дам нидо.

* * *

Зиҳи хуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайи бозорида юз ғавго.

Сени топмоқ бәсе мушкулдуруп, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинхон, вәле пинхонлиғинг пайдо.

Чаман оташғахига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Не ишга бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксингни кўргузмади Лайло,

Қуёшга гах қизормоқ, гоҳ сорғормоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул очмади Узро?

Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро?

Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо?

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзово қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуки қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Навой қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

* * *

Ўй, мусҳафи рухсоринг азал ҳаттидин иншо,
Дебочайн ҳуснунгда абад нуқтаси туғро.

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикринга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки бор, ҳамдинга гўё.

Машшотайи ҳуснунгдуруп улким, нафас ичра
Қун кўзгусин оқшом кулидин қилди мужалло.

Қун шакли юзунг саждасидин бўлди мушакқал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбад,
Қим меҳр ўти оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гўёки қуяр оғзи ул ўт хирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гардида пайдо.

Мухтож сенинг даргаҳинга хусраву дарвеш,
Парварда сенинг неъматинга жоҳилу доно.

Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шамъ ўтида парвона сенинг хуснунга шайдо.

Ушшоқ аро, ё рабки, Навоийга мақома
Бергилки, сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё.

* * *

Эй, нубувват хайлига хотам бани Одам аро,
Гар алар хотам, сен ул отким, бўлур хотам аро.

Юз эшигинг туфроғига сурта олгайменму деб
Чарҳ қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро.

Анжум ичра оразинг меърож шони уйлаким,
Тушса дурри шабчароғи ҳар тараф шабнам аро.

Не учун киймиш қаро ҳар ён солиб жайбига чок,
Фирқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро?

Соф кўнглида юзунг меҳрини гўё асрамиш,
Туш чоғи ҳар кун қуёш акси эмас Замзам аро.

Машъале бўлмиш малак илгида равзанг бошига
Ой чароғи ҳар кеча бу нилгун торам аро.

Қум эмас Батҳодаким, меҳри жамолинг ҳажридин
Зарра-зарра жисми бир-биридан тўкулди ғам аро.

Йўл эмас, Ясрибда йиртибтур юзин тирноғ ила
Мақдаминг то етмади ул водийн хуррам аро.

Итларинг маҳсусу маҳзундур Навоий, қошки,
Қирса бу маҳрум ҳам ул зумрайи маҳрам аро.

* * *

Ер узра тим-тим қон ёшим гўёки томмиш дам-бадам,
Қим нақди васлинг байъига кўзлар санар бир-бир дирам.

Ишқингда бўлгоч хоки раҳ, бўлдум балокашларга шах,
Ғам хайлидин тортиб синаҳ, оҳ ўтидин чектим алам.

Бир қатла кўрсанг они бас, қатл этмагай эрдинг ҳавас,
Ишқига, эйким, ҳар нафас бизни қилурсен муттаҳам.

Эй сарв қадди махлиқо, тенгри қачон кўргай раво
Мендин вафо узра вафо, сендин ситам узра ситам.

Ўқ фикри бу девонанинг, титрар ичи ҳам хонанинг
Ким, сақфи бу вайронанинг ашким суйидин бўлди нам.

Мутриб, навоий ком тут, муг дайрида ором тут,
Соқий, лаболаб жом тут, ким қасди жоним қилди ғам.

Берганга ғам даҳри дани, майхона басдур маскани
Ким, бода дафъ айлар ани, етса кишига ҳар алам.

Дайру ҳарамда сар-басар ул юздин истарлар хабар,
Кўп ҳам низоъ этма, агар улдур самад, будур санам.

Дединг топиб жонон иси, топтим лабидин жон иси,
Келур бу сўздин қон иси, тинма, Навоий, асра дам.

* * *

Фалак нилуфаридин чашмайи меҳр ўлди гар пайдо,
Юзунгда нилдин ул чашма қилмиш нилуфар пайдо.

Ўқунг кўнглумга етгач, қатра қонлар томди, ким кўрмиш
Ниҳол андоқки они теккач ўқ, бўлгай самар пайдо.

Ачиг сўз бирла бел қатлимга боғлар, турфароқ, буким,
Назарга не оғиз зохирдур андин, не камар пайдо.

Лаби шавқи ичимда, юзда қон ёшим, ажаб эрмас.
Юзида лаъл ютқоннинг бўлур дерлар асар пайдо.

Кўнгулни то паришон айладинг, юз барқи ғам сочти,
Нечаким ўтни кўзгарлар, бўлур андин шарар пайдо.

Ерутти васл шамъи аҳли хижрон тийра авқотин,
Менинг шомимга, ваҳким, қилмади даврон саҳар пайдо.

Ажал қасрин ҳақими сунъ бас мушқил тилисм этмиш,
Ки ҳар ким анда кирди, бўлмади андин хабар пайдо.

Масиходин дам урмангким, ҳабибим гардиға етмас,
Агар Жибрилдек илкидин онинг бўлса лар пайдо.

Навоий ишқин, эй зоҳид, сенинг пандинг аён қилди,
Бале, айб ўлмагунча ошқор, ўлмас ҳунар пайдо.

Ҳам рамад теккан кўзунгга жисми беморим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жонн афгорим фидо.

Ашкким, андин томар гирён кўз онинг садқаси,
Қонгаким мундин чиқар, бу чашми хунборим фидо.

Ул кўзу бу лабға умрум боғу гулзориндағи
Наргису гулбарги йўқким, боғу гулзорим фидо.

Кўзу оғзингдин кетарга бору йўқ ошубу ранж,
Сабру ишқим садқа, яъниким йўқу борим фидо.

Гар гўнгул оҳу кўзунг олдинда лойиқ бўлмаса,
Итларингга бўлсун, эй шўхи ситамкорим, фидо.

Жон агар ширин лабингга ўлгали дархўр эмас,
Айла алфозинг учун, эй талхгуфторим, фидо.

Ўзлугумнунг қайдидин бир май била қилдинг халос,
Вах, не дей, эй муғ, санга бут бирла зуннорим фидо.

Бода миръотида шоҳид акси зоҳир бўлмади, -
Бодаву шоҳидга бўлмай нақди пиндорим фидо.

Эй Навоий, демаким жону кўнгулни найладинг,
Айладим жавлон қилиб чиққанда дилдорим фидо.

Нуқтайи мушкдур бу ё холи анинг жабин аро,
Куфр саводини не хуш сизди баёви дин аро.

Хотами лаъл оғзидур, лек ҳадиси жон олур,
Заҳр ниҳон қилибдурур лаъли магар нигин аро?

Саждададур юзум, вале жон аро ул санам ғами,
Бўйнума субҳадур, вале бутдурур остин аро.

Жон кўнгул неча деди: асрали ўзни, келгач ул,
Вах, яна кўзғалиштилар кўргач они ичин аро.

Лаъли ҳадисида демангким сифат уйла кирпичин,
Оғзима чунки санчилур неш бу ангубин аро.

Ақлу ҳавос эрур адам, жону кўнгулга йўқ вужуд,
Тафриқа тушгали мену ул бути нозанин аро.

Эсти магар хазон еликим, ҳам ўлуб видоъ учун
Воқеъайи фироқ эрур сунбулу ёсамин аро.

Бу чаман ичра ҳар гулеким очилур, фиғонки, бор
Ҳодиса тифли мунтазир узмак учун камин аро.

Белингу инжу тишларинг ҳасратида Навоийнинг
Жисмию ашқи бордурур ришта дури самин аро.

* * *

Неча кўнглум ёра бўлса, раҳм қилмас ёр анга,
Неча бағрим тўлса қон, боқмас даме дилдор анга.

Бир югурук тифл эрур кириқларим ичинда ёш,
Ким йиқилиб сончилибтур ҳар тарафдин хор анга.

Номам элтур қуш агар мазмунин элтиб қилса шарҳ,
Сочқай ўт қақнус киби минг чоқ ўлуб минқор анга.

Лаълинг олдида чекар эл жонини олгач кўзунг,
Ваҳ, не шарбатдур лабингким, жон берур бемор анга.

Ақл эви сори инонин бошламоқ, носих, не суд,
Телбаким, дашт узра маркабдур бузуқ девор анга.

Тортасен исён юкин, ҳам қил қадинг тоатгаким,
Юк оғир бўлса, рукуъ ул дам бўлур ночор анга.

Умр гафлат уйқуси бирла тиларсен, кеча, оҳ,
Кўз юмуб-очқунча кимнинг иътимоди бор анга?

Мен худ ўлдим, эй сабо, кўнглумни кўрсанг кўйида,
Чиқма андин, деб насихат қилғасен зинҳор анга.

Зор жисмим тунгали ҳажр ўтидин ғам чангига,
Эй Навоий, ўхшашур ҳам уд анга, ҳам тор анга.

* * *

Чин кийиғи десам кўзини, ваҳ, недурур итоб анга,
Чунки қароси кўргузур ҳар сори мушки ноб анга.

Лаъли лабингда тер бўлуб оби ҳаёт қатраси,
Ёки Хизр суйи лабинг қатра бўлуб ҳубоб анга.

Енмади кўзни ашқким, боқмасун ўзга юзга деб,
Ҳар сори айн рашкидин ёпти ғаминг ниқоб анга.

Жисмим агар қуяр, кўнгул толишнурни ажаб эмас,
Кимки уйига тушса ўт, йўқ ажаб, изтироб анга.

Оқмади хўй узоридин лаълигаким, ҳакими сунъ
Эзди ҳаёт шарбатин, эмди урар гулоб анга.

Зулфи ҳаёлидин кўнгул ҳар ён ётар ҳаво, валеқ
Сайдга не халос чун боғлиғ эрур таноб анга.

Ўзлукининг ҳижобидин кимки ўзин халос ётар,
Ўзга қаёнки солса кўз, мумкин эмас ҳижоб анга.

Аҳли мазаллат оҳининг новакидин сипеҳр агар
Қочмади, мунча бас недур ҳам бўлубон шитоб анга?

Ваъдайн васл этиб эди, тушда аёғин ўпмишам.
Дема, Новой, ул пари айламасун ҳисоб анга.

* * *

Агарчи йўқ талабингдин даме қарор манга,
Продат эмгагидур бу, не ихтиёр манга?!

Висол давлатин ул кун ўзумга жазм эттим,
Ки ҳажр гуссасин этти ҳавола ёр манга.

Чу ёр кўнглида бўлсам, бало манга ёвумас,
Бу важҳ илаки, темурдин бўлур ҳисор манга.

Не билсун ул кишиким, чекмамиш фиरोқ тунн,
Ки не сифат кечадур тийра рўзгор манга?!

Қочиб адамга борай ақлу фаҳму донишдин,
Ватан боринда бу ёт эл аро не бор манга?!

Буюрмағин яна сабр, эй табиб, тенгри учун,
Ки ушбу шарбат эмас эмди сазовор манга.

Навойдек қадидин қилсам ўлғали оҳанг,
Бийиқ мақом топибон ясанг мазор манга.

* * *

Лабинг сори токим назардур манга,
Ёш ўрнида хуни жигардур манга.

Дема, мендин айрил, доғи умр сур,
Ки ул умр ўлумдин батардур манга.

Туганлар дирам шаклидур зод учун,
Адам сори чунким сафардур манга.

Қилур айб ошиқлиғим барча халқ,
Улус айби, ваҳким, хунардур манга.

Табибо, яна сабрдин дема сўз,
Ки бу шарбатингдин зарардур манга.

Дема, майни тарк этки, соқий юзи
Бу кўзгу аро жилвагардур манга.

Чучукдур қамиш ўқларинг жонима,
Бу най ичра гўё шакардур манга.

Навойи, ул ой ҳажрида туну кун
Қотиқ шому тийра саҳардур манга.

* * *

Шаҳр бир ой фурқатидан байтул-аҳзандур манга,
Бир гули раъно гамидин бог зиндондур манга.

Базми ишрат ичра сиз май нўш этинг, эй дўстлар,
Ким насиб ул лаъли лаб ҳижронидин қондур манга.

Чиқти ақлу фаҳм ила сабру кўнгул тан мулкидин,
Чиқмайин ҳар лаҳза заҳмат бергучи жондур манга.

Ўқи баским тандадур, тегмас танимга ўзга ўқ,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

Уйла расвоменки, кўю кўчада ҳолим кўруб
Баъзи эл гирёну баъзи халқ хандондур манга.

Ҳажридин бағрим сувдур, ул сув аро болиғ киби
Дарду меҳнат ўқидин бир неча пайқондур манга.

Хур мужгонин агар суртай деса қилмон қабул,
Ким аёқда орзу хори мугилондур манга.

Май ичиб таотни фавт этмангки, ул ўт тобидин
Неча боқсам баҳра ҳоло доғи ҳирмондур манга.

Эй Навойи, халқ дер: жон бер, ваё кеч ишқидин,
Ғарчи бу душвор эрур, лекин ул осондур манга.

И:
* * *

Беҳи рангидек ўлмиш дарди ҳажрингдин манга сиймо,
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиғ донайи савдо.

Мазааллат туфроғи сориг юзумда бордур андоқким,
Беҳида гард ўлтурғон масаллик тук бўлур пайдо.

Оқартиб ишқ бошимни, ниҳон бўлди сариг чеҳрам,
Момуғ ичра беҳини чирмағон янглиғ киши умдо.

Юзумда тийги ҳажринг захми ҳар сори эрур беважҳ,
Беҳини тийғ ила чун қатъ қилмоқ расм эмас қатъо.

Юзум туфроғдадур ҳар дам қуругон жисм ранжидин,
Беҳига сарнигунлук шохи заъфидин бўлур гўё.

Бу гулшан ичра беҳбуд истаган доим беҳи янглиғ
Кийиб пашминайи тоат қадин ҳам асрамоқ авло.

Навий гар қуёш норанжидин беҳрак кўрар, тонг йўқ,
Беҳиким лутф қилмиш маҳди улъё исматуд — дунё.

* * *

Оразу холингни бир дам кўрмасам, эй дилрабо,
Уйладурменким кўрунмас кўзума оқу қаро.

Ҳажр аро раъно қадинг нахлин тилармен тенгридин,
Шомлар шамъ истагандек хайр аҳлидин гадо.

Гар фиروق айёмининг билмон ҳисобин, не ажаб,
Ким юзунг ҳажрида кундуз кеча янглиғдур манго.

Барқ эмас, оламга юз қўймишдур оҳимдин шарар,
Раъд эмас, гардунга чирманмиш фиғонимдин садо.

Бошинг ол, кет ўз пайи вақтингга, эй шайдо кўнгул.
Ким эмассен хаста жоннинг ҳеч дардига даво.

Неча огқай кўз ёшим, еткур губорин, эй насим.
Фарзи айн эрур яшарур кўзга солмоқ тўғиё.

Умр елдек ўтмагин дебсен магар, эй боғбон,
Ким яқоси чоксиз гул бутмади бу боғ аро?

Ҷфон топай дерсен сабуҳийдин, вале гофилки, субҳ
Чок этиб кўнглак, сенинг ҳолингга тутмиштур азо.

Эй Навоий, хаста кўнглумга мададдур новаки,
Рост андоқким заиф элга берур қувват асо.

* * *

Кўнглум ўртансун агар гайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавқунгни пайдо айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Гайр зикрин ошкора қилса лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашқдин жонимга ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Бог аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.

Йўқ оғиздин нуқта айтур маҳвашимдек бўлмагай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масихо айласа.

Оқибат жонимга етти, эй хушо мўғким, мени
Бир қадах бирла харобот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунумга парихон, йўқ табиб,
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймагай осорини
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўҳига, Навоий, сайд бўлма, нечаким
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

* * *

Бағир хунобидин заъф ўлди голиб хаста жонимга,
Оғир эрди гизо, авд этти захмат нотавазимга.

Лабинг ҳажрида жисмим конидин ҳар пора лаъледур,
Кўнгул захмида яхши боқсалар бир қатра қонимга.

Адам дуржикки оғзинг ҳуққасидур, мархаме ондин,
Даводур гунчадек кўнглумдаги доғи ниҳонимга.

Сариғ юзумдин эл йиғлар, магарким ўлмагим етти,
Ким мундоғ хосият баракс бўлди заъфаронимга.

Салоҳим пардаси куйди ул ўтлуғ юз хаёлидин,
Фигонким, ойни ёд этмак зарар қилди катонимга.

Ул ой кулбамга келди жондурур хуноб ила оҳим,
Бу тортиглар мураттаб айламишмен меҳмонимга.

Қарору ақлу хушум ишқинг ўти бирла чурканди,
Самум эсди бало даштида озган карвонимга.

Замон авроқию ишқим эди Фарҳоду Мажнундин,
Фалак бир-икки фасл этти изофат достонимга.

Навой, Зухра удин мотамим тутқонда куйдурди,
Фалак сори эришиб боргон учқунлар фигонимга.

* * *

Қошу кўзунгни мунажжим чунки кўрди бениқоб,
Деди: кўрким, қавс буржидин туғубтур офтоб.

Бир лабинг жон олди андоқким, бириси билмади,
Эмдиким билди, ароларинда бордур шаккароб.

Гар фалак қошинг била баҳсе ҳилолидин қилур,
Бир деса пайваста, жоно, эшитур икки жавоб.

Гул киби юзунгда тер фард этти хушумдин мени.
Гарчи беҳуш элга хуш учун муқаввийдур гулоб.

Ким сиришким кўрди, маълум этти ишқим ҳосилин,
Дона бирла уйлаким эл нақдини айлар ҳисоб.

Гарчи ишқ ўтида кўнглумни ўқунгга шишладинг,
Гарм бўлмаким, хануз не сих куймиш, не каоб.

Не чамандур буки, ҳасрат суйию дард ўтидин
Парвариш топмиш қаю бир гулдаким бор обу тоб.

Гар Навойнинг куюк бағрида қондур, не ажаб,
Хомеъа ўлур ёлин узра тушуб куйган каоб.

* * *

Хоки пойи бўлди жони хоксорим қон ютуб,
Ким чиқиб лаълини ўпгай риштайи зулфин тутуб.

Зулфин очқонда занах чоҳига тушгай минг кўнгул,
Кўймаса ул чоҳ уза рухсори шамъин ёрутуб.

Ишқ мухриқ даштани қатъ айламак душвор эрур.
Кирмасам оҳим ели бирла ҳавосин соғутуб.

Кўйғали мойилмену ҳажрига йўқ, ваҳким, мени
Айлади рози иситмоққа ўлумдин кўрқутуб.

Дер эмиш, бир кун келиб кўнгли яросин буткарай,
Келса бутгил, эй кўнгул, бу сўзга худ бўлмас бутуб.

Даҳр бўстонида қилмоқ сайр айлаб ҳою ҳуй
Ҳарза кезмакдур ҳаётиг қушларини ҳуркутуб.

Жоми васлингдинки, элни тиргузурсен, бил яқин,
Қим Навоий ўлғуси ҳунобайи ҳижрон ютуб.

* * *

Мендин ул чобукнинг, эй пайки сабо, майдонин ўп,
Кўйига бошим ниёзин еткуруб, чавгонин ўп.

Бодпойи сайрига ҳамтақлик айлай олмасанг,
Ерга мендин юз кўюб кўрган сойи жавлонин ўп.

Гар аёғи рахшининг ўпмак муяссар бўлмаса,
Кўз солиб ҳар ердаким тонсанг аёқ босқонин ўп.

Қоши ёси ғамза ўқин отса, ваҳ, мен хастадин,^{11.11}
Кўзларингга суртубон сувфорини, пайконин ўп.

Кулса лаъли, ваҳки, қолмас менда бир ўпгунча хуш,
Ҳашв эрур, кўнглумки, айтурсен лаби хандонин ўп.

Пок этак истар эсанг, бир пок этаклик истабон,
Хоки наълайнига юз кўй, гўшайи домонин ўп.

Эй Навоий, Каъбайи мақсуд васлин истасанг,
Шоҳи Ғозий қасрининг даргоҳи олий шонин ўп.

* * *

Қасри жоҳингга сипеҳр авжида айвон бўлди тут,
Ҳам сипеҳр осийбидин ер бирла яқсон бўлди тут.

Лаъли руммоний тиларсен дам-бадам зийнат учун,
Қатра-қатра бағринг андин нордек қон бўлди тут.

Нафъ чун куймақтин ўзга кўрмагунг парвонадек,
Бир қуёш ҳар тун санга шамъи шабистон бўлди тут.

Дайр қасди қилмагил ҳар лаҳза ошиқ бўлғали,
Қасди дининг қилғасен бир номусулмон бўлди тут.

Истадинг дунё арусин туштаги маҳбубдек,
Топмас эрқач ком лаълидин, пушаймон бўлди тут.

Шўхлар қошин тиларсен, лек андоққим ҳилол
Жонга етганда кўрунғач кўзга пинҳон бўлди тут.

Бир муганнийдин наво топмоқ тиларсен чангдек,
Эгри қад бирла ишинг фарёду афгон бўлди тут.

Кўси шавкат етти дўзахқа эшик қоқмоқ дурур.
Бас ети иқлим мулки узра султон бўлди тут.

Эй Навоий, ўзни жамъ эт, йўқса олам махзанин
Қон ютуб жамъ айлабон ўлғач паришон бўлди тут.

* * *

Бузуқ кўнгулга фано бўлса ком чексун ранж,
Ки ранж чекмаса ҳаргиз муяссар ўлмас ганж.

Агар кишига чекиб ранж ганж бўлди насиб.
Деса бу ганжни асрай, йўқ андин ортуқ ранж.

Кишики нақдини вазн айлабон қилур мадфун,
Бу гуссасанждур, олгон киши фароғатсанж.

Йилон киби, не ажаб, ганж асрагон кишининг
Ҳамиша комида гар заҳр эрур, танида шиканж.

Замона жоҳи учун ҳар ғулулайи ташвиш,
Ки келса кўнглинг эвини анга қилурсен ханж.

Десангки, фард ўлай элдин, кўнгулни холи тут,
Ки тоқ дерлар агар ханж сори отсанг ганж.

Боши қуйидурур озода савсан оллида,
Чу нарғис ўлди чаман махзанида нақдул фанж.

Тариг киби суюлур талхкомлиқ бирла,
Тариг-таригки йиғиштурди олтунин норанж.

Итур кўнгул ҳарамидин хавотир асномин,
Навоий, ўлса мақоминг Мадина, гар Афранж.

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўрғач,
Эрур андоққи қушлар қичқиришқайлар йилон кўрғач.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фoш этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгул захмин ёшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.

Бўёлғон қон аро жон пардаси етгач гами ҳажринг,
Кўнгул богида баргедурки, ол ўлмиш хазон кўргач.
Хадангинг захми ичиндин балоларни югон ёшим
Эрур тифлеки, олғай қуш боласин ошён кўргач.

Кўнгуллар нақдини торож этарга ёпмоғинг бурқаъ
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи қарвон кўргач.

Юзин зулф ичра то кўрдум, ўлуб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас. эл комин раво айла ўзингни комрон кўргач.

Навойй, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.

* * *

Гириҳ-гириҳ чу тугарсен — етар аёғинга соч.
Гириҳларин чу очарсен — тушар қулоч-қулоч.

Кўнгулни қийди итик ғамзасию қилмади раҳм
Қиё-қиё боқибон ул икки кўзи қиймоч.

Чаманда кеча ётиб маст оразин ёпмиш,
Қўп эмди, тонг ели, ул гулни лутф бирлан оч.

Қадинг чаманда кўруб боғбон агар сарвин
Кўзига илса, ҳамоно керактур анга йигоч.

Жунунга тушти санубар қадингдин уйлаки сув,
Бўлуб аёғига занжир узалди бошида соч.

Сипехр наъл кўруб кўксум узра меҳробе,
Бало ўқиға ҳамоноки айлади омоч.

Навойиё, дер эсанг кўрмайин вафосизлик,
Таваққуф этма, замон аҳлидин вафо киби қоч.

* * *

Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг?
Ё юзунгга тегди қонлар бизни қурбон айлагач?

Тийг ила пайконларинг етти кўнгул бўлгоч хароб,
Сув қуюб тухм эқтинг ул кишварни вайрон айлагач,

Қон эмаским ёнти гўлгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқму тавни шаҳид айларда урён айлагач?

Ошкор айлаб юзин кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул кўзумни ҳайрон айлагач,

Жонда қўйгоч нақди ишқин қилди кўнглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас, недурким қон келур оғзингдин афғон айлагач?!

* * *

Кўнгулни мугбача олди, мугона тут ақдох,
Ки йўқ салоҳ ила бўлмағлиқ эмди бизга салоҳ.

Бир ой фироқида беҳудлуғ истарам, тўла тут,
Агар қилиб эсанг афлок журмидин ақдох.

Ҳалол бўлди хароботи ишқ аҳлига май,
Тутарбиз аҳли вараъ, кимки они тутса мубоҳ.

Ҳаётбахш майинг рух эмиштук, эй соқий,
Магарки вовини иълол этиб, қилибсен роҳ.

Йўқ эрса жиёмда ул ҳосил айлаган қондин,
Ҳаким не учун ажзосини деди арвоҳ?

Сабоҳ майкада боғлиқтуру хуморим тунд,
Таажжуб этманг агар зикрим ўлса «ё фаттоҳ».

Не эрди майкада ғавғоси, раз қизин гўё
Бу шом қилди Навоийга пири дайр никоҳ.

* * *

Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.

Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг биров бирла
Қилай пайванд бори қилмагил ноаҳл ила пайванд.

Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумини
Топарсен уйла юз нарканду сол ҳар итга бир нарканд.

Эшитмай халқ пандин, турфақим панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг эшитгил панд, сен ким — элга бермак панд?!

Бу фоний дайр аро гар шоҳлиг истар эсанг, бўлгил
Ғадолиг нониға хурсанду бўлма шаҳга ҳожатманд.

Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Санга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.

Шакар лаблар табассум қилғонин кўргач кўнгул берма,
Ки бедилларни аччиғ йиғлатур охир бу шаккарханд.

Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифтор ўлма, воқиф бўлки, қанду қайдур эрур монанд.

Кўнгулдин жаҳл ранжи дафъи гар истасанг, бордур
Навий боғи назми шаккаристониди ул гулқанд.

* * *

Қошинг меҳробини васл аҳли этмиш қиблайи мақсуд,
Бошим юз қатла урсам ерга ҳажрингдин, манга не суд?

Ичимда ишқдин юз барқу дам урмоққа захрим йўқ,
Уй ичра ўт солиб, ваҳ, мушкил эрмиш асрамоғлиғ дуд.

Яда тошига қон етгач ёгин ёққандек, эй соқий,
Егар ёмғирдек ашким чун бўлур лаълинг шароболуд.

Чу қўйдунг доғ, тиндурдунг кўнгулни дардинг истардин,
Дирам бирла ғадони уйлақим қилгай киши хушнуд.

Жунун бу бўлсақим ёғди париваш тифллар тоши,
Муносибдур бу тошлар ақл эшигин қилғали масдуд.

Тўкулди гул, фиғон бас қилди булбул, шукрким, боғи
Сенинг ҳуснунг менинг ишқимда нуқсон бўлмади мавжуд.

Туну анжум дема давронга роҳат қилмасун деб майл,
Қазо гулмихлар қоқти қилиб гардунни қийрандуд.

Хароботу муножот аҳлининг матлуби сендурсен,
Менга кўрсатмасанг йўл, найлайн, қай соридур беҳбуд?

Навобий, Каъба зикрин қўйки, биз дайри фано истаб
Заҳабно водиял — мақсад, важадно моҳувал — мақсуд.

* * *

Айламас ҳар навъ бўлсам ул бути раъно писанд,
Бўлмагон кўп яхшироқ оламда мендек нописанд.

Умр ўтуб, бир хизматим ул ой писанди тушмади,
Ваҳ, не умр эрур, не қилсам айлагай, оё, писанд?

Ёр агар мушқилписанд ўлмиш, кўрунг мушқулки, бор
Менда юз мушқил ишу қилмас бирин аммо писанд.

Ишқида қилдим жаҳондин қатъу жондин ҳам, не суд,
Чунки ул жону жаҳоним айламас қатъо писанд.

Эй кўнгул, куйдур тамаъ тухмин, таманно мазраъин,
Бу экин невчунки ҳаргиз айламас доно писанд.

Давлати фақр истағил, невчунки бор ул кўй аро
Сидқ ила киргач агар аълову гар адно писанд.

Чун фано шolini кийдим, атласинг йиг, эй сипеҳр,
Ким бу бозор ичра эрмас ҳаргиз ул коло писанд.

Соқиб, бир ўтки, кул қилгай вужудим хирманин,
Айламон ҳайвон суйинким, айлагай ихё писанд.

Бу не ақлу зуҳд бўлгай, зоҳидоким, қилмагай
Мен киби оламда бир девонайи расво писанд.

Кеч бу боғу гулларидин ҳам, Навобийким, эмас.
Аҳли таҳқиқ оллида дунёву мофиҳо писанд.

* * *

Топқали хокий танимга новаки ишқинг кушод,
Кўнглум айтур хайр мақдам, жоним айтур хайрбод.

Хатмудур ёхуд баъзида юзининг килки сунъ
Хўблуг туғросини зангор ила қилди савод?

Хаттининг васфин ёзармен кирлиқу холи била,
Хат ёзарда чўн заруратдур қалам бирла мидод.

Кирди гар шайдо кўнгул, эй ишқ, носих пандига.
Ғам ема, девоналар хўйига бўлмас иътимод.

Бу нафаским ўлгали етмишбиз онинг ёдидин,
Ул Масихо бир нёдат бирла қилмас бизни ёд.

Таън қилмангким, бўлуб ошиқ, муроде топмади,
Ким эрур бизга бу иштин номурод ўлмоқ мурод.

Эй Навоий, ғам ема бошингга бўлсуя мустадом,
Улки бордур вориси тахти Ҷаму тожи Қубод.

* * *

Кирди сиймобий либос ичра яна ул гулузор,
Ул қуёшдекким, анга моний бўлур абри баҳор.

Ул булут янглиғ либос узра сизилгон хатлари
Бор анингдекким, ёғин тушгай булутдин тор-тор.

Бу либоси сиймгун ичра сенинг нозик танинг
Ул кумишдекдурким, ул сиймоб аро тутқай қарор.

Меҳри рухсоринг либоси сиймгундин мутлақо
Ул қуёшдурким, қилур кўзгуда аксин ошқор.

Бўлди сиймобий либосинг ранги баским, айладим
Кўз саҳобидин бошингга ашқ сиймобий нисор.

Танни чун сиймоб этар бу чархи ахзор оқибат,
Тўн агар сиймобий ўлгун, гар яшил, ҳукми бор.

Эй Навоий, қисвати гар обгундур, не ажаб,
Бу яқиндурким, бўлур сув ичра дурри шохвор.

* * *

Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур,
Мавжлуқ дарё киби ошуфта кўнглум қўзғолур.

Йиглама, эй кўз, недин соҳилга чиқмас кема деб,
Кўз ёшим дарёсидур ҳар сориким эл кўз солур.

Титрабон сиймобдек кўнглум, етар жон оғзима,
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки дарё чайқолур.

Сабр кўнглумда, кўнгул ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб, телмуруб кўз, мунграйиб жоним қолур.

Дам тутулгондин ўлар элдек етибмен ўлгали,
Сурмасун деб кемасин баским нафаслар асролур.

Кирма савдо баҳрида оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийголур.

Ғарқ этар баҳри фано гам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода киштисин олур.

* * *

Барги гул юзинда лаълинг рашиқидин хуноблар,
Гунча кўнгли ичра ўғзинг ҳасратидин тоблар.

Сафҳаедур оразим дебоча ишқ авроқиға,
Қон ёшимнинг хатлари шингарф бирла боблар.

Ашким артилгон учун ҳам бўлмамиш киршиқларим,
Ким ясабдур кўз хаёлин чеккали қуллоблар.

Ҳажридин кўзларгаким ашқ эврулур, ул ашқ эмас,
Ким эрур дарду бало дарёсига гирдоблар.

Айбим этманг, бош кўтармайдур дебон хумхонадин,
Қилмайинму сажда топсам бу сифат меҳроблар?

Ҳажр аро икки кўзум ичра белингниг нақшидур,
Ўтқарур тунни хаёл айлаб кеча беҳоблар.

Рўзгорин қилди мазлум оҳиннинг дуди қаро,
Кўрма золим хилватининг кўргасин синжоблар.

Терга ботқон гармрўлардин магар дафъ айламиш,
Ўздуки чиркин таҳарруқдин ирик мошоблар.

Дўстлар, мискин Навоий тийра шомин ёд этинг,
Ёр ила жоми ҳилолий чексангиз маҳтоблар.

Кўзум ёшики, юрак қонига тутош кўрунур,
Берур қонимга топуғлуқ, агарчи ёш кўрунур.

Лабини сўргали, ақлим жунунга бўлди бадал,
Май ичса тез ўлур эл, соғда гар ёвош кўрунур.

Шикаста кўнглума оз гам бўлубтурур куллий,
Кесак қаноти синуқ куш кўзига тош кўрунур.

Не кунки юзини кўрсам, тушумга кирса, не тонг,
Қуёшқа боқсаю кўз юмса ҳам, қуёш кўрунур.

Не руд оқиздинг улус қонидинки, тегрангда
Назарга сой тошидек неча боқса, бош кўрунур.

Муг эшигин турадек ёп юзинггаким, гардун,
Қуёш синони чекиб таврида савош кўрунур.

Навоийнинг бу намози не навъ экин, ё раб,
Ки сажда вақти кўзига ул эгма қош кўрунур.

* * *

Борди улким, сендин айрилгай кўнгул то жони бор,
Жавруннга қўйдум кўнгул, қил ончаким, имкони бор.

Эй Масиҳим, мен қатили ишқмен, тиргуз мени,
Бир нафас, дедим қабул этким, нафаснинг жони бор.

Новакнинг етгач, ики нов очти ашким суйидин,
Бўйи ул новакнинг икки новлиқ пайкони бор.

Хозини жаннат сени учмоғ гуликим бас манга,
Буки ҳар ён тийгининг жисминда томгон қони бор.

Ёрса кўксумни, фиғон зоҳир қилур жон риштаси,
Кўнглак ўлса чок, узулган торнинг афғони бор.

Жон қуши учқач, туз этти жисм уйин сели фано,
Эй ҳумоюнфол ўшул чуғзеки, бир вайрони бор.

Шайху бир бодому қон ютмоқки, пири дайрнинг
Нуқд ила майдин фано аҳлига кўп эҳсони бор.

Даҳр шўхи макрига берма кўнгул, йўл баргин эт,
Сен киби ҳар гўшада невчунки юз меҳмони бор.

Лаъли ҳажрида Навоий қони қайнар демангиз,
Янги майдек руҳидурким, нолайи пинҳони бор.

Товушким уй тошидин келса, дермен бағри тошимдур,
Эшикдин соя киргач, соғинурменким қуёшимдур.

Ичинда тоғнинг қон, тошида юз минг бало тоши,
Онинг тошу ичи мутлақ дегайсен ичу тошимдур.

Эмастур гарду гўй ул шўх майдонида, гўёким
Бири фарсуда жисмимдур, бири саргашта бошимдур.

Сиришкимни жигар парголеси бил, доғи кўз нури,
Кўнгул сиррини, ваҳким, зоҳир этган ушбу ёшимдур.

Демай, паст ўлди афғоним елидин нахли айшимким,
Бу нахлим арраси муҳлик фиғон ичра харошимдур.

Урармен ерга бошимни гамингдин жон талошурда,
Фироқинг хайли бирла ул урушум, бу талошимдур.

Ёмон ҳолимга ҳайрат қилманг, эй Фарҳод ила Мажнун,
Буқун сиз меҳмонсизким, тараб бирла маошимдур.

Фалак қасри била кавн муттакосидин деманг сўзким,
Фано дайри маконим, фақр туфроғи фарошимдур.

Дедимким: «Тушта меҳроб ичра кўрдум кофири масте»,
Деди: «Кўргил, Навоий, кўз очибким, кўзу қошимдур».

Не лўливашдур ул қотил, ки қон тўкмаккадур ясар.
Қиё боқмоқлари — поки, итик мужгонлари — ништар.

Юзидинким хижилдур гул, паришон ҳар тараф кокул
Сочиб гулбарг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.

Югурмакликда ҳар гунбад, ки секрер ул маҳи гулқад,
Гули меҳр олдорар беҳад, уёлур гунбази ахзар.

Чу лаъб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
Қамардек ҳола кўргузди, узори давридин чамбар.

Либоси нози часпондур, гаҳи туз қадди чавгондур,
Замоне гўйи галтондур, зиҳи чобук, зиҳи дилбар.

Бошиға сим ўлуб паррон, тушуб гирдиға анжумсон,
Тулуъ эткан киби ҳар ён қамар атрофида ахтар.

Тўқуб қон неши гам бирла, очиб майдон ситам бирла,
Олиб табу алам бирла кўнгуллар кишварин яқсар.

Жунун шаъин қилиб равшан, кўнгулга телбалиқдур
фан,

Паридек бўлғали парранда ул шўхи пари пайкар.

Навой бўлди лўликаш ики келмиш анга лўли хаш,
Қани бир жоми лўликаш, ки лўли тутса бир соғар.

Тамаъ қилма фалақдин ком, ким ханжар қилур ошом
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўлийи бозигар.

* * *

Оразинг хуршиду оғзинг заррадин тимсол эрур,
Зарра узра нуқта янглиг оғзинг узра хол эрур.

Кокулунгдур мушку устида гириҳ мушк узра «мим»,
Қоматинг шамшоду зулф остида тушган «дол» эрур.

Қошу қадду зулфидин пайваста то наълу алиф
Танда кестим, ноладин озурда жисмим нол эрур

Чун дедим, холинг била кўз мардумининг ҳоли бор,
Деди улким: хол дейсен, нуқтасиз ҳам хол эрур.

Нуқта дер ҳолатда тор оғзингни кўргузган лабинг
Гўйиё занбур нешидин тешилган бол эрур.

Дурдакшмен пири дайр олдида мақбул ўлғали,
Давлат аҳлининг қабули, кўрки, не иқбол эрур.

Соқие, гар давр таъжаилин кўруб қон йнгламас,
Бас, Навоийдек суроҳий ашки невчун ол эрур?

* * *

Ҳаёт богида то сарву лола бўлгусидур,
Менинг мумидди ҳаётим пиёла бўлгусидур.

Суроҳий ўлгусидур манга сиймтан маҳбуб,
Бошида қил анга мушкин қулола бўлгусидир.

Ҳаёт гулшани муғ кулбасию мугбачанинг
Юзию қадди манга сарву лола бўлгусидур.

Не айб, базмим ичинда ҳазин фиғонки, суруд,
Ангаки қон ютар, албатта, нола бўлгусидур.

Қадаҳки, холима қон йиғлар, эмди оҳимдин
Сиришки қатраси гулранг жола бўлғусидур.

Дединг фано недурур, мухтасар дейин: ўлмак,
Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

Қачон май ичра юзунг акси тушса, эй соқий,
Пиёла даври ўшул ойга ҳола бўлғусидир.

Навой, истама кавсар-майини зуҳд била;
Ки бода ичкучи элга ҳавола бўлғусидур.

* * *

Оразинг кўзгусиму тер касратидин судадур?
Ехуд ул ораз суйининг аксиму кўзгудадир?

Дема айни ноздин ул қўз очилмайдурки, бор
Қофиреким мастлиқ ифротидин уйқудадур.

Топмогим ўзни маҳол ўлишиғ фироқинг шомиким,
Тоб ародур хаста жисму тоб ул гисудадур.

Сен урарсен неваку кўкеум шикофидин кўнгул,
Кўргали келмиш, хато қилмаки, хуш қопудадур.

Сажда қилмоқ не тафовут Каъба ёхуд бутгаким,
Қоши меҳроби қаён қилсам сўжуд ўтрудоадур.

Ўлмагимдин зулфунгга гўё паришонлиғ ётиб,
Мотам аҳлидек қўйи солиб бошин қайғудадур.

Нух умрию Сулаймон мўлкига йўқтур бақо,
Ич, Навой, бодаким, олам ғами беҳудадур.

* * *

Бу тоза туганким ғамидин кўнглум ародур,
Кўнглум қуши ғам дашти аро бағри қародур.

Жисмим аро пайкопнинг эмас ҳар сори, гўё,
Ҳар гўшада ёмғур суйи ғам тоғи ародур.

То боғи ҳалокимда не гулларки очилгай,
Захмимдағи қон сув киби тинмайки бородур.

Ҷонимни чиқармоққа агар йўл ясамас ишқ,
Ғам тийғи недин ҳар сори кўксумни ёродур?

Ғам шоми деманг субҳки кўк шамъин ўчурган,
Лашким сувидур улки, йироқтин оқародур.

Қир водийи ишқ ичра енгилракки, бу йўлда
Ўзлук юкини тапламағон асру ҳородур.

Майхона Навоийгаву зоҳидга ики кави,
Қим анга гараз икки сародин бу сародур.

* * *

Сочбоғингдин чиққон, оё, сунбули пурчинмудур?
Ё терисин солгон икки афъийи мушкинмудур?

Иффатингдиндурмуким меъжар юзига тушти чин,
Ёхуд анда зеб учун машшота солгон чинмудур?

Нўшханд этганда лаълингдин кўрунмишму тишинг,
Англамон, ёхуд асал ичра ёзилгон «син»мудур?

Сунбулин кўргач, кўзум булди қаронгу, эй сабо,
Сочи мундоғ тийра ёхуд сочбоғи эпкинмудур?

Чиқса ақдингдин аруси даҳр, бергил нақди жон,
Демагилким, хунбаходур ушбу ё кобинмудур?

Даҳр золин гар десам Фарҳодкуш, айб этмангиз,
Гар эмас Фарҳодкуш, охир денгиз, Ширинмудур?

Шавқ ўти топқач сукун дерсенки, ишқи таркин эт,
Эй Навоий, бир нафас бу шуълага таскинмудур?

* * *

Нетиб туз этай қадким — жисмимда шиканлардур,
Найлаб туз урай дамким — бағримда тиканлардур.

Тирноғ ила хатларким рухсорим узра чектим,
Юз боғида гуллардин ҳар сори чаманлардур.

Юз ёптию жон олди, очқанда равон олди,
Ўлтургали ошиқни, билмон, бу не фанлардур.

Зулфунгда тугун эрмас, кўюнга гўбор эрмас,
Афтода кўнгуллардур, фарсуда баданлардур.

Юз аҳд ила маҳвашлар кўнглумни олиб, эмди
Қатл айладилар, асру бадахд эканлардур.

Майхонада ҳар сори бир мастки бош қўймиш,
Қарпичлари гўёким жонларга ватанлардур.

Жисмида Навоийнинг юз момуқ ила марҳам,
Бир неча ўқунг захми бир неча туганлардур.

* * *

Юзунгда зарварақ ҳар ёнги лутфи бениҳоятдур,
Жамолинг мусҳафида ҳар бири гўё бир оятдур.

Сочингда зарфишон чеҳранг залолат шомиди ҳар ён
Тажалло машъалидин ёруғон шамъи ҳидоятдур.

Юзунгда нил холи равза ичра нилуфар шибҳи,
Бинафша гулшан ичра юзда нилингдаин киноятдур.

Кўнгул сайдига очма сунбулунг домин, юз очғилким,
Гул-ўқ очилса, қайд этмакка булбулни кифоятдур.

Эл ичра кўпдурур афсона Лайло ҳуснидин, лекин
Сенинг ҳуснунгга ташбиҳ этмак они не ҳикоятдур?

Кўнгул қонин кўп ул хунхора кўз ичти, эмас, гўё
Юзунг гулгунадин гулгунким, ул қондин сироятдур.

Дема, туш вақти ул юз кундин ортуқтур, муни кўргил,
Ким ул ёндин ниҳоят бўлса, бу ёндин бидоятдур.

Эрур бедод боринда тараҳҳум дўстдин, юз ҳайф
Ангаким, шукр боринда иши доим шикоятдур.

Навоийга кўнгул бердинги, жонни олғасен бир кун,
Эрур ўз нафъи шаҳдин гар раиятга риоятдур.

* * *

Ўзга бўлди ёру меҳри менда боқийдур хануз,
Нотавон кўнглумда ул ой иштиёқидур хануз.

Гарчи ўзга ёр истар хотирим, бордур валек
Жон анга манзил, кўнгул онинг висоқидур хануз.

Гайр ишқи кўнглум эвинда нечун қилғай нузул,
Ким хаёли маскани кўзум равоқидур хануз.

Ишқ ила май таркин, эй носих, не навъ айлай қабул,
Ким кўнгулга орзу ул турфа соқийдур хануз.

Фурқат ўти дофиъи доғ ўртамакдур демаким,
Ўртаган жоним ул ой доғи фироқидур хануз.

Чарх ёлғуз қилмади Фарҳод қонин лолазор,
Лола қонин тўккучи онинг нифоқидур хануз.

Эй Навоий, гарчи мени меҳрсиз дер эрди ёр,
Ўзга бўлди ёру меҳри менда боқийдур хануз.

* * *

Юзунг фироқида ҳар оҳ ўтинки чектим тез,
Ул ўт шароралари бўлди ҳар тараф гулрез.

Қазо мусаввири гўё ҳал этти лаълий ранг,
Лабинг ақиқини айлар маҳалда рангomez.

Лабинг малоҳати гавго қўпорди оламдин,
Шакарни буйла киши қайда кўрди шўрангез?

Итингки шерзабундур, анга топа олмон
Десам, кўрай ани бошимдин ўзга дастовез.

Чу келди хасталигим сўргали қадахнўшум,
Кетур пиёлаки, ўлсам ҳам айламон парҳез.

Десанг замона ситезини ҳар замон кўрмай,
Замонни хуш туту қилма замона бирла ситез.

Гули сабоҳ юзин кўрмагайсен, эй булбул,
Бу гулшан ичра Навоийдек ўлмасанг шабхез.

* * *

Даҳр судидин тамаъ узким, зиёне беш эмас,
Умрни тутқил ғаниматким, замоне беш эмас.

Уй бино айлаб ажабдур элни меҳмон айламак,
Улки бу уй ичра беш кун меҳмоне беш эмас.

Қўй тавонолиқ сўзин, ёд эт ажал хоринки, пил
Пашшалар ниши қошинда нотавоне беш эмас.

Кир, фано дайридаким, ҳар шайху юз савдо анга,
Улки отин хонақаҳ қўймиш, дўконе беш эмас.

Эйким, ўлмиш хилъатинг зарбафт, бори билким, ул
Маъни аҳли кулдурурга заъфароне беш эмас.

Меҳр тожу чарх тахтинг бўлса ғофил бўлмаким,
Меҳр бемеҳру фалак номехрибоне беш эмас.

Шаҳга иш эл фикрини қилмоқдур улким, зебким,
Бир сурук қўйдур раоё, уш шубоне беш эмас.

Гар Навоий истади оворалиғ, эй аҳли хуш,
Ғам еманг, девонайи беҳонумоне беш эмас.

Авжи давлат узра бўлсун доимо Билқиси аҳд,
Қим Зуҳал қасринда ҳар тун посбоне беш эмас.

* * *

Қийик чарми заиф эғнимга мажнунлуғ нишони бас,
Жунун тоши синуқ бошим уза қуш ошёни бас.

Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Ғизо ул ой қиличи захмининг бир қатра қони бас.

Сену ҳайвон суйи, эй Хизр, тутқил тарки жонимким,
Манга ёр оллида ўлмак ҳаёти жовидоний бас.

Шаҳу иззат саририким, агар будур жаҳон жоҳи,
Манга идбор қўйида мазаллат хокдони бас.

Ғанию кўнглида пинҳон дирам фикрию ишқ ўти
Менинг кўнглумда куйдургон неча доғи ниҳоний бас.

Санга кавсар суйию лаҳни Довудийки, дайр ичра
Муғаний нағмаси бирла манга жоми муғоний бас.

Ҳаводис дафъига шаҳ кўк ҳисори узра гар чиқсун,
Ки фақр аҳли учун дайри фано дорул-амони бас.

Фигонким, лутфу қаҳрига тафовут йўқни ҳам англаб,
Фано аҳлига жаврин қилмади бу дайри фоний бас.

Навоййдек ўлар ҳолимда деманг ҳуру жаннатни,
Сизинг барчаки бу оворага бир кўрмак они бас.

* * *

Мени саргашта жисмия доғ ила қон долазор этмиш,
Қуюн ёхуд тўқулган долазор ичра гузор этмиш?

Танимдин қон чиқорган ҳар тараф пайконларинг гўё
Эрур ёмғурки, туфрогдин чечаклар опшор этмиш.

Кўнгул бирла сўнғак манқал аро ўту ўтундектур,
Маломат тошларин то чарх теграмдин ҳисор этмиш.

Юзия май гул-гул этгандин харош эрмас унум, балким
Кўнгулда хор-хори нолам андомин фиғор этмиш.

Лабинг жонимга солган шуълалар ичра қазо гўё.
Улуғроқ лаълдин аҳгар, кичикракдин шарор этмиш.

Бўла олсам улусқа ул қуёшни кўргали монӣ,
Не ғамдур, гар йўлида чарх жисмияни ғубор этмиш,

Ҳалоқим билгай улким, бордур ул янглиғ жафокори,
Ки таврин ҳусн бепарволиғи олуфтавор этмиш.

Кабутар қаср буржида эмае шаҳ шастидин эмиа,
Ушо ул чуғаким, вайрона кунжин ихтиёр этмиш.

Маоф эрмас қаён гом урса раҳрав ноқайи жисмиа.
Нафас торин қазо чун бурнига онинг миҳор этмиш.

Муганний нағмаси жон берса базм аҳлига, тонг
йўқким,
Навойй риштайн жонин эшиб, чангига тор этмиш.

* * *

Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш.
Уйлақим пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш.

Қут бир бодому ерим гўшайи меҳроб эди,
Форати дин этти ногаҳ бир балолиқ кўзу қош.

Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини,
Субҳнинг бот-бот дами андоғки айлар меҳр фош.

Бўсае қилмас мурувват, асру қаттиқдур лабинг,
Десам оғзи ичра айтур: лаъл ҳам бор навъи тош.

Новакинг кўнглумга киргач, жон талашмоқ бу экин,
Ким қилур пайконини кўнглум била жоним талош.

Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хиридур
Сарвким, даъб айлади озодалиқ бирла маош.

Қоши оллинда Навоий берса жон, айб этмағиз,
Гар будур меҳроб, бир-бир қўйғусидур барча бош.

* * *

Тузмагай эрди қазо бу жисми вайронимни кош.
Чунки тузди, солмагай эрди анга жонимни кош.

Тан уйига жонни солғач, қилмагай эрди муқим,
Ул уй ичра кўнгул отлиг зори ҳайронимни кош.

Бўлди чун жону кўнгил бори назар шамъи била,
Қилмагай эрди мунаввар чашми гирёнимни кош.

Чун адам саҳросидин келдим вужуд айвониға,
Бузгай эрди марг селоби ул айвонимни кош.

Чун тузалди жисм уйи, қовғай эди ондин равон
Йўқ кўнгула — девонайи расвойи нодонимни кош.

Чун ани ҳам қовмади, кўр этса эрди тиг ила
Кўз деган қон ёш ила олуда домонимни кош.

Чун бу доғи бўлмади, қилмаса эрди жонима
Мунча зебову малиҳу шўх жононимни кош.

Чун бу янглиғ бўлди жонон қўйса эрди марҳаме
Гаҳ-гаҳи кўргач кўнгулда доғи ҳижронимни кош.

Ишқ ичинда чора ўлмақдур Навоий дема, ҳақ
Рўзи этгай лаъли жонбахш оби ҳайвонимни кош.

Борғонингдин жон талашмоқ эрди мен махзунга иш,
Келдингу жонимни олдинг: ул боришга — бу келиш.

Васл ошиқ жонидур, мен жон талаштим ҳажр аро,
Ҳажр бориб, васл етгач, ўлмак эрур турфа иш.

Тиғи то кўксумни ёрди нола қилмон заъфдин,
Рост андоқким, қўяр афғонни чок ўлғон қамиш.

Киймамиш ул сарв гулгун тўнки, тонг эрмас, бу ранг,
Нахлким қўз боғида қон бирла топти парвариш.

Иътидоледур ҳавойи ишқ ароким хуш кечар
Совуғ оҳим бирла ёзу кўнглум ўти бирла қиш.

Жисмим уара бор янги бутган қўкумтул доғдек,
Сўзи ҳажрингдинки урдум ғуссадин ҳар ерга ниш.

Кишу синжобини, тонг йўқ, кийса музий бозгун,
Ким чиқармиштур кишилиқдин ани синжобу киш.

Туз бўл ўқтек гар тиларсен авж, ёким эгридур —
Давр ҳар бир ғўшадин бўғзига солибтур керин.

Эй, Навой, ҳар дам ул ой меҳри ортар кўнглума,
Гарчи йиллардурким, ул тарки муҳаббат айламиш.

Васл шони хилватимда ёқсалар ногоҳ шамъ,
Рашқдин жонимни гоҳи соя ўртар, гоҳ шамъ.

Равшан этса уйни дилхоҳим, ёрутманг шамъким,
Шамъи базмим бўлди чун дилхоҳ, эмас дилхоҳ шамъ.

Урмасун кўп лоф куймақдинки, хижрон тунлари
Ўзмас эрди оллида тортай десам бир оҳ шамъ.

Риштайи жони куяр ашки оқиб, жисми эриб,
Тийра шомим зулмидин бўлмиш магар огоҳ шамъ.

Оҳим андоғ тийра қилди кўкниким, топмас ўзин
Гар қуёшдин ёқмаса Исойи Рухуллоҳ шамъ.

Топса ҳирмон зулмати ичра, не тонг, ҳайвон суйин,
Кимгаким бўлса ҳидоят нуридин ҳамроҳ шамъ.

Ҳажр аро истар жамолдинг ҳам Навой, ҳам кўнгул,
Ким тиларлар тийра тунларда гадову шоҳ шамъ.

* * *

Зиҳи азалда карам айлабон санга халлоқ,
Карими хилқат ичинда макорими ахлоқ.

Сипехр гунбазини равшан этгали зотинг
Чароғ ўлуб, анга қандил арсайи офоқ.

Нужум кўзларини гарди маркабинг ёрутуб,
Гаҳики секритибон чарх соҳатида Буроқ.

Рикобинг ўпмагининг орузсида ою кун
Бериб Буроқинг учун ўзларига шакли чаноқ.

Ҳилолу меҳру шиҳоб ўлди наълу доғу алиф,
Фалакка бўлгали сендин насиб дарди фироқ.

Сипехр ҳар кеча юз минг кўзин недин юммас,
Висолингга яна бир кеча гар эмас муштоқ?

Мақомингга етайин деб Навоий айлар сайр,
Гаҳи Ажам била Неруз, гаҳи Ҳижозу Ироқ.

* * *

Санга иш жавлон қилиб майдонда чавгон ўйнамоқ,
Манга оллингда бошимни гўй этиб, жон ўйнамоқ.

Бош овучлаб эгма қомат бирла қолмон рахшидин,
То тилар чобуксуворим кўнгли чавгон ўйнамоқ.

Кўз қаросин ўйнатур ҳар лаҳза ул мардумни кўр,
Ҳиндуедекким эрур ойини қалқон ўйнамоқ.

Ўйнай-ўйнай айладинг куфр ила динимни бадал,
Оллоҳ-оллоҳ, бумудур, эй номусулмон, ўйнамоқ?!

Жавр тошин ул пари ўйнаб отай дер эл сари,
Ваҳки, бу девонаға етгач, не имкон ўйнамоқ?

Ҳар сари ашким югурмак не ажабким, айб эмас,
Тийра уйдин чиққач-ўқ ёшларга ҳар ён ўйнамоқ.

Чарх ўюн бирла олур дин нақдин элдин, воқиф ўл,
Бу мушаъбид бирла бўлмас аҳли ирфон ўйнамоқ.

Ваъда кўп қилдинг Навоийға ва лекин ўйнабон,
Мунча бўлгай эл била, эй аҳди ёлгон, ўйнамоқ.

* * *

Жужун тошин харобот ичра ҳар дам кўксума урмоқ
Эрур тақвию дониш бутларин тош бирла синдурмоқ.

Қуёшким зарра қўзғаб кирса вайронимға ҳажрингда,
Кўзумга кул совурмоқ бил ани кўнглумга ўт урмоқ.

Чу пири дайр тақво хирқасин куйдур деди, гар худ
Анинг ҳар торидур жон риштаси, бўлмас боқиб турмоқ.

Лабинг ҳажринда хокий тан аро кўнглумни ҳибс эттим.
Нечукким жонсиэ элни расм эрур туфроққа топшурмоқ.

Дема, ул дилрабоға не учун кўнглунгни олдурдунг?
Ўз эрки бирла не мумкин киши ўз кўнглин олдурмоқ?

Агар оҳимдин айлаб жилва ёғдурди жаво тошин,
Не тонг гулбун сабо таҳрикидин гулбарги ёғдурмоқ.

Бинафша солхўрд элдекки бош солди қуйи, гўё
Яқин англаб хазони умр анга даъб ўлди қайгурмоқ.

Қадах ичмак ёзуқ деб асру мардуд этмагил, эй шайх,
Бу қисм эрса азалдин, бежиҳатдур бизни ёзгурмоқ.

Қароғлардин пўлак, жон риштасидин чиллавор этмиш,
Қошинг ёсин Навоий қасдиға гар истасанг қурмоқ.

* * *

Ёр чун истарки, бўлғаймен мудом ондин йироқ,
Ул жиҳатдин барча васл истар, мени маҳзун фиरोқ.

Яхшиларга бас ёмондур ҳолким ёр оллида
Тенгдурур яхши-ёмон, балким ёмонроқ яхшироқ.

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш, не тонг.
Ростравлар арсадин гар чиқсалар руҳдек қироқ.

Тоза ҳар ён доғ эмас жисимда ул юз ишқидин,
Ким бу кавкабларга бўлмиш ул қуёшдин ихтироқ.

Бу йироқликдин яқиндур ўлгамен, ваҳ ёрнинг
Истабон ройин бўлбтурмен яқинликдин йироқ.

Маҳжабинлардин сияхдиллик не тонгким, ойнинг
Ботинин кўрсанг қародур, гур кўрунур зоҳир оқ.

Кўп Ҳижоз оҳанги тузма, ёр ила бўл барча вақт,
Эй Навоий, гар Ажам бўлсун мақоминг, гар Ироқ.

* * *

Кулмадинг, то кўзларимни кавкабафшон қилмадинг,
Тўкмадинг қонимни, то бағрим тўла қон қилмадинг.

Тифлдекким гунча очқай, қилмадинг, эй бағри тош,
Хотирингни жамъ, то кўнглум паришон қилмадинг.

Элга айтур захра йўқ, вах, йўқса, қай бир турктоз.
Айладингим, юз кўнгул мулкени вайрон қилмадинг.

То қуёшдек жилва қилдинг, қўймадинг бир зарраким.
Офарниш ичра рухсорингга ҳайрон қилмадинг.

Юз бало тошини ишқ атфолидин ёғдурмадинг,
То жунун торожидин жисимни урён қилмадинг.

Эй фалак, қайси қуёш юзлукни бир кун чарх уза
Жилвагар қилдингки, оқшом ерга пинҳон қилмадинг?

Демаким, қўйдум Навоий жонига доғи ажал,
Шукр бори мубталойи доғи ҳижрон қилмадинг.

* * *

Оразинг гулдур, гул узра сабзайи тар кокулунг,
Оллоҳ-оллоҳ, гул юзун қилмиш муанбар кокулунг.

Қоматингдур шамъи рухсорингдур онинг шуъласи,
Шуъланинг дудидур, эй шўҳи ситамгар, кокулунг.

Очқайингда нега ҳар тори ародур юз гирих,
Гар кўнгуллар банд қилмайдур саросар кокулунг?

Не ажаб, хусн аҳлининг султони бўлсанг, хоссаким,
Мушқдин қўйди қуёш бошига афсар кокулунг.

Сунбуледурким, саросар чирмашибтур сарв ила,
Нахли қаддинг бирлаким бўлмиш баробар кокулунг.

Истасангим, бўлмагай ошуфтаву дарҳам, дегил,
Қилмасун бизни паришонҳолу абтар кокулунг.

Гар Навоийга димоғ ошуфта бўлса, тонг эмас,
Чун сепар ҳар дам юзунг ўтига анбар кокулунг.

* * *

Не ажаб, сарви сийгйга инмаса бошинг сенинг,
Ким эмастур кадди раъноликда бўйдошинг сенинг.

Гар ниҳоний фитна таълим айламас, бас, не учун
Бошини чекмиш баногўшунггача қошинг сенинг?

Сайгборони ғамингдин бош не янглиғ ёшурай,
Ким саодат тавҳаридур бошима тошинг сенинг.

Оби ҳайвон бирла гўё қилди лаълий ранг ҳал,
Суврат ичра чун лабингга етти наққошинг сенинг.

Ўта олмас хонақоҳи қудс эли, эй мугбача,
Дайр эшигинда чу тузгай базм авбошинг сенинг.

Дема, эй носихки, қилмайсён сўзум бирла амал,
Хотиримда қайда қолмиш анча қўлмошинг сенинг?

Эй Навоий, бўлди қонлиғ душманингким, ёшурур
Ердин сориг юзунг рангини қон ёшинг сенинг.

* * *

Эй ишқ, яна фурқат ўтин жониман урдунг,
Жисмимни қул айлаб, кулини кўкка совурдунг.

Анжум, дема, гўёки малойикка туташти,
Оҳим ўти учқунлариким, кўкка етурдунг.

Қайд этмадингу бас хами зулфунгни кўнгулга
Ким гайр хаёлин ҳам онинг бирла супурдунг.

Нобўсини истаб магар, эй шодлиғ ашки,
Бу зор ила дилбар кўрушур чоғда югурдунг.

Фурқат куни бас тийрадур, эй ишқ, ҳамоно,
Ким сарсари оҳим била кўк шамъин ўчурдунг.

Ҳижрон туни, эй чарх, мушаъбид гар эмассен.
Не навъ қуёш тосини хирқангда ёшурдунг?

Тарк этмади бош қўймоқ эшигингда Навоий,
Бу кўйдин ит деб они ҳар нечаки сурдунг.

* * *

Не хаёл эди янаким, кўнгул куши сайдини ҳавас
айладинг.
Баданимга ҳар соридин хаданг урубон, анга қафас
айладинг.

Кўнгул ичра шуълайи ишқким, етадур фалакка
забонаси
Таниму сўнгаларим ул ўтуингни ёқарга хору хас
айладинг.

Кўз ичиндаким тўла қон эди, оғиз ичра дағи
тутундек оқ,
Они дам-бадам қилибон фузун, муни ҳам нафас-нафас
айладинг.

Етиб эрдим ўлгали ҳажр шоми анинг жафоси
ҳадисидин,
Нега уйқудин бурун ул фасонани, эй рафиқ,
бас айладинг?!

Манга ишқ ранжи аро ўлум эрди чора, ваҳ,
бу не ранжким,
Ани дафъ этарга фироқ дарду гамини чорарас
айладинг.

Чу гум ўлди чоку ҳазин кўнгул гами ҳажр даштида,
эй фалак,
Йўл озарга аҳли саломат ул кўнгул уйини жарас
айладинг.

Чу фироқ шиддати, эй кўнгул, гами ишқ лозимаси
эмиш,
Не етишса чек, чу ўзинг бурун бу балони мултамас
айладинг.

Туну кун сабу чекиб, эгнингга сол ўзунгни ҳалқайи
дайр аро,
Чу белингга мугбачалар каманди хаёлини марас
айладинг.

Чу замона аҳли аро вафо тиладинг, чек эмди, Навойиё,
Аламу бало, не учунки эл аро йўқ нима ҳавас
айладинг.

* * *

Неча жаврин тортайин ул сарви ҳуризоднинг?
Йўқмудур поёни, оё, зулм ила бедоднинг?!

Ақл дер: сол кўнглунга зуҳду вараъ бунёдини;
Ишқ айтур: йўқтурур бунёди ул бунёднинг.

Тош эритти, ваҳқи Хусрав кўнглига қор этмади,
Шуълаларким тешасидин секреди Фарҳоднинг.

Кўнгли меҳр айлар аён, кўргач рақибни юзини,
Кўрмагунча зок, чиқмас жавҳари пўлоднинг.

Токи сайдингмен, ишинг невчун ғазабдур, чун мудом
Қуш гирифтор ўлса кўнгли хуш бўлур сайёднинг.

Ўлмагимни ёқма ҳижронингга, эй султони ҳуси,
Қатл ҳукми қилса шах, не эрки бор жаллоднинг?

Рокиъ эрдим, чанг уни келди сахаргаҳ, оҳким,
Борди мутриб нағмасиға ҳосили авроднинг.

Йўл қоронғудур, талаб ноқис, қадам не навъ урай,
Ермай комил дамидин машъала иршоднинг.

Эй Навоий, неча булбулдек фиғон ул гул учун,
Йўқ анга таъсири чун бу нолаву фарёднинг.

* * *

Раҳм этиб, эй дўстлар, мажруҳ кўксумни ёринг,
Қўл ёланг айлаб солиб, ҳар ён ичимни ахтаринг.

Ўчраса юзи қаро кўнглум тутуб, тортиб, уруб,
Ўтқа солиб, ўртабон, жонимни андин қутқаринг.

Кетган эрса чоклик кўксум тикиб, воқиф бўлуб,
Келса бу жониб, синонлар бирла санчиб қайтаринг.

Чун ўлармен — ёрни истанг, бошимға келмаса,
Бош ёланг айлаб, қўюб туфроғ уза юз, ёлборинг.

Келса, айтурда ошуқмангким, фараҳдин ўлмайин,
Нуктадонлиғ бирла ул сўзни қошимда ўтқаринг.

Бошима етса, чу ўлгумдур неча фарёд этиб,
Бир нафас тенгри учун ҳар қайсингиз бир ён боринг.

Ғар муяссар бўлмаса бу иш, Навоий хастани
Қўлдабон ё судрабон майхона сори бошқоринг.

* * *

Не хуш уммидеки, урён нигун қад бирла урсам так
Париларға жунун туморидур бўйнулда силкинчак.

Тери жисимда ҳар ён тоза доғу қон ила гўё
Қазо Мажнунға тикмиш лолалар яфроғидин кўнглак.

Яро кўзлар бўлуб танда чу бўлди хира ул юздин,
Ясабмен ҳар тараф эски туганлар шаклидин айнак.

Юлуб нар жон қушидин, оҳ пайконин йиғиб кўнглум,
Ўқунг сингонларин гўё ясар афгон учун новак.

Назар солса юзунгдин ўзга юзга кўзни кўр айлай.
Қилибон тийғ ила мардумни онинг нуқтасидек ҳақ.

Ҳаво қилгонда зулфунг ҳалқа домидин кўнгул билдим,
Бу қушнинг ҳам аёғ, ҳам бўйнида маҳкам эмиш илмак.

Изин ердин кетар деб асрадим раглар киби кўзда,
Олиб жон риштаси бирла аёғи ўрнидин ўлчак.

Фалак зарфин ўла берди қазо ул ои майи ишқин.
Бу майдин бизга, ваҳким, тегмади бир қатрадин
кўпрак.

Лиқо мумкин эса учмоқ-томуғдин қочмаким, бўлмас
Кишига ҳеч мақсуде муяссар чекмайин эмгак.

Чу бўлдум ишқида фоний, ҳадисин сўрмангиз мендин,
Ки қолмас зикри зокир бўлса мазкуринда мустаҳлак.

Тиларсен ўзлукунгнинг жузв-жузвин мунфак эткайсен,
Навий назмининг жузвини қилгил жузви лоянфак.

* * *

Хаёлинг ҳуснига кўнглумда зийнат берса ҳижронинг,
Эрур гулгуна қон, машшота ишқу кўзгу пайконинг.

Жафо сарлавҳида қилди алиф машқи кўзунг ёхуд
Алифдек жонга неш урмоққа сафлар чекти мужгонинг.

Лабинг хатт зоҳир этти, Хизр умри берсалар ўлғум.
Хусусанким, Хизрга ҳамдам ўлғай оби ҳайвонинг.

Тушумда васли эрди, эй кўнгул, ё раб, бало урсун
Сангаким, мени уйғотти ажаб ҳолатда афгонинг.

Димоғи йўқ мушавваш бўлмагон, гўёки бутратмиш
Жаҳон боғида савдо сунбули зулфи паришонинг.

Неча ёғдурса ғам тошин фироқ атфоли, эй Мажнун,
Не ғам бош узра Лайло боргоҳи бўлса қалқонинг.

Қафас қайдидадур булбул, буким вайрона тутмиш чуғз,
Вафоси йўқ эканни билди гўё аҳли дунёнинг.

Бу базм аҳли нифоқидин ториқмиш кўнглум, эй соқий,
Эзиб беҳушдору, тут манга етганда давронинг.

Навойй, ҳажрида не навъ сели ашқ оқиздингим,
Висоли бўлди чун мумкин, ўтарга йўқтур имконинг.

* * *

Яна, эй ишқ, гули рухсорин ошуби чаман қилдинг,
Ҳазин булбул танига ҳар паридин бир тикан қилдинг.

Кўнгулни телба айлаб, қайдига ҳар ён оқар сувдин
Чаман занжири гисусинда юз чину шикан қилдинг.

Саҳоб атфоли жола тошларин ёғдурғали, эй гул,
Пари янглиғ зуҳур айлаб, жунун булбулга фан қилдинг.

Раёҳин хайлини чекмакка ер зиндонидин гўё,
Булут айёридин ҳар қатра торин бир расан қилдинг.

Ниҳоли гул нишиман гулшан эттинг гўйи, эй булбул,
Фироқ ичра тикандин бистару хасдин ватан қилдинг.

Юзунг шамъида шабнам, йўқса тердур, соқиё, ваҳким,
Ул анжумдин шабистон ичра қатли анжуман қилдинг.

Чаманда маст елдин, ваҳки, ҳар ён ҳам бўлур гулдек
Замоне жилва айлаб, бизни расвойи заман қилдинг.

Ўлук деб уждин зоҳир анга хилватни гўр айлаб,
Ҳамоно пардаи пиндорин, эй гардун, кафан қилдинг.

Навойй қайда ғам йил яна кўнгулунг уйин бузгай,
Ки айларда иморат анда балчиғ дурдидан қилдинг.

* * *

Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,
Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани барбод бил.

Жисм уйи чунким эрур фоний, тафовут йўқ, ани
Гар фано селобидин вайрону гар обод бил.

Тўрт унсур қайдидин то чиқмагайсен, нафъ эмас
Осмоний тўрт дафтарни тутайким ёд бил.

Эйки дебсен, ҳақни не таърифу васф ила билай?
Васфдин мустағнию таърифдин озод бил.

Тенгри зикриким, малойикка гизойи руқ эрур,
Бу гизони ҳақ йўлига кирган элга зод бил.

Гар ҳабибим қилса изҳори калом, эй пири дайр,
Исийи Марямни ул дам гунги модарзод бил.

Мантиқи ишқ ичра ошиқни тасаввур айла навъ,
Фард бўлгонларни бу йўлда анга афрод бил.

Эл оёғига тушардин бошқа чиқмоқ расмини
Май куҳанниридин ушбу дайр аро иршод бил.

Эй сулук ахли, қачон мақсуд топқумдур десанг,
Мосиваллоҳни фано кўрган кунин мийод бил.

Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади, илҳод бил.

Дўст васлин топмоғон дунёву уқбодин кечиб,
Ушбу дардингға Навоий ҳолин истишҳод бил.

* * *

Солса партав том уза чиққонда рухсори очуқ,
Бир қуёшдур, тушса ҳар уй ичра тунглуқдин ёруқ.

Совуғ оҳиким чекармен, гарм ўлур оқмоққа ашқ,
Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлғоч совуқ.

Тенгри оллинда тонуқ демаки ўткар кимсани
Менчи севмассен, бу ишга худ эрур тенгри топуқ.

Лабларингниким унуқ тутмиш ҳамул ҳайъат била,
Оғзинг андоқ гунчадурким, тушмамиш ондин қобуқ.

Доғ ўртарга чапоним ичу тоши қолмади,
Боғладим марҳам чапондин, қолди гар эски момуқ.

Гар ёзуқсиз ўлтурурсен, ғам ёмон, лекин ғамим
Мунчадурким, ўлмағай ногаҳ сенга андин ёзуқ.

Ёр дилхоҳим чу топтинг, тенгдурур васлу фироқ,
Ҳақ ризосин чунки қозғондинг не учмоқ, не томуқ.

Соқиё, май тутқали қўпмоқ баса таклиф эрур,
Қўй такаллуфнию қўд, лекин манга ўлтур ёвуқ.

Заъфи кўплуқтин Навоийнинг кам ўлмас ноласи,
Не мунофидур фиғон булбулға бўлмоқлиқ оруқ.

* * *

Номаси кўйинумда, баским изтироб айлар кўнгул,
Ўпгали чиқмоққа гўёким шитоб айлар кўнгул.

Тоза бутмиш эрди кўксум чоки, ваҳким, толпиниб
Чиққали ул рахнани ҳар дам хароб айлар кўнгул.

Ўқи захми йўлидин солсам ичимга номасин,
Бир фатила марҳам ўрнига ҳисоб айлар кўнгул.

Чирмабон жон пардасин маншур уза воло киби
Кўрмасун деб ғайр они, гўё ниқоб айлар кўнгул.

Гунчадек қат-қат бўлуб қон ул мусофир шавқидин,
Номаси янглиғ дамо-дам печу тоб айлар кўнгул.

Мубҳам эрмиш руқъаси давроннинг асру ёваким,
Жонга бу андишадин ҳар дам азоб айлар кўнгул.

Эй Навоий, очти кўкsumнинг тикилган чокини,
Номаси қўйнулда, баским изтироб айлар кўнгул.

* * *

Эй мусаввир, дилбаримга суврате монанд қил,
Кўрмагидин хотиримни гаҳ-гаҳе хурсанд қил.

Ул ҳарир узраки тарҳ этгунгдурур тимсолини,
Сигмаса, зайлига жоним пардасин пайванд қил.

Бўлмасун бу тўъмадин маҳрум ул кўй итлари,
Эй ажал, тақсим учун бағримни юз парканд қил.

Ул париваш чиқти усрук секретиб кўнглагча, вой,
Носихо, девона бўлдум, эмди тарки панд қил.

Лаъли шириндинки қилдинг айшни жонимга талх,
Неча ачиг сўз демак, бир қатла шаккарханд қил.

Жоми Жамнинг роҳи Афридун йилоли захридур,
Эй кўнгул, ўзни сафоли фақр ила хурсанд қил.

Ҳожати будур Навоийнинг, худоёким, ани
Мугбача ҳуснига муг дайрида ҳожатманд қил.

* * *

Гулбуни ишратдин узгил барги пайванд, эй кўнгул,
Гунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул.

Қилма тарк эврулмак ул гул гирдиға булбул киби,
Қилсалар гар гунчадек парканд-парканд, эй кўнгул.

Оразу лаъли хаёли бирла сен то хастасен,
Нафъ этар гўёки бу заъфингга гулқанд, эй кўнгул.

Лаъли не кондиндурур, невчун ҳадис этмас дема,
Не ато бордур Масихога, не фарзанд, эй кўнгул.

Оразинг очқач, демаким, ошиқ этма халқни,
Ўтқа бермаклик дурур куйдурма деб панд, эй кўнгул.

Бисмил этти сайд кўнглидек сени тийги қазо,
Ехуд ул лаб шавқидин қилдинг шакарханд, эй кўнгул?

Эй Навоий, боқма тун-кун холию рухсорига,
Донаву сув бирла сайд ўлмас хирадманд, эй кўнгул.

* * *

Эй, манга сенсиз баҳору боғу бўстондин малол,
Қайси бўстону баҳору боғким, жондин малол.

Сенсизин кўнглум, тонг эрмас, бўлса жаннатдин малул,
Не ажаб, булбулға гулдин айру бўстондин малол.

Бўлмаса кофир кўзунг шайдоси мажнун кўнглума,
Ақлу донишдин танаффуру, дину имондин малол.

Ишқи туғёнида юз кўрсатса гулрухлар, не суд,
Ким топар муҳриқ иситгон меҳри рахшондин малол.

Куйдурурлар доғ дафъ ўлсун малолди хажр деб,
Вой ангаким, воқий ўлғай доғи ҳижрондин малол.

Касрати пайконидин кўнглум ториқмас, гарчи бор
Иътидолидинки ўтгач оби ҳайвондин малол.

Баэм аро ҳар дам қадаҳ кўнгли тўла хуноб эрур,
Мен киби гўё анга ҳам етти даврондин малол.

Қиблайи мақсад тиларсен, дард ўқидин гам ема,
Истаган тавфи ҳарам кўрмас муғилондин малол.

Чарх анжумдин қулоққа пахталар тикти, магар
Гам туни топмиш Навоий чеккан афгондин малол?

* * *

Бўлмиш андоғ мунқатиъ аҳли замондин улфатим,
Ким ўзум бирла чиқишмас ҳамзамоне суҳбатим.

Эй хуш улким, тутмиш эрди ваҳш ила саҳрода унс,
Муҳиш аҳволе мангаким, бор ўзумдин ваҳшатим.

Истарам қочмоқ адам водийсиндинким, киргали
Вомиқу Фарҳоду Мажнун бас гулудур хилватим,

Тўлғанурмен ўзлугумдин чиққали, буким эрур
Дард водийсида саргардон қуюндек хайъатим.

Эй ажал, тан хирқасин куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилган қисватим.

Эй фалак, анжум ушоқ тошин йиғиб бошингга ур,
Чун фано майхонаси хиштидин ўлди турбатим.

Етти кўни кўк варақлардек совургай ҳар тараф,
Тоқи мийнойи аро чирмашса оҳи ҳасратим.

Қўй дуру феруза баҳсинким, нужуму чархни
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.

Лаълдек бошим осилсун ғарқайи хуноб ўлуб.
Лаъл тиккан салтанат тожига бўлса рағбатим.

Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким, бировга ёқмади бир хизматим.

Эй Навоий, икки оламдин кечиб топтим висол,
Бу ики бутхонадин эрмиш бу йўлда офатим.

* * *

Урармен кўксума тошлар ғам этгач қасди жон ҳар дам,
Қоқармен бу эшикниким, етар бир меҳмон ҳар дам.

Ўлук толиб бузуг ичра мени мажнунни гўё чуғз,
Навоий аҳдин оғаҳ қилгали тортар фиғон ҳар дам.

Ҳамоно туфроғимни лаългун қилмоққадур буким.
Келур бағрим шикофидин лабинг шавқида қон ҳар дам.

Магар мажнун кўнгулга ҳар дам айлар ул пари жилва.
Йўқ эрса, невчун ўздин борур бу нотавон ҳар дам?

Очар гўё сабо ул гул юзидин ҳар замон бурқаъ,
Буким бир фитна бирла қўзғалур аҳли замон ҳар дам,

Совуг оҳим бурудат солди олам ичра. қиш эрмас,
Булут йўқ — дуди оҳимдин кўрунмас осмон ҳар дам.

Керак ҳар дам қадаҳким, май суйи ҳар лаҳза
қайтаргайи.
Буким даврон жафосидин етар оғзимга қон ҳар дам.

Бу манзилдин санга йўл азмига боисдурур буким,
Етар бир карвон ҳар дам, ўтар бир карвон ҳар дам.

Дамо-дам жавр ила буздунг Навоий кўнглин андоғким.
Бузулгай мулки бир зулм этса шоҳи комрон ҳар дам.

* * *

Бу кун аҳли жаҳондин хастахотирмен, жаҳондин ҳам,
Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳки, жондин
хам.

Мени жону жаҳондин ҳажр вақтиким малул этгай,
Ватан ё мулкдин худким десун, бал хонумондия ҳам.

Кўнгулдин жонга еттим, эй ажал, нетгай халос этсанг
Мени ул телбадин, ул телбани меъ нотавондин ҳам.

Не айрилмоқ дурурким ёр то айрилди, айрилмиш
Кўнгул мендин, фиғон кўнглумдину ўтлар фиғондин
хам.

Манга жононсиз ўлмак яхшироқ, эй Хизр, юз қатла
Кетурсанг мужда ўлмоқ бирла умри жовидондин ҳам.

Нафас қатъ ўлди ул юз фурқатидин, кўзгу келтурманг,
Ки мен эмди қутулдум ибтилоосиз имтиҳондин ҳам.

Ямон-яхшига кўн зулм этмагилким, гар будур даврон
Қутулғунг кимки андин яхшироқ йўқ, мен ямондин ҳам.

Итига тўъма, дарбониға бўлсун мутгако, ўлсам,
Таним ул кўйдин олманг, бошим ул остондин ҳам.

Фақиҳу Қаъба, ринду майкада, хушдур Навойким,
Сенинг ёдинг била мундин эрур озоду ондин ҳам.

* * *

Тун оқшом келдию келмас менинг шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.

Не ғам, кўргузса кўксум порасин чоки гирибоним,
Кўрунмас бўлса кўксум ёрасидин доғи пинҳоним.

Ғимидин дурри макнундек, сиришким оқти Жайхундек,
Музайян қилди гардундек жаҳонни ашки ғалтоним.

Фалак ҳам тўлди кавкабдин, қуёш ҳам тушти ашҳабдин
Келиб тушмасму маркабдин менинг хуршиди рахшоним?

Жаҳонни зулмат этти чаҳ, бу зулмат ичра ўлгум, ваҳ,
Манга бўлсанг не Хизри раҳ, етиб, эй оби ҳайвоним.

Дема кўкдин қуёш кетмиш, фалакка тийралик етмиш,
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни дуди афғоним.

Қуёш қочиб юзин уйди, шафақ ўтқа тушуб куйди,
Фалакка доғлар қўйди гамингдин сўзи пинҳоним.

Навойи киби хижрондин бу оқшом ўлдум афгондин,
Гамим йўқ буйла юз жондин, етиб гар келса жононим.

* * *

Жунундин уйла туфроғ ўлди жисми ранжпарвардим,
Ки ҳар тош урсалар атфол жисмимга, чиқар гардим.

Неча ҳажринда ўлгум оҳу ашкимдин солиб тўфон,
Вале қўйманг, кўрарга келса сарви ноэпарвардим.

Йўлида баски қўйдум чехра сончилғон хасу хошок,
Сомонлар билки чекмиш қаҳрабодек чехрайи зардим.

Паёнай не экан абри баҳорийдин чоқин тушмак,
Булут узра бир учқун солди гўё шуълайи дардим.

Қуюндек гар талаб даштида йўқ мен етмаган водий,
Не гам, саргашталиқда учраса моҳи жаҳонгардим.

Вафо бўстонин ашким бирла сероб айладим умре,
Эрур гам новаки сарвим, бағир парголаси вардим.

Маҳиқдур, эй Навойи, ул пари мендин малул ўлмоқ,
Нединким, қўйида девоналиғни ҳаддан ўткардим.

* * *

Меҳр кўп кўргуздум, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, ороми жоне топмадим.

Гам била жонимга етгим, гамгусоре кўрмадим.
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилистоне топмадим.

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон,
Бир камонабрўда тузлукдин нишоне топмадим.

Кўнглум ичра сарв ўқдур, гунча пайкон, гул тикан,
Даҳр боғи ичра мундоғ гулистоне топмадим.

Хуси мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим,
Ишқ қўйида ўзумдек нотавоне топмадим.

Кўп ўкудум Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин булғажаброқ достоне топмадим.

Ул амон ичинда бўлсун, эй Навоий, гарчи мен
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.

Табъ ганжидин маоний хурдасин, юз қатла хайф,
Ким нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим.

* * *

Оқизди лимуйи бўркунгни кўргач онча қон кўнглум,
Ки заъф этти сориг гул гунчасидек нотавон кўнглум.

Кўнгулда баски гунчанг фикратидин хурдаи маъни
Йиғибмен, гунча кўнглидек бўлубтур хурдадон кўнглум.

Санубар кўнглига кўнглумни ўхшатмангки, ўртабдур
Ниҳон ҳар тухм уммедига бир доғи ниҳон кўнглум.

Бадан вайронида ул ҳусн ганжи ҳажридин гоҳи,
Ғаҳ ўз ёлғузлуғидин чуғздек тортар фиғон кўнглум.

Дури ишқингни то топмиш, агар чок ўлса сар-тосар,
Гуҳар ютқон балиғ янглиғ дам урмас безабон кўнглум.

Анингдек топти сиймин сойидинг ёди била улфат,
Ки дастомуз қушдек онсиз ўлмас бир замон кўнглум.

Мақоми ғаҳ бало тоғидурур, гоҳи фано дашти,
Ки ишқ ичра берур Фарҳоду Мажнундин нишон
кўнглум.

Фалак золи ғаму дардин чекардин ўлдум, эй соқий,
Кетурғил раз кизин ботким, тилар бир навжувон
кўнглум.

Навоий, дерки, кўнглунгни кетурғил ишқ кўйидин,
Бағоят яхшидур, гар бўлса рози ул ёмон кўнглум.

* * *

Яна яроқ ўтиға тушти тоблиғ кўнглум,
Тараҳхумеки қиладур хароблиғ кўнглум.

Соғинса гунчанг учун қонга эврулур ҳар дам,
Бу юз жароҳат ила печу тоблиғ кўнглум.

Фироқу дард қачон тузса базм кулбамда,
Берур кўзум майи лаълу кабоблиғ кўнглум.

Эрур шарораки хуршид сори боргай тез,
Юзунг висолига жаҳду шитоблиг кўнглум.

Юзунгни кўрдум эса сўв била балигдек ўлур.
Қарорсиз таниму изтироблиг кўнглум.

Фано ели қониким очса чехрайи мақсуд,
Ки тан губорида бўлмиш ҳижоблиг кўнглум.

Навоий гам едию ўлди, доғи топти висол,
Не топмасун бу сифат хўрду хоблиг кўнглум?

* * *

Не айб, агар майи софий гамидадур кўнглум,
Ки чанги ҳалқайи зулфи хамидадур кўнглум.

Фалак ҳақиқати фикрида куйди эрса, не тонг,
Ки аждаҳое дамоннинг дамидадур кўнглум.

Муганниё, келу тузгил харошлиқ унума
Ҳазин таронаки, рудунг бамидадур кўнглум.

Нишотдин дема сўз, навха бирла бошла суруд,
Ки дарду гамзадалиқ оламидадур кўнглум.

Фироқ ўтига тушуб дам-бадам тўкар қон ёш,
Ки охир ўлгуси ўз мотамидадур кўнглум.

Не айб, валидин ар марҳам ўлса кўнглумда,
Ҳамиша чунки анинг мархамидадур кўнглум.

Май ич, Навою, аҳли замондин айлама ёд,
Ки ушбу хайлдин асру рамидадур кўнглум.

* * *

Ер юзини тутти ашким, кўкка етти нолишим,
Юқори тенгрию қуйи сендин ўзга йўқ кишим.

Ложарам девонаву расвойи олам бўлғамен,
Чун тушубтур, эй пари пайкар, сенинг бирла ишим.

Тиш қадабмен лаълингга узмасмен андин бу тамаъ
Анбури ҳижрон ила бир-бир суғурсалар тишим.

Ҳар бири юз миннат айларлар, эрур бу ҳам жафо,
Юзу зулфунг даврида мундоқ кечар ёзу қишим.

Тийралик дуду шафақдур шуълаву анжум шарор,
Гўйиёким солди ўт ҳижрон тунига қарғишим.

Меҳри йўқлугдин эрур ҳар тун синони оҳ ила
Кўк ҳисори хайли бирла тонгга тегру сончишим.

Эй Навоий, гар сенинг нолангга йиғлар андалиб,
Бир кун ул гул кўнглига ҳам кор қилгай нолишим.

* * *

Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила байрам,
Чаман сарви яшил хилъат, менинг сарви равоним ҳам.

Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб
жавлон.

Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам.

Чаман сарви қолиб бебар, менинг саврим бўлуб дилбар,
Ани ел айлабон музтар, бу елдек секратиб адҳам.

Кўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидан гулгул,
Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам.

Қилиб оҳим сари парво, бу ён майл этмадинг қатъо,
Сабодин, эй қади раъно, бўлур ҳам сарв гаҳ-гаҳ ҳам.

Бу бог ичра май, эй соқий, ки бормен асру муштоқий,
Ки анда сарв ҳам боқий эмас, гул аҳди ҳам маҳкам.

Навоий, қўйин эт манзил, юзу қаддига бўл мойил,
Ки бог этмас сени хушдил, гулу сарв айламас хуррам.

* * *

Қирог эрмаски, қилмишмен кўзум сели йўлин маҳкам,
Сиришк эрмаски, ул йўл беркимай қилмиш тарашшух
нам.

Итининг гар аёғи куйди ўтган чоғда қабримдин,
Сўнгалар туфрогимдин куйдуруб, айланг анга марҳам.

Кўнгулдур ул паридин ишқ мулкининг Сулаймони,
Ки ҳам бор оҳидин, бил, ҳукмида, ҳам доғидин хотам.

Қуёшнинг қурбидин ойким хилол ўлгай эрур андоқ,
Ки бир маҳваш санга етқач, ер ўпмакликка бўлгай ҳам.

Париваш тифллардин ҳар замон ортар жунунумким,
Берурлар ҳушу ақлим қушларига тош отардин рам.

Улусдин чиқтиму ҳар дам қочармен соядин ҳам, ваҳ,
Ки ногаҳ ул қуёш сиррин десам ул ҳам эмас маҳрам.

Шикоф эрмас қаламдаким, фироқим шарҳи ёзгандин
Яқо чок айлабон, чирмаб қаро, бўлмиш анга мотам.

Бу эрса майки куйдурди вужудум кишварин атри,
Яқин бил, соқибким, жом сиррин билмай ўтмиш Жам.

Май ич даҳр ичраким иш сирридин англай десанг
рамзе,

Эрур ҳар зарранинг моҳияти хуршиддин мубҳам.

Саҳар кун ашҳабиға чун керактур поймол ўлмоқ,
Фалак майдониға ҳар тун қамардек сурди тут адҳам.

Навоий дарди ҳолидин дам очмас бўлса, айб этманг,
Не дам очсун бировким, топмади оламда бир ҳамдам?

* * *

Ярамни тиккали бошинг уза бичакму экин?
Бичакда риштайи жонимму ё ипакму экин?

Кўз асру тиктим анинг ўймоғиға, билмонким
Кўзум оқиму экин анда, ё сўнгамку экин?

Тун узра ойдину ойдинда субҳ эркинму,
Ваё сочингда бурунчак уза лачакму экин?

Гул узра ҳар сори тоб урди сунбулуи, ёхуд
Юзуида зийнат учун сончқон гажакму экин?

Лабингдин истади жоним ҳаёт, билмасмен
Ки бир сўкунчму ё қасди бир мучакму экин?

Бир усрук элни чиқиб қиргон эрмиш, эй Лутфий,
Сенингму бегинг экин, ё бизинг миракму экин?

Навоий, ушбу паришон ҳадис ила ғаразинг
Авом хотирини сайд айламакму экин?

* * *

Чикорғач ул маҳи маҳмилнишин ораз ниқобидин,
Жарасдек нола айлармен кўнгулнинг изтиробидин.

Эмас кўксумга эски доғлар, бал суқбалардурким,
Сурабмен то ҳаёлинг чиқмағай кўнглум харобидин

Ҳавоий ишқинг асрарға эрур ҳар ён кумиш гунбаз,
Ки қилмишмен иморат баҳри ашқимнинг хубобидин.

Бағирда неши ғам ўлтурдию кўнглумда юз ғамким,
Итинг қут этмағай ногаҳ куюк бағрим кабобидин.

Тану жон заврақин ғарқ этгали гирдоби офатдур,
Қуюнларким, югурур ишқ даштининг саробидин.

Қоши меҳробидин юз қиблага қўй дерсен, эй носих,
Муважжаҳ дер экинсен, ваҳки ожизмен жавобидин.

Хирад мулкани сабрим кишваридек буздунг, эй соқи
Бу селиким равон қилдинг қадаҳполо саҳобидин.

Бу базм аҳлини бот йиқмоқдин ўзга соқийи даврон,
Не қилди қасд бу нилин қадах даври шитобидин.

Навойи риштайи фикри чекар маъни суманбўйин,
Хуш ул тожирки, Юсуф чеҳра кўргузгай танобидин.

* * *

Эйким, танимга жон берасен ҳар тариқдин,
Ўлсам не айру тушгуча сендек рафиқдин.

Белингмудурки, анга қизил фўта боғладинг,
Ё риштаеки ўтқарилибтур ақиқдин.

Савдову ришта захматига учради кўнгул
Зулфу белинг хаёлида фикри дақиқдин?

Ҳар дам демаки, кўз ёшидин саргузаште айт,
Дарё фасонасин не сўрарсен гариқдин?

Оҳим кўнгулни кўюнг аро солса, не ажаб,
Гулзор аро Халил тушар манжаниқдин.

Зухд аҳли ужб тафриқасидин халос эмас,
Шарти фано фироқдурур ул фариқдин.

Талпинма ашқинг ичра. Навойики, чиқмади
Ҳеч кимса гўта бирла бу баҳри амиқдин.

* * *

Масиҳодин лабинг афсаҳ, қуёштиг оразинг аҳсан,
Қуёшинга фалак хайрон. Масиҳинга қуёш маскан.

Кўзумда гарди майдонинг, танимда нақди пайконинг,
Анга кўз мардуми хозин, мунга жон қулбаси маҳзан.

Ясармен юз мақолат, ваҳ, бўлур кўргач ани ногаҳ
Кўзум хайрон, таним ларзон, эсим вола, тилим алкан.

Шикебу сабр уйин бузди, ки рухсоринда кўргузди
Хатидин нур уза зулмат, юзидин ўт аро гулшан.

Тўқарсен қон кўзунг бирла, берурсен жон сўзунг бирла,
Ажойиб зунунесенки, ҳар фан ичра сен яқфан.

Маломат тоши доғидин ёруди ишратим шамъи,
Ажаб гугирд ўтидин айладим бу шамъни равшан.

Ёсарда сунъ меъмори фалак ғамхонасин гўё,
Ки қилди дарду ғам кирмакка ҳар кавкабни бир
равзан.

Сен истаб Хизр умри, турфа буким, гунбази хаэро
Юзига тун қаросин суртубон, айлар санга шеван.

Навойй, асрабон тамкин, кишидин истама таҳсин,
Чу шаҳ кўргузди мустаҳсон, кўруб назмингни

* * *

Ёзарда ишқинг ўтин секрир оҳимдин шарар ҳар ён,
Варақда нуқталар ийнак шарарлардин асар ҳар ён.

Рақиб илги жафо тошин кўп отса, бонс оҳимдур,
Анингдекким, итик ел шохдин сочқай самар ҳар ён.

Дам урмассен лабинг ширинлигин васф айласам, гўё
Ики лаълингни бир-бирига ёпиштурди шакар ҳар ён.

Кўкарган доғидур ғам тошларининг хаста жисмимда,
Қуруғ шоҳ узра чирмашиб очилган нилуфар ҳар ён.

Суда гулбарглар оққан масаллик лаъли ҳажрида,
Оқар ашким аро ҳар қатра қон бўлган жигар ҳар ён.

Кўнгулда ўқларингдин бар есам бир кун, ажаб эрмас,
Мунигдекким бу боғ атрофида эқтинг шажар ҳар ён.

Белинг сарриштасига мубтало бўлган кўнгул сайди
Кийикдекдурким, маҳкам айламиш йўдин камар ҳар ён.

Не муҳлик водий эрмиш Қаъбайи мақсад биёбони,
Ки адно мўридин бор аждаҳоларга хатар ҳар ён.

Навойй риштайи зуҳди узулса, қилмангиз ҳайрат,
Мунигдекким они усрук чекар бир сиймбар ҳар ён.

* * *

Кўнгул тошлар қаросин доғларким қўйди ғам ҳар ён,
Жунун ифротидин девона сочқондек дирам ҳар ён.

Мен ашк ичра чўмуб, ҳар тун қилиб ҳамсоялар ошуб,
Менинг ҳолимга йўк, ўтган учун уйларга нам ҳар ёна.

Эрур ҳар сори ушшоқ оҳидин, майдин эмас буким,
Бўлур нахли қадига жилва айлар чоғда ҳам ҳар ён.

Булутга хумрат эрмас меҳрдин, балким тутошибдур,
Момуқдек баски чиқти оҳим ўтидин алам ҳар ён.

Бўлур қон мушки, ишқинг мушкини қон эттиким,
бўлмиш

Қаро шанжарф, ҳолим ёзғали қўйсам қалам ҳар ён.
Итибтур телба кўнглум ҳар тараф, эй ишқу дард,
истанг.

Сўрайин ул париваш кўйида мен хаста ҳам ҳар ён.

Не водий қатъи қилмоқдур, фано даврида сокин бўл,
Ки қай равзанга қўйсанг кўз, бўлур маръий ҳарам
хар ён

Даме ўксутмагил, ё раб, харобот аҳли гавғосин,
Ки ул ундин кудурат қушларига бўлди рам ҳар ён.

Навоййдек қадам майхонага беркит сутун янглиг,
Десанг оллингга юз ғам келмагай қўйсанг қадам
хар ён.

* * *

Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун,
Нишона ҳар бирига дермен ушбу хаста бош ўлсун.

Юзунгнунг меҳридин бир зарра сотмон, гар фалак
жавфи

Тўла бўлсун филурий, ҳар филурий бир қуёш ўлсун.

Ситам зангин темурдек кўнлидин, ваҳким, қира олмас.
Нечаким нолайи зоримда суҳондек харош улсун.

Қуёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташбиҳ.
Оғиз гар зарра, Чўлпон — кўз, янги ой анга қош ўлсун.

Агар пайконларин кўз истабон тонти кўнгул, ғам йўқ,
Келиб йиғлар маҳал ул қатра сувлар кўзга ёш ўлсун.

Сипоҳи хуснунга бир маҳчаси рахшон алам бўлгай,
Қуёш кўзгусига оҳим сутуни гар тутош ўлсун.

Кўнгулда сирри ишқин асрай-асрай ўлдум, эй соқий,
Қадах тутким, харобот аҳлига фош ўлса фош ўлсун.

Чу сидки ишқ ўлур, офат кетарким, гулдурур қолгон,
Агар булбул учун ҳар бир тикан бир дурбош ўлсун.

Кўнгулга жон била доғинг оздур, қўй яна бир ҳам,
Неча икки гадоға бир дирам узра талош ўлсун.

Ўларда тенгдур ар шоҳ айласун гулшан гулин мафраниш,
Вагар гулхан кули узра гадо сөхийбфиросш ўлсун.

Навойй ашк дурридек тиларким кўзда ер бергай,
Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун.

Кул ўлса рахши наъли барқидин ишқ ичра бир хирман,
Вафо аҳли кўзи ул кулдин ўлғай сурмадек равшан.

Хаёлинг ҳар кўнгулга киргач, они ўртасанг, тонг йўқ,
Анга невчунки ўтлуғ кўнглум оташгоҳидур маскан.

Чу кўнглум мазраъида хирмани сабримға ўт солдинг,
Янги догим эмас, қолмиш қаро ўрни куюб хирман.

Ниҳон ишқинг агар қатлимға боисдур, бўйун сундум,
Кечар жон нақидин улким, ёшурғай шоҳ учун махзан.

Фироқинг биймидин бир ерда йўқ ғам шоми оромим,
Кеча ер кўп йивутгар кимки бор қасдида бир душман.

Бошинда савсаний белбоқ ила ул сарв этар жилва,
Назар айланг, очилғон боғ аро озода қад савсан.

Бузуғ кўнглумда равзан бўлди тийгинг захмидин ёхуд
Бу вайрон уй, ҳамоноким ёрилмишдур, эмас равзан.

Сипеҳр ўлса санга маркаб, шафақ анжум билан ранги,
Кўп илдам сурмаким, сен маст эурсен, абрашинг
тавсан.

Наво чек васл гулзорида гул шавқидин, эй булбул,
Ки ҳижрон боғида бўлмиш Навоий шеваси шеван.

Музайян қилма мрамар тоши бирла туфроғим бошин,
Ки кўнглум дуди Машҳад тоши айлар машҳадим
тошин.

Булут бирла ёгин эрмаски, ул ой ҳажрида ҳар дам
Тия олмон дамям дудин, йиға олмон кўзум ёшин.

Азал наққошиким чекти янги ой шаклини, гўё
Қалам соф айлар эрди сизғали ул дилрабо қошин.

Қувонди шайх зикри ҳалқасидин, найласун мискин,
Алола ичра кўрмайдур маломат кўйи авбошин.

Халойиқ ўлганимни бахтим уйқуси соғинмишлар,
Нечукким тонимас эл тавъамоннинг кўрса қардошин.

Сочинг фикрига то туштум, мусалсал бўлди ул савдо,
Қачон билдим мен ул сарриштанинг бу навъ чирмошин.

Жаҳонни куйдурур, эй муғбачча, паймонойи лаълинг,
Магар кўнглум ўти бирла қизитмишлар анинг дошин.

Ажаб меҳру сипеҳр эрмасмудурким, топмади ҳаргиз
Хирад бу тоқ меъморин, назар ул шамса наққошин.

Навойй, хонақаҳла хирқаву сажжоданг ўлмиш қайд,
Булардин махлас истарсен, фано дайри сори ёшин.

* * *

Борсанг ол жонимни, то сенсиз манга жон қолмасун,
Жон қолиб, жон ичра ногаҳ доғи ҳижрон қолмасун.

Чун ўлармен, чин дейин, ишқи бузуг кўнглумдадур.
Мен ўлуб, ул ганж бу вайронда пинҳон қолмасун.

Эй кўнгул, дей кўзга бу дамким тирикмен, келса ёр
Оразидин бахра олсун, асру хайрон қолмасун.

Ҳажрида онча бало еткур манга, эй чархким,
Ўзгалар ишқин ҳавас қилмоққа имкон қолмасун.

Муждайи васлин дебон, эйким, кўнгулдин ҳажр ўқин
Тортасен, ваҳ, онча воқиф бўлки, пайкон қолмасун.

Даҳр аро андоқ маош этгилки, сендин қолмаса
Тоат андоқким, керактур бор исён қолмасун.

Эй Навойй, собит ўлсун шоҳи Ғозий давлати,
Оллида қул бўлмағон оламда султон қолмасун.

* * *

Юзунгда май гули ё гул очилғон бўстондур бу,
Гулунгда қатра хай бўстондағи сувдин нишондур бу.

Кўзумда қатра қонлар боғлагон эрмас ҳамоноким,
Назар боғида шавқунгдин очилғон аргувондур бу.

Эмас васлинг тилаб учқон кўзум атрофида кирпич,
Ким ул дарёий қушларга қамишдин ошёндуру бу.

Кўнгулдин чиққон оҳим айлар афзун халқ савдосин,
Ки шайдолик диёридин етишган қарвондур бу.

Қизил ранглар кўзумда кўрган англар ашк селинким,
Оқарга келган ул йўллар била ҳар сори қондуру бу.

Лабиндин хастадур кўнглум, дам очмай, эй Масих,
Ўтким.

Иложин юз сениндекнинг беғонмас нотавондур бу.

Қуюндек дашт аро кўрсанг мени, кўп қочмаким, ҳар
дам

Бошингга эврүлүр сарғанштайи бехонумондур бу.

Кўнгул майхона роми, хотирим хуш май батидинким,
Мунга рухул-аминдур ул, анга дорул-амондур бу.

Дема, ҳижрон туни ҳар дам етар ул ойға фарёдим,
Ул ой фарёдингга етмас, Навоий, не фиғондур бу?!

* * *

Ердин айру май ичмак қондурур балким оғу,
Хоҳ оғизда талх сув, хоҳи бурунда шўр су.

Деб эдинг, эй ҳажр, ёринг келмаса, жон бергасен,
Чиқти жоним бирга, ваҳ, бу иккидин вақт ўтдиму?

Истасам ҳуснунг закотин, гар бўлур моний рақиб,
Не ажаб, чун от бўлур доим гадо бирла аду.

Невчун оғзингга етар деб жоми гулгун дам-бадам,
Хаста кўнглум ғунчадек қон боғланибтур тў-батў.

Менки ўлдум кўйида, кўнглум ўтининг дудидур,
Зогдин қилманг гумон, қонлиғ таним узра ғулу.

Зоҳиди худбинга хирқам зайли тегди, эй рафиқ,
Олиб эғнимдин, фано дайри аро май бирла ю(в).

Эй Навоий, кўргач ул қотилни, қўйдунг ерга бош,
Буйла бош қўйгач нафас ташвишидин фориг ую.

* * *

Ҳар ён ул юзда тер оқиздингму?
Ё оқар меҳр чашмасидин су?

Қолди холинг тер остида, ёхуд
Дамин асрар сувга чўмуб ҳинду.

Тердин ул юзга бўлмиш ўзга сафо,
Қатрадин гарчи тийрадур кўзгу.

Гулда шабнам ажаб худ эрмас, лек
Ойда анжум ғариб эрур асру.

Сенда тер, менда ашқдур юз уза,
Йигласам мен, сенга келур қулгу.

Уёлиб тер оқизди аниқум эмас,
Шоми ҳажримда торами мийну.

Дер Навойки гайр эмас мавжуд,
Турфа сўз «лоилоҳа иллоҳу».

* * *

Қаён қилса ҳаво ул турфа қуш уйқум олур қайғу,
Вагар кулбамда бир тун қўнса худ кўздин учар уйқу.

Фироқинг шомида субҳи висолинг ёдима киргач,
Келур ҳар лаҳза тинмай йиғламоқ ичра манга кулгу.

Қуёшим сарвдек қад бирлаким ҳар ён қилур жилва,
Аёғи остида, ваҳ, соядур ё сунбули гису.

Янги жон топқамен бўлса лабинг оби ҳаётидин,
Ўларда оғзима чун томизурлар пахта бирла су.

Лабингнинг холидин жон истадим, ул олди жонимни,
Гунаҳ мендиндур, андин йўқ, чу ишни акс этар ҳинду.

Қул ўлдум холу зулфу қаддинга, гар жаврдин қочсам,
Эрур кўксумда ҳар ён доғ ила наълу алиф белгу.

Қадах миръати рух, эй соқию махмурлуқ ранжи
Мени ўлтурди, бовар қилмасанг, қўй оғзима кўзгу.

Чу даврон бевафодур неча соҳибжоҳ эсанг, эй шах,
Гадолар хотирин асраву мағрур ўлмағил асру.

Ичар эрмиш ул ой ушшоқ ёди бирла соғарлар.
Сени ул эл туфайли, эй Навой, ёд қилғайму?

* * *

Сочти тердин гул уза ул сарви гулрухсор сув,
Куймагим дафъага қилди ўт уза изҳор сув.

Юзда хай тугёнидин гар кулса оғзи, йўқ ажаб,
Гунчага бўлмас очилмоқ ичмайин гулзор сув.

Тиғи бот-бот захм урардин зор жисмим қилди заъф
Замаам ўлсунким, кўп ичса еткурур озор сув.

Ёр аёғи туфроғидин ўзга кўрмон доруйе,
Эй муолиж, кўзларимдинким келур бисёр сув.

Меҳрим ул чехра аксидур, недур гар бўлмамиш
Ўтлуғ оҳим шуъласидин гунбази даввор сув.

Ғам ўтидин, эй ҳақим, ўлмак тилармен, жомима
Заҳр қўшсанг қўш, ва лекин қотмағил зинҳор сув.

Хаста кўнглум оғзи захми пахталиғ пайқонидин,
Бор анингдекким момуқ бирла ичар бемор сув.

Шаръдин айри риёзатдин сафо касб айлаган
Уйладурким сов ўлур таскин била мурдор сув.

Тўрт ёндин ўқи йўл қилмиш Навоий кўнглини,
Ишқ савдоси учун гўё ясабтур чорсу.

* * *

Оташин гул гарчи зийнатдур жаҳон бўстониға,
Барқ эрур ҳар ел учурғон барги булбул жониға.

Гарчи шамъ ўлди шабистон зеби, кўрким, шуъладин
Тил чиқармиштур сусаб парвоналарнинг қониға.

Майки қуйгай соқийи гулрух, эрур ҳайвон суйи,
Ваҳки, офат селидур ишқ аҳли хонумониға.

Най елин Исо дами тутқилки, ул бордур самум
Ҳар нафас аҳли муҳаббат хотири вайрониға.

Бир қадаҳ май ичмади бу дайр аҳли беҳумор,
То таҳаррук бўлди бу тоси нигун даврониға.

Бода беранжи хумор эрур фано жомида, лек
Ичмак они келмамиш ҳар булҳаваснинг шониға.

Ҳасрат ўлтурди мени, эй муғ, кетур жоми фано,
Ким чидай олмон бугундин сўнг онинг ҳижрониға.

Бўлмайн фоний, муҳаббат жомин ичмақдур маҳол,
Сабт этинг бу нўктани дайри фано айвониға.

Ком топмай кимки ҳирмон дардиға бўлмиш асир,
Истаса ҳамдард, ўлтуртунг Навоий ёниға.

* * *

Кўнгулким васлин истар ҳар тараф доғи ситам бирла,
Эрур Юсуф харидори неча эски дирам бирла.

Фигонлиғ кўнглуму ўтлуғ дамимни сахл тутмангким,
Олибмен ишқ иқлимини бу таблу алам бирла.

Итурдум оҳ ила ағёрни ул юз ҳавосидин,
Анингдекким, киши сувдин кетаргай хасни дам бирла.

Қуруғ жисимда қонлиғ захм эмастур қатъ учун ҳар ён,
Ки пайванд айламишсен ул сўнгақларни бақам бирла.

Туган бирла алифдин, эй мунажжим, ҳолатим кўргил,
Ки кўксум тахтаи рамл ўлди ҳар ён бу рақам бирла.

Кўнгул машҳудиға чун бўлди восил, бўлса бўлсун тил
Агар қойил самад бирла, вагар зокир санам бирла.

Таайюн хирманин куйдургай, аммо барқ рафтори
Ки кўкдин ерча манзил қатъ қилгай бир қадам бирла.

Дема, кўксумда эскиргай туганларким, кўзум ҳар ён
Чу тўкти қатра, доғ ўлди бу сариг сафҳа нам бирла.

Қаду зулфунг била оғзинг тилаб кўз юмди оламдин,
Навоийга тараҳҳум айлаким, борди алам бирла.

* * *

Зиҳи ҳайвон суйидек лабларингнинг ҳасрати жонда,
Хатинг Хиэрики пинҳондур ва лекин оби ҳайвонда.

Юзунг ҳақ нур, жисминг руҳи пок, эй руҳдек ғойиб,
Сенингдек бир малаксиймо париваш йўқтур инсонда.

Ики кўзким, аросидин чиқиб ёш ўтти бошимдин,
Биайниҳ гарқ бўлгон кемалардур баҳри Уммонда.

Дегайсен баҳр даврида қамишлиг ичра ўт тушмиш,
Кўзум гирдида қон ёшким югурур хори мужгонда.

Эмас пайконининг равшанлиғидин бу кўнгул акси,
Ҳар ўқким ул отар, кўнглум эрур албатта, пайконда.

Ўтуб йиллар, ул ой бир кунки кулбам сори йўл озгай.
Ёмон толиъдин ул кун бўлмағаймен байтул-аҳзонда.

Навоий қон ёш ичра гарқу ёри май ичиб доим
Дер эрмиш: «Зарқ» айлайдур, кўрунг мен қонда, ул
қонда?»

* * *

Нардага кирган киби хуршиди рахшон ҳар кеча.
Азми хилват айлар ул шамъи шабистон ҳар кеча.

Ул кулуб аҳбоб бирла субҳдек, мен шамъвор
Ўртаниб кўнглум, тўкармен ашки ғалтон ҳар кеча.

Бир куёш ҳижронида урён таним гардун киби
Меҳр ўтидин кўргузур минг доғи пинҳон ҳар кеча.

Гаҳ-гаҳ, эй махмури хоболуд, сўр ул хастани,
Ким етар оғзиға лаълинг ёдидан жон ҳар кеча.

Носиҳо, не навъ пинҳон тоат айлайким олур.
Дину дониш нақдини бир номусулмон ҳар кеча.

Бир кеча сўргил мени ондин бурунким, сўргасен:
Қони ул бедилки, айлар эрди афғон ҳар кеча?

Чек Навоий, нола, кўз май берсуну бағрим кабоб.
Чун бўлур ул ой хаёли бизга меҳмон ҳар кеча.

* * *

Ё раб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама,
Ё кўзумни ондин ўзга юзга ҳайрон айлама.

Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани
Кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама.

Очмайин зулфин, паришон кўнглума чектурма оҳ,
Етмайин оҳим ели, зулфин паришон айлама.

Жонима лаълидин ўзга лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт
Лаълига жонимдин ўзга жонни қурбон айлама.

Бошима қўйидин ўзга қўйни қилма ватан,
Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама.

Эй кўнгул, давр аҳлидин минг йилчилик йўл гўша тут,
Ё алардин етса юз минг ғусса, афғон айлама.

Истасанг, эй гул, Навоийдек хушилҳон булбуле,
Гунчадек кўнглин маломат хоридин қон айлама.

* * *

Жон олса найлай ул бути паймон гусил била,
Чун бермишам кўнгулни анга ишқи дил била.

Келди манга чу белини чектим, масалдурур,
Ким тортса бўлур келури бўлса қил била.

Ашкимки қон бўлуб юзум узра тушар, эрур
Ешеки майл бор анга сориқ-қизил била.

Қадди ҳавосида лабидин роҳат истарам,
Ичсам керак мудом чоғири муътадил била.

Зулм аҳли халқ қони учун тил узатмоғи
Бор уйлаким сибобъ ичар сувни тил била.

Кавсар майини шахд уза сунъ илги томизиб,
Лаълинг мухаммар айлади ул обу гил била.

Доим қошингда бўлса Навоий ажаб эмас,
Гул бирла булбул ўлса, не тонг, муттасил била.

* * *

То кўрубон юзин қуёш қолғали иштиёқиға
Гоҳ бошиға эврлур, гоҳ тушар аёқиға.

Қошида холи ҳиндуйий кофир эрурки, аҳли дин
Қатли учун чиқибдурур кўз сола дайр тоқиға.

Дарду балову гуссани кўнглум аро кетурди ишқ,
Дўстларин бирав кибиким тилагай висоқиға.

Васл мени чу ўлтурур, бор санга ўлмагим ғараз,
Раҳм этиб, эй ажал, мени солма анинг фиरोқиға.

Пўя қилурда чобукум учти рикобида пари,
Нақш соғинма зеб учун сизғон анинг жаноқиға.

Толиби фақр бор эсанг барча била мувофиқ ўл,
Сен киму эътироз ким аҳли замон нифоқиға?!

Нўши лабинг зилолидин хаста Навоий ичгали
Чекса ҳаёт чашмасин, захр келур мазоқиға.

* * *

Лабларингим, хайф эрур тенг тутмоқ они қанд ила.
Синдурур юз қанд бозорини шаккарханд ила.

Токи хайронмен санга номус ила итмиш кўнгул,
Телба янглигим қочар эл гофил ўлғач банд ила.

Одам ул соатки жаннат ичра авлодин кўрар,
Не қувонгай дам-бадам сен нозанин фарзанд ила.

Қўй насихат, зоҳиду, ўтлуғ дамимдин ваҳм қил,
Телба ит имкони йўқтурким соғалгай панд ила.

Ҳожатингни элга арз этмакка ҳожат бўлмасун,
Хуш чиқишсанг лаҳзае бу зори ҳожатманд ила.

- Лабларинг ҳажринда юз паркандким бўлмиш кўнгул,
Лаъл эрур маҳлул қон ўрниға ҳар парканд ила.

Чун Навоий кўнгли синди, эмди лутфунг не осиг,
Ким ушатса шишани, бутмас яна пайванд ила.

Солиб қон онча қўйдунг доғ бу жисми фиғор ичра,
Ки онча доғ ила қон бўлмагай бир лолазор ичра.

- Қушеким тушса, оҳим гирдбодидин чиқа олмас,
Биров янглиғки қолгай эшиги боғлиғ манор ичра.

Ики рухсори икки зулф ёпқондин ниҳон ўлмас,
Нечукким шуъла дуд ичра, куёш ёхуд ғубор ичра,

Юзунг шавқида ашқим кўзлар ичра жола боғлаимиш,
Ёгин ул навъким дур боғлагай абри баҳор ичра.

Қолибтур анбарян зулфунг ичинда боғланиб кўнглум,
Кийикдин қатра қон қолғон киби мушки тотар ичра.

Қизиг кўнглумдаги пайконлари дардин не фаҳм этгай.
Ангаким қатралар хайдиндурур ўтлуг узор ичра.

Чу ўлгум ҳасратидин, шояд ўтган чоғда кўргаймен,
Мени судранг гадолар кўйида бир раҳгузор ичра.

Гар ул шаҳ базмидин бир журъа май топмон, ажаб
э́рмас,

Ки май шўхи кирибдур ширадин маҳкам ҳисор ичра.

Мениким айламиш ул муғбача ишқи майи махмур,
Магар ҳам дайр пири чора қилгай бу хумор ичра.

Вафо айларда элга рўзгоринг айлама зойиъ,
Ки улким сен тиларсен, йўқтур аҳли рўзгор ичра.

Навоий, гар фалак даври санга еткурмас ул ойни.
Не чора, чун сипеҳр э́рмас кишига ихтиёр ичра.

* * *

Оразинг холи недин қилди мени девона,
Қушни сайд этмади чун суда кўрунган дона.

Қириб оқ уй аро жонлар қушни куйдурдунг
Гарчи фонусда шамъ ўртамади парвона.

Тийрборони гаминг бузди кўнгул масканини.
Бизинг уй бўлди ёгин касратидин вайрона.

Ҳажр заъфидин ўлубмен танимасдек, не ажаб.
Ошнолар манга бўлдилар эса бегона.

Бузди ул шўхи қадаҳнўш салоҳим уйини,
Манга мундин нари манзил бас эрур майхона

Соқиё, тўлгуча паймона ерим майкададур,
Мени маст этгали кўп яхшидурур паймона.

Журм эса ёр бошим узра етиб ўлмаганим,
Эй Навоий, мени ўлтурмак эрур журмона

* * *

Нилдин ҳар ён алиф ул маҳжабин рухсорида,
Бир ниҳоли сарв эрур гӯё Ирам гулзорида.

Ишқ султони сиёсат айлади ушшоқни,
Халқ жисмидур, сомон эрмас бало деворида.

Тоza доғедур фиғоним ўтидин бўйнуздаги
Ҳар мудаввар шакл шингарфий жунун туморида.

Тавқлар бўлмиш жели тортарға имон аҳлини,
Ҳалқалар занжири зулфунг риштаси зуннорида.

Телбалик тоғи танимдур, бош уза жўлида соч,
Ҳар бири бир нотавон Мажнун жунун кўҳсорида.

Тушса юз дастор бошдин, бош эгиндин, ваҳ, не тонг,
Ким эрур гулранг май бошида, гул дасторида.

Бору йўқин тенг кўрармен зарраву хуршиднинг,
Йўқ оғиз бирла жаҳоноро жамолинг борида.

Шамъ ила май ахтариға бер саботу сайрким,
Меҳр фаҳм ўлмас фалакнинг собиту сайёрида.

Эй Навоий, зор жисминг нола қилмас заъфдин,
Ўйлаким суе ўлса, ун бўлмас муганний торида.

* * *

Фалакдин яхшилиқ етгай дебон кўнглунгни шод этма,
Ямонлиғким етар, ҳоло унут, ўтганни ёд этма.

Замона аҳлиға гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр,
Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ иътимод этма.

Нужуму чарх деб ўкма гадонинг баҳъялиқ шолин,
Тутунни чарху учқунларни анжум эътиқод этма.

Фано аҳли аёғи туфроғи шарҳин ёзар бўлсанг,
Қароғимни ҳал айла, эй рафиқ, ўзга мидод этма.

Мидод этган қароғимни қилибон кирлигим хома,
Кўзумнинг пардасидин ўзга коғазга савод этма.

Қилиб солих амал касби шиорингни салоҳ этгил,
'але фосид хаёлинг бирла ҳар дам бир фасод этма.

Чу билдинг, ризқ эрур мақсум, чекма дўстдин миннат,
Қазодин хориж эрмас иш, адуға инқиёд этма.

Тиларсен фақр даштин қатъ қилгайсен эранлардек,
Бағир сув қил, юрак парголасидин ўзга зод этма.

Навоий, истасанг уқбо муродин номурод ўлғил,
Агар дунё муроди йўқтур, ўзни номурод этма.

* * *

Дардини жисмим аро асрай дебон тадбир ила
Тоза доғ эрмас, ўқи захмин тутубмен қир ила.

Токи шамъи анжумандур моҳи шабгардим менинг,
Кўк шабистонидин ой ҳар тун қочар шабгир ила.

Зулфи ичра зор жисмим ҳолатин қилсанг рақам,
Эй муҳаррир, зарҳал этгайсен қаро таҳрир ила.

Ҳаддинг эрмастур менинг ишқим дебон ёзғурмаким,
Мен ҳам англармен, вале не чорадур тақдир ила?

Ул пари зулфи саводин ёзғали бўлмиш давог
Уйла савдойийки, асрарлар ани занжир ила.

Қабр аро айланг юзумни чун қароким умр ўтуб,
Дўст кўйи азми қилдим юз туман тақсир ила.

Ишқ шаръида Навоий қатл ила топсанг халос,
Билки, ўлмакдин қутулгондекдурур таъзир ила.

* * *

Илгин ул гулранг этибдур лола яфроғи била,
Қафларин барги била, тирноғларин доғи била.

Риштайи зулфи хаёлидин хаво қилган кўнгул
Бир қушедурким, қочибдур гўйиё боғи била.

Решалар кўксумда кўр, Фарҳод баҳсин қўйким, ул
Қозмади мендек бало тоғини тирноғи била.

Шамъ ҳамдардимдурур ҳижрон туниким, мен киби
Ҳажр ўтида қоврулур ул доғи ўз ёғи била.

Оташин лаълинг шаҳиди қабридин гулгун губор,
Ким қўпар, ўттур эмас қон ранги туфроғи била.

Бемаҳал гулбонг ила ёлқитма, булбул, элниким,
Даҳр боги гуллари хуштур вале чоги била.

Лола эрмас, урди ўт гулшанга бир гул ҳажридин
Ўртаниб ҳар дам Навоий нола қилмоғи била.

* * *

Мен масти ғарқи бодамен аксим эмас май ичра, ваҳ,
Соқийга бовар бўлмаса бехудлуғум бастур гувах.

Тақво ридоси бирлаким масжидга бордим дайрдин,
Эй мугбача, ийнак ридо бўйнулда гар қилдим гунаҳ.

Келдим қочиб ғам хайлидин майхонага, эй пири дайр,
Тенгри паноҳинг гар манга хум кейнида берсанг панаҳ.

Дайр ичра сархуш мугбача дилимни торож айлади,
Айб этмангиз гар келмаса ёдимга шайху хонақаҳ.

Наззорадин хуш аҳлининг дастори тушмак не ажаб,
Мундоғки сархуш секритур ҳар ён саманд ул кажкулаҳ.

Тасбиҳни май раҳни қил, ҳар донага майл этмагил,
Гар истасанг кўнглунг қушин сайд этмагай бу домгаҳ.

Май тулғининг ҳар пашшаси пиледурур хартумлуқ,
Дафъ этгали дайр аҳлига гар чекса дарду ғам сипаҳ.

Юз бирла гар дайри фано йўлин супурсам, ваҳҳи бор,
Ким дайр пири оллида бу навъ ўлубмен рўбараҳ.

Гулхан аро остингда кул, урён бошингда ишқ ўти,
Бу навъ тахту тож ила сенсен Навоий подшаҳ.

* * *

Очиб кўксум шикофин, айладим кўнглумни наззора,
Эрур юз пораву ғам тийғидин ҳар пора юз пора.

Таним меҳнат сипеҳри, анда, ваҳ, пайкониңгу ашким
Кўнгулга ғусса еткурмакка собит бирла сайёра.

Манга бедардлик дард эрди, ваҳким, ҳажрингдин
Чу менда бўлди дард, эмди эрур бечоралик чора.

Ўтарсен ўйнай-ўйнай, мен гадойи хаста йўл узра,
Қолурмен бир қиё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора.

Кўнгул саргашталиқдин бўлди йўқ оғзинг киби, гўё
Ани чарх айлангандур гунча йўнмоғлиққа инкора.

Ўлумдин ҳажр душвор ўлмаса дард аҳлиға, невчун
Ажал Мажнунни асраб, айлагай Лайлини оввора?

Навоий кўксини чок этти ҳажр андоққи, фаҳм этгай
Тахайюл ҳайъатин кўнгул аро ким қилса наззора.

* * *

Хуш улким, бор эди илгимда печон сунбулунг гаҳ-гаҳ.
Тутунлар чирмашур бошимға они чун соғинсам, ваҳ.

Юзунгдур поклик меҳри, кўзумдур ростлик айни,
Анингдек юзга мундоғ кўздин ўзга кўз маозаллах.

Кўнгул парголасидур ҳар тараф ишқингдин ўртанган,
Шарарларким чиқар оҳим ўти дуди била ҳамрах.

Тушумда лаълию рухсоридур, уйғотманг мени, гар худ
Масиҳо бирла Юсуф бошим узра етсалар ногаҳ.

Учуб руҳум қуши ҳар ҳаво айлар занахдонин,
Анингдек қуш масалликким нишман қилмиш ўлғай

чаҳ

Муҳаббат кўйида буким гадо шаҳни қилур ошиқ,
Бияйних бор анингдекким гадони ошиқ этгай шаҳ.

Қазойи момазо чун фавти ҳол айлар зиҳи ҳисрат,
Муваффақ улки аввалдин бўлур ўз вақтидин огаҳ.

Қалам ёзғон балодин муҳтариз бўлғой зиҳи нодон,
Муқаррар бўлмоғон рўзий талаб қилғон зиҳи аблах.

Навоий, дафтари ҳажринг ёзиб, кўз тўкти хунобин,
Чу очсанг сафҳа-сафҳа, кўргасен қон ўтганин таҳ-тах.

* * *

Оразинг муштоқидур бу кўзки бўлмиш дардманд,
Гарчи бордур дардлиғ кўзага ёруғлиқтин газанд.

Дард ўтин ёқти кўзумга ҳажр чун кўрдум юзин.
Куйдурур албатта ҳар доруки бўлғай судманд.

Бу қизорғон кўз аро мардум эмаским эл кўзи,
Тегмасун ҳуснунгга деб ўт узра солибмен сипанд.

Токи ул бемор кўз ошuftаси бўлмиш кўзум,
Истабон жинсият оғриқ шевасин қилмиш писанд.

Кўзларим лаълига ҳамранг ўлди ваҳ, не ҳол экин,
Ким бу аччиг йиғлагон сойи ул айлар пўшханд.

Кўзни бир из туфроғидин равшан этким суд эмас,
Шофиъ кофурий чекиб осмоқ анга мушкин паранд.

Ул қуёш ҳажрида билмонким, Навоий кўзига
Барча олам тийрадур ё боғламишдур чашмбанд.

* * *

Чун илик бермаски ўпсам, ул ситамқор илгини
Бир киши илгин ўпайким, ўпкай ул ёр илгини.

Чун аёғи туфроғин ўпқунча топмон эътибор,
Сунса ҳам ногаҳ, ўнарга не ҳадим бор, илгини?

Жон сотармен хоки пойингга, нединким аҳли байъ
Туттурурлар сотқучи бирла харидор илгини.

Зулфидин, тонг йўқ, Калимуллоҳдек этса аждаҳо,
Ким яди байзодин айлабдур намудор илгини.

Сўргали келса Масиҳим бошима доманқашон,
Ул этакдин ким ола олғай бу бемор илгини?

Доғу қондин борур ул қўлким очилмиш лолазор,
Ҳажринг айёмида чексанг ошиқи зор илгини.

Эй Навоий, билки, хижрон даштидин бўлмас халос,
Сайр аро матлуб агар тутмас талабгор илгини.

* * *

Ўқилваму айлар қизил тўн бирла ҳар ён ул пари.
Ё магарким лолазор ичра кезар кабки дарий?

Телбалар қатли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қониға кирмиш ул пари.

Хулласин хуноблиғ жон риштасидин қилди чарх,
Бўлди жонлар жони, ваҳ-ваҳ, ул париваш пайкари.

Оразинг нақшимудур қонлиг кўнгулда жилвагар,
Е шафақдин бўлди толиғ офтоби ховарий.

Ич шафақгун майки, гардун қотиледурким, эрур
Янги ой бирла шафақ тигу либоси аҳмарий.

Қон уза кўнглум юзунг шавқидин андог хастадур,
Ким эрур гуялгун ҳарир оллида онинг бистари.

Ул пари лаълида жонинг, эй Навоий, бўлди маҳв.
Лаългун кисватда маҳв этгандек ўзни ул пари.

* * *

Йонга чун дермен: «Не эрди чиқмогинг кайфияти?»
Дерки: «Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати».

Жисмдин сўрсамки: «Бу заъфинга не бўлди сабаб?»
Дер: «Анга бўлди сабаб ўтлуқ бағирнинг хирқати».

Чун бағирдин сўрсам, айтур: «Анда ўт тушди манга,
Ким кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати».

Кўнглумга қилсам ғазаб, айтурки: «Кўздиндур гунаҳ,
Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг туҳмати».

Кўзга чун дерменки: «Эй тардомани юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балову ваҳшати?!»

Йиглаб айтур кўзки: «Йўқ эрди манга ҳам ихтиёр,
Ким кўрунди ногаҳон ул шўх маҳваш талъати».

Эй Навоий, барча ўз узрин деди, ўлгунча куй,
Ким санга ишқ ўти-ўқ эрмиш азалнинг қисмати.

* * *

Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтургуси,
Усрук чиқиб, жавлон қилиб, девонавор ўлтургуси.

Гар заъф ила ожизлигим кўнглига раҳме солса ҳам,
Бошимга етгач секретиб беихтиёр ўлтургуси.

Васли аро гар ўлтурур, жонимга юз минг шукр эрур.
Чун қолсам ондин бир замон, ҳижрони зор ўлтургуси.

Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавони хастаким,
Ҳажр ўлса, ғам куйдургуси; васл ўлса, ёр ўлтургуси.

Майдон аро, аҳли дин, кирманг тамошосигаким,
Юз кўрмайн ул кофири чобуксувор ўлтургуси.

Лаълинг закоти май тутуб тиргузмасанг, эй мугбача,
Дайр ичра мен дилхастани ранжи хумор ўлтургуси.

Дерлар Навоий қатлига гул-гул очибтур оразин,
Кўргунча они, войким, бу хор-хор ўлтургуси.

Ғамингдин чун ажал гўр оғзида жисмим ниҳон этгай,
Мазорим лавҳи дардинг шарҳини тилдек баён этгай.

Қанотлиқ мўрдек жисмимни уй қилмиш ажал хайли,
Магар ул навъ қушлар бу бузугни ошён этгай.

Юз очқач эгма қаддим заъф қилди, ваҳ, не билдимким,
Қуёш васли янги ойимни мундоғ нотавон этгай.

Оғиз бўлди кўнгулга чокию тил анда пайконинг,
Не тонг, бу тил оғиз бирла агар муҳлик фигон этгай.

Қиличинг суйини истар қурургон нахлдек қаддим,
Ажаб эрмас, қазо онинг гулин гар арғувон этгай.

Дер эрдим кўйини юй ашк ила эл захми қонидин.
Не билдимким ҳамул эл рашки-ўқ ашкимни қон этгай.

Натижа куймагу ашкидин ўзга топмагай улким,
Бу гулшан шуълаву дудин гулу сунбул гумон этгай.

Тилар юз лахт қон этгай насибин даҳр деҳқони,
Қаю булбулницим гул хони узра меҳмон этгай.

Жигаргундур Навоий жисми қон ёшдин, маҳалдурким
Қазо бу навъ лаъл учун фано тоғини қон этгай.

* * *

Нечаким, ул ойга мендин меҳрибонроқ йўқ киши,
Яхши то қилсам назар, мендин ямонроқ йўқ киши.

Хасталар жонига ул бемор кўздин новаке
Гар отарсен, билки, мендин нотавонроқ йўқ киши.

Оху хунобимни лаҳну бода қилмишсен гумон,
Дилраболар ичра сендин бадгумонроқ йўқ киши.

Аҳли ишқ озори жонин истабон тишлар лабин,
Мендин ушбу қиссада озурдажонроқ йўқ киши.

Ёр этар эрмиш ватан бехонумонлар кўнглини,
Шукр, сендин кўйида бехонумонроқ йўқ киши.

Хослар васл истагайлар, ваҳки, мен девонадин
Ул пари кўйида бенумунишонроқ йўқ киши.

Эй Навоий, хурдайн назмингга ислоҳ истасанг,
Шоҳи Ғозийдин жаҳонда хурдадонроқ йўқ киши.

* * *

Тилармен музтар этса офати осуда жонимни,
Совурса офият бирла тузулган хонумонимни.

Чиқиб сархуш, чоғиб абраш, қилиб жавлон, олиб
майдон.

Вужуд иқлимидин маҳв айласа ному нишонимни.

Уруб жонимга неши ғам, тузуб қатлим учун марҳам,
Ҳино қилса бало шоҳидлари илгига қонимни.

Фироқ ичра алифдек қаддима ғам тоғини юклаб,
Ухуд остидаги дол этса жисми потавонимни.

Жунун кўйида усрук судратиб ратбул-лисон қилса,
Фано авбошига дайр ичра бу рози ниҳонимни.

Юзин айлаб қаро, кейнича солиб ишқ атфолин,
Бари масту маланг ўйнатса ақли хурдадонимни.

Навоий, не май эрдиким, ичиб оламга фош эттим
Улустин ёшурун йиллар кўнгулда асрагонимни.

* * *

Севунгил, эй кўнгул, охирки жисмига ичра жон келди.
Қувон, эй жони маҳзунким, ҳаёти жовидон келди.

Сафардин ул пари етти, мени маҳзунни шод этти,
Кўнгулдин эски ғам кетти, тан ичра янги жон келди.

Хирад, йиғ бу масофингни, таҳаммул, кўй газофингни,
Вараъ, тарк айла лофингни, ки ошуби жаҳон келди.

Дамеким андин айрилдим, кўнгулни ҳамраҳи қилдим,
Бугун келди кўнгул, билдим, ким ул номехрибон келди.

Келибтур ёшурун ул шах, мени мажнун эмон огах,
Пари эрмас эса, бас ваҳ, нечук кўздин ниҳон келди?!

Фалак боқти фиғонимга, ажал раҳм этти жонимга,
Хазонлиғ бўстонимга гули боғи жинон келди.

Муғанний, бир навое туз, Навоий, нағмае кўргуз,
Аёқчи, томса тут тўққуз, ки Доройи жаҳон келди.

* * *

Не бир субҳ ул қуёш базми аро ичтим тўла жоме,
Не ёттим маст рухсорим аёғиға қўюб шоме.

Не бир қуш ҳаргиз ул гулшан сори еткурди пайғомим,
Не бир ел ҳаргиз ул гулдин манга еткурди пайгоме.

Ўқунгдин минг тўшуклук кўнглак ичра толпинур
Ҳамул кундин сариғ чехрамда гулгун ашқдур, эй шайх,
жисмим.

Нечукким тутмадинг, эй умр, вайроним аро ором,
Ғамингдин тутмади жон ҳам бузуг жисмимда ороме.

Ҳамул кундин сариғ чехрамда гулгун ашқдур, эй шайх,
Ки бир зарбафти гулфомий кийиб чиқти гуландоме.

Югурдунг Каъбайи мақсад тилаб кўп, лек тинмайсен,
Чиқарсанг ўзалукунгнинг дайридин ўзни, эрур коме.

Навоий, тонгла ҳуру софийи кавсардин ортуғдур,
Бугун ул муғбача ишқида бўлсанг дурдишооме.

* * *

Эй, гули сарви чаманда оразинг шармандаси,
Сарв бу озодлиқ бирла қадингнинг бандаси.

Ғар ўғурламайдурур жон нақдини ширин лабинг,
Бас, недур сўрсам табассум бирла шаккар хандаси.

Васлин иста, эй кўнгул, шоядки охир топқасен,
Чун масалдурким, топар ҳар нимани жўяядаси.

Айтур эрмишсенки, ой бир камтарин қулдур манга,
Кўрки, ёри етмиш ойнинг толиҳи фархандаси.

Тожи Қайхусрав била мулки Сулаймон истамас,
То Навоий бўлди ул султони олам бандаси.

* * *

Йўқтур андуҳу малолат ўтига хас мен киби,
Бедилу бечораву бемору бекас мен киби.

Эйки, Мажнун васфин эттинг, ўлмади ёр оллида,
Мен қилиб юз жон фидо, ул бўлмагай, бас, мен киби.

Дема, парвона куяр мендекки, сўз шамъ узрадур,
Не учунким ул доғи ғам шоми куймас мен киби.

Турки анжумға дедим, ҳусн ичра сен ё ул фузун,
Дедиким, бўлгай анга юз банда чаркас мен киби.

Қошларинг ёсиға қурбон қилғали йиллар тилаб
Топмагай бир бу кўхан тоқи муқавас мен киби.

Эйки, давр аҳлин вафоси йўқ дебон озурдасен,
Ошнолиғни алардин сен ҳам эт бас мен киби.

Эй Навоий, ишқ ўтин ҳар ким ёрутмоғ истаса,
Ер юзинда топмагай тутруғ учун хас мен киби.

* * *

Менинг бахтим юзи ғам кожидин ул кун қаро бўлди,
— Ки кўнглум ул кўзи-қоши қароға мубтало бўлди.

Қутулмиш эрди ошиқлик балосидин кўнгул, кетмиш
Ул ой кўйига, ёна анга билмон не бало бўлди?!

— Қошу кирникларинг кўнглум уйин қилди камонхона,
Алифлардин ўқу ҳар наъл анга бир ҳалқа ё бўлди.

Бузулгон хаста кўнглумдин ўқин зинҳор чекмангким,
Ул уйга бу сутун, ул нотавонға бу асо бўлди.

Лабингға қайси тил бирла фидо дей хаста жонимни,
Анга жоним фидоким, жони лаълингға фидо бўлди.

Ажаб муҳлик эмасму ишқ дашти, эй мусулмонлар,
Ки бир мўриға ҳар кун тўъма икки аждаҳо бўлди.

— Фано истар эсанг, ич дайр пири илгидин жоме,
Нединким хонақаҳ шайхи иши зарқу риё бўлди.

Вужудим фоний айлаб, олди дин бир мугбача, тонг йўқ,
Агар зуннор боғлаб, масканим дайри фано бўлди.

Навойй, гуссадин махлас тиларсен, масту беҳуд бўл,
Ки даврон дарду ранжига даво бу бўлди.

* * *

Тануредур ичим гӯё қизитқон ишқ ўти они,
Ёпиштурсон кабоб ўрни анга ҳар доғи пинҳони.

Қизил рағлар эмас кўз ичраким, кўз мардумин ғамзанг
Анингдек нешлар урдик, оқмиш ҳар тараф қони.

Эрур қаддинг хаёли гаҳ кўнгул, гаҳ кўзда, гӯёким,
Будур ул жўйбору боғнинг сарви хиромони.

Тариқи ишқ аро кўнглумдадур ҳар дам ғами, ул уй
Ажаб йўл узрадурким, ўксумас бир лаҳза меҳмони.

Ғамин шомин ёрутти қаддинг ул юз шуъласи бирла,
Нетар кундузни улким, буйладур шамъи шабистони.

Яна ўтлуқ кўнгулда оташин лаълинг фиरोқидин
Қизиқ ҳар лаългун пайкон эрур бир лаъл пайкони.

Хати райҳони ичра бодайи лаълин хаёл айлаб,
Учар ҳар лаҳза руҳум, соқиб, тут роҳи райҳоний.

Мунунгдекким, йироқдур Қаъбайи мақсад ҳамоноким,
Эрур манзилга етмасдин жараснинг тинмай афғони.

Навойй давлати боқий тилар бўлсанг, яқин билким,
Эрур соликка мушқил топмоқ они бўлмайин фоний.

* * *

Маҳвашеким, меҳридин бўлдум жаҳон овораси,
Раҳм этиб бир чора қилмас ўлса ҳам бечораси.

Захмлар қилдинг яна ғам нешидин, эй бевафо,
Бутмиш эрди васл нўши бирла бағрим ёраси.

Бевафолар кўнгли, тонг йўқ, лабларингга бўлса сайд,
Қайдаким лаъл ўлса атрофида бўлур хораси.

Юзига боққоч, ажаб йўқ кўзларимга тўлса ашқ,
Эл кўзига ёш тўлар қилса қуёш наззораси.

Дарди ҳажрингдин Навойй кўнгли, кўкси, бағридур
Ҳар бири юз пораву минг ёра ҳар бир пораси.

* * *

Қилдим ул ой оллида ошиқлигим изхорини,
Мен анга сиррим дедим, билмон анинг асрорини.

Кўз қаросин ҳал қилиб ул ойға ёзуум номае,
Бори бу тазвир ила кўргай кўзум рухсорини.

Кўзидин то жонға етмон, лаълидин бермас ҳаёт,
Ул Масиҳ ўлдум деганда тиргизур беморини,

Хайфдурким, риштайи тасбиҳ қилғай аҳли зуҳд
Қуфр зулфи ичра ўлган халқнинг зуннорини.

Оразинг даврин чекарда гўйиё наққоши сунъ
Меҳр даври бирла тенг очмиш эди паргорини.

Тўкма жоминким, бало сели жаҳонни бузмасун,
Маст кўрсанг, зоҳидо, дайри фано хамморини,

Эй Навоий, шавқидин ўлсам, иморат қилғасен
Туфроғим бирла муҳаббат кўйининг деворини.

* * *

Оҳким, ул ганж ёд этмас бизинг вайронани,
Ул куёш бир зарра ёрутмас бузуг кошонани.

Эгма қошин кўргузуб айлар манга манъи жунун,
Янги ой бирла керак соғ этса бу девонани.

Кўзумга ул важҳдин дермен юзунг афсонасин.
Ким севарлар уйқусизлар доимо афсонани.

Ўзгалар ҳуснидин ўртанмонки, гардун ҳар кеча
Ерутур минг шамъу куйдурмас бири парвонани.

Чиқти жоним бодайи лаълинг кўруб. эй мугбача.
Вах, тўла айлаб нетарсен қасдима паймонани?

Билмадиким, аввал айлар нафй ранжидин халос,
Нафй қилгон шайх муғ кўйидаги майхонани.

Ашк йўлин тут, Навоий, хоки пойи бирлаким,
Гусса бар берур қаёнким сочсам ушбу донани.

* * *

Ғунчадек қон боғланибдур кўнглум, эй гул хирмани,
Борғали кўз жўйборидин жамолинг гулшани.

Кўз қаросидин ёзай дермен битик, ҳайҳотким,
Куйдурур ғайратки, мен маҳруму кўз кўргай ани.

Ақл қочти кўнглум ичра сокин ўлғач дарди ишқ,
Мўр манзилгоҳи эрмас аждаҳолар маскани.

Кўнглум уйда гами ториқмасун ҳар захмидин,
Марҳамин ташлангки, ҳар ёндин очилсун равзани.

Арғувоний ашк аро савсан масаллик лолмеч,
То тўнингдур арғувоний, кўнглагингдур савсаний.

Ҳар гул ушбу боғ аро кўрсанг, тикан осибидин,
Ғарқайи хуноб ўлуб, юз чок эрур пирохани.

Ашк қонида Навоийдур сўнғак жисми била
Ул муборизким, қизил жинс ичра бўлғай жавшани.

* * *

Тушда сарву гулдин ислаб бирни, қучтум бирини,
Айлагил, эй сарви гулрух, бу тушум таъбирини.

Англадик ўтлуғ юзи кўнглум не янглиғ қилди сув,
Мум аро ким кўрмамишдур шуъланинг таъсирини.

Дўстлар, дафъи жунунум гар тиларсиз, боғлангиз
У пари кўйида бу девонанинг занжирини.

Сувратингдин ожиз ўлса Моний, эрмастур ажаб,
Қайда наққош айлағай қилки қазо тасвирини?

Васл ила қилғил бузуғ кўнглум иложинким, қилур
Шоҳ адл этмак била вайроналар таъмирини.

Ишқу май, эй шайх, азалдин сарнавишт эрмиш манга,
Ваҳ, нетиб хуш кўрмагаймен тангрининг тақдирини?

Эй Навоий, дersen ул ой ишқини элдин ёшур,
Оти мазкур ўлса, найлай ҳолатим тағйирини?

* * *

Турфа гулзор айламиш май гуллари рухсорини,
Турфароқ буким, арақ сероб этар гулзорини.

Эй, кўнгул, ҳар торига юз жон муқайяддур, буким
Юз гирех бирла кўрарсен зулфининг ҳар торини.

Ёқманғиз захмимға марҳамким, ўлармен қилса гум
Чоклик бағримдин ул ой тийғининг озорини.

Боғлағайлар атридин дин аҳли кофурликка бел,
Ел паришон этса куфри зулфининг зуннорини.

Бумни зоғ этгай оҳим дуди қилса ошён,
Дашт ичинда мен бўлур вайронанинг деворини.

Фош этар кўнглум шарори, тийра оҳим дуди ҳам,
Неча дермен қилмайин ишқим ўти изҳорини.

Ғам ҳужумидин не ғам, азми харобот айлаким,
Қўймайин бир жом ила ул хайлнинг осорини.

Сойир айларда қадаҳ топсанг сабот, эй мугбача,
Айлайин барҳам фалакнинг собиту сайёрини.

Англағил, жоноки, кўюнгда Навоий ўлди зор,
Топсанг итлар уни ичра фиғони зорини.

* * *

Бўлди ийд, ул турки чобук азми майдон қилғуси,
Ваҳки, эл беҳудлуғи жонимни қурбон қилғуси.

Барқи офат бўлғуси ҳар шуълаеким айрилур
Маркаби туйноғидин, ул дамки жавлон қилғуси.

Ўқ хунилаб, ўт-ёлиндек ҳар тарафким қўйса юз,
Юз кўнгулни куйдуруб, юз жонни вайрон қилғуси.

Ошкоро жон олиб ҳар ён қилур машғул ўзин,
Элни билмас деб йигит ўзини нодон қилғуси.

Шамъ эмас, кўз очтилар наззораға аҳли қубур,
Ким ул ой ийд оқшоми сайри хиёбон қилғуси.

Субҳ майдон азми қилғоч, ваҳки, йўқ ёлғуз мени,
Олам аҳлин ийди рухсорига хайрон қилғуси.

Ийдгоҳ аҳли хужуми бирла, эй шах, қилма кибр,
Ким фалак бу жамъни ҳоли паришон қилғуси.

Эй Навоий, рашқдин ўлдумки, ул қотил бугун
Ҳар тараф бу шакл ила юзланса юз, қон қилғуси.

* * *

Оғиз ичра тилингдек гунчада гулбарги тар бўлғай,
Вале бу шарт илаким барги гул ичра шакар бўлғай.

Қадингга сарви раъно ўхшағай, лек ул замонким сарв
Хиромон бўлғаю гул бергай, ул гулдин самар бўлғай

Юзунг даврига ой даврини ташбиҳ эткамен, вақте,
Ки анда хол ила хатт фитнаи даври қамар бўлғай.

Кўаунгга ўхшасай наргис, агар киймоч ўлуб оқи,
Мудаввар асфари ичра қаролигдин асар бўлғай.

Хатингга қадр шоми ўхшағай бу шарт бирлаким,
Тажалло нуридин ул шом аросинда саҳар бўлғай.

Чу миясанг ашҳабинг ул дам қуёш бўлғай санга
монанд,

Ки берса кўкбўзин жавлон жаҳон зеру забар бўлғай.

Манга ишқингда Мажнун бирла Фарҳод ўхшағай ул
чоғ,

Ки бу бўлғай жаҳон расвоси, ул мундин батар бўлғай.

Хабардор они билгил, эй кўнгул, бу давр жавридин
Ким ул тун-кун харобот ичра масту беҳабар бўлғай.

Дедим, назм аҳлининг сархайли ким бўлғай, деди
хотиф.

Навоий бўлғай, улким сен тилайдурсан агар бўлғай,

* * *

Эй қуёш, неччун қошингдин соядек сурдунг мени,
Рашан айлаб жумлайи оламини, куйдурдунг мени.

Куйдуруб, эй ишқ ўти, гардунга совурдунг кулум,
Пояда охир бу янглиғ кўкка еткурдунг мени.

Ҳажр ўти тоби яна беҳол қилди, нечаким.
Эй насими васл, ўз ҳолимга келтурдунг мени.

Ишқ манъида сўзунг чун ҳашв эди, бўлдум хамуш,
Қилма, эй воиз, гумонким йўлдин озғурдунг мени.

Найладим, эй ишқким, бўлдум ўлум муставжиби,
Ким бу янглиғ ҳажр жаллодиға топшурдунг мени?!

Васлинг эттинг ваъда аммо ҳажрингга қилдинг асир,
Кўкка чектинг, лек ерга оқибат урдунг мени.

Эй Навоий, васл агар рўзий эмастур чора йўк,
Қилмадинг деб сазъй бас, не ишга ёзғурдунг мени?!

* * *

Эй кўнгул, кўйгилки, мундин сўнг гадолиғ фан қилай,
Кўйида бу фан била бир йўл бошин маскан қилай.

Гаҳ бу ишоратдинки ул кўй ичрадурмен, шод ўлай,
Гаҳ бу меҳнатдинки андин айрумен, шеван қилай.

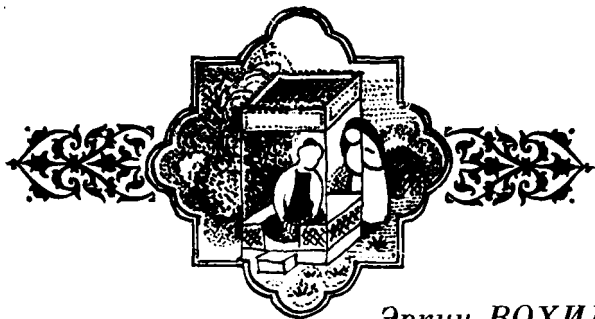
Айламақдин танга андуху бало тошин ҳисор,
Жонима хайру саломат хайлини душман қилай.

Ул юзу қомат керак, ваҳ, ўзни куч бирла неча
Мойили гул айлайин ё волайи савсан қилай?

Ешурун ғам солди равзанлар кўнгулга, эй рафик,
Қўйки, мен ҳам оҳ ила гардунни юз равшан қилай.

Соқиё, кўз бирла кўнглумни қаро қилмиш хумор,
Келки, бу уйларни май хуршидидин равшан қилай.

Гар Навоий маст агар махмур ўтар бу дайрдин,
Бодаполодин кафан, муғ дайридин мадфан қилай.

Эркин ВОҲИДОВ

ШАРҲЛАР

ЖУНУН ВОДИЙСИДА

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам ҳис тўйғу ифода қилғучи байтларини такрор-такрор ўқиб ҳар сафар кўнглимиз сурур ва ҳаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз.

Навоий байтлари бизнинг ҳаётимизга болаликдан, дастлабки ўқиш китоблари билан кириб келади. Биз илк бор буюк шоирни донишманд муаллим сифатида таниймиз, «олим бўлсанг, олам сеники» деб айтган устоз сифатида ўрганамиз. Сўнг ўсмирлик, йигитлик фаслида бизга Навоий муҳаббат, вафо дарсини беради.

Ениқ ишқий байтларни ён дафтаримизга кўчириб ёзамиз, илк севги мактубларига қўшиб битамиз. Вақт ўтиши билан буюк Алишер кўз олдимизда файласуф сифатида намоён бўлади, бизга ҳаёт дарсини ўргатади, унинг севинч ва андуҳлари, завқу жафоларини сўзлаб дунё ҳақидаги тасаввур доирамизни кенгайтиради.

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.

Мана шу матлаъ билан бошланувчи ғазал ўзбекнинг хонадонида дам-бадам меҳмон бўлади. Уни машҳур ҳофизларимиз мақом йўлларида жуда таъсирли ижро этганлар.

Бу ғазал дунёнинг ғаму андуҳидан зардоб бўлган шоир қалбининг афғонидир.

Инсон юраги ва тафаккури ҳаддан зиёд севинчни ҳам, ғамни ҳам қабул қилолмаслик хусусиятига эга. Туйғуларнинг офатли сели кишини телба қилади. Шоир ўз жонини жунун, яъни телбалик водийсига мойил кўради, бузулган ҳаёт-рўзгори уни ақлдан оздиргани, энди телбаликни бўйинга олиб дашту саҳролар кезишдан ўзга иложи қолмаганини ва

телбалик-бузиш, вайрон қилиш экан, демак бузилган ҳаётини бир йўла вайрон қилмоқ тилагини фарёд билан ифшо қилади:

Жунун водисига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.

Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, совуганки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир нишонсиз йўқ бўлиб кетишни тилайди. Инсон жисми ку хоки губор бўлмоққа маҳкум, лекин шоир истаги —

Фалак бедодидин гарчи мани хокий губор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёликка губоримни.

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргузган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мазорим хокини кўзларига тўтиё қиларлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўкинмоқлари бенаф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун губоримни топмағайлар. Ўшанда, эй аҳли ғафлат, Навоий қайга азм этди деб сўраманг, мен тириклигимдаёқ ихтиёрим жиловини қазонинг қўлига бериб қўйганман:

Деманг, қай сори азм этгунг, менга йўқ ихтиёр, охир —
Қазо илкига бермишмен инони ихтиёримни.

Ошиқ дунёнинг жабру жафосидан кўп қонли ёшлар тўкди. Оқибат кўзларида ўша қон ёшлар ҳам қуриб тамом бўлди. Фақат заъфардек сарғайган юзи қолди. Шоир бу ҳолатни ҳайратомуз ташбеҳга боғлайди: золим фалак менинг баҳоримни олиб унинг бадалига хазон фаслини менга берди. Бу лоладек қон ёшларим қуриб, хазондек сарғайган юзим қолганида намоеън бўлиб турибди.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфарони юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Навоий даҳр зулмидан бошига ёғилган балоларни байтдан байтга кучлироқ фарёд билан баён қилади. Биринчи байт ошиқнинг «жунун водийсига мойил» бўлганини, иккинчи байт дунёдан тамом йўқ бўлиб кетиш тилагини ифода қилса, газал сўнгига яқин шоир буларнинг барчасидан ўта офатни қаламга олади — бу офат телба бўлишдан ҳам, дунёдан беному нишон кетишдан ҳам оғир бир офат. Бу — ёру диёрдан жудо бўлиш мусибати. Навоий шундай ёзади:

Диёрим аҳли бирла ёрдан бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру диёримни.

Яъни, агар мен ёру диёримни ташлаб бош олиб кетар бўлсам, бунинг боиси ёрдан ва диёрим одамларидан бошимга

минг балолар ёққанидир. Тақдир менинг бошимга солган бу савдо шундай оғир савдоким:

Ёмон ҳолимга бағри оғригай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парголасидан қонга булгонгон узоримни.

Бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўялдим, бу ҳолимни кўрган ҳар бир кимсанинг бағри оғримай иложи йўқ. Тириклик шоирнинг наздида — дард. Бу дарднинг давоси эса ёлғиз ўлим. Асли шаробдан келган бош оғриқнинг давоси шароб. Аммо шоир учун тириклик шаробининг дафъи хумори захри қотилдир.

Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадахқа захр қотил қуй, доғи дафъ эт хуморимни.

Яъни, ҳаёт бодасини ичиб бошим оғирдур, эй соқий, қадахга захр қуйиб бергин-да менинг бошим оғригини дафъ эт. Чунки бу дунёда ўлмай туриб тинчимақ мумкин эмас, шу боис мени дардлардан озод қилмоқчи бўлсангиз, бору йўгимни ёқинг:

Жаҳон тарқини қилмай чулки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навойй, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

Навоййнинг бу машҳур газали фалак бедодидан, бемехр одамлар жабридан шоирнинг чеккан ноласи бўлиб неча асрлар оша девондан девонга кўчирилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ҳам китоб varaқларида, ҳам кўшиқлар қанотида бизгача етиб келди. Буқун биз улуг бобомизнинг олис набиралари беқиёс истеъдод қаламидан тўкилган мана шундай сатрларни ўқиб, эшитиб онгимиз ва юрагимиз билан баҳрамандлик топамиз, узоқ-узоқ замонларнинг садосини тинглагандай бўламиз:

Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни...

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЖОН ВА ЖОНОН МОЖАРОСИ

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Хазои-ул маоний» девонида икки ярим мингдан ортиқ ғазал бор. Шарқ адабиётида бирор шоирга бунчалик кўп ғазал ёзиш nasib бўлмаган. Аммо гап фақат сонда эмас. Навоий қалбидан қуйилиб чиққан ғазалларнинг ҳар бири даҳо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккуридан гувоҳлик берадиган бадий дурдона, мўъжизадир. Бу бадий миниатюраларнинг яратилганига беш асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай ҳамон руҳимиз, шууримизни ғалаёнга солиб, дилларга ҳаловат бағишлайди, ўқиган сари яна ўқигингиз, байтлар қатидаги сеҳрли ва сирли маъноларни теранроқ, тўлароқ англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолга етган кўҳна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл маҳорат кўрсатиш, ҳазон билмас шеърӣ гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустақил равишда янги ифода усулларию услублар ихтиро қилди, ижодий тажрибалар, улкан изланишлар йўлидан бориб, ғазал инкишофини баланд чўққиларга олиб чиқди.

Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуғ Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Мақсуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равия, бадий ифода тарзига айланади. Турфа инсоний ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли ғазал радиф-сўзга урғу бериб, шоирона ваҳиятни намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, ҳис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиш, ёхуд муайян анъанавий тушунича-тамсиллар, образ-ифодалар атрофида суҳансозлик қилиш, лутф кўрсатиш ниятнинг меваси-

дир. Чунончи, улуғ шоир жон ва жонон мавзуида бир туркум дилбар ғазаллар яратганким, шулардан бирини қуйида тўла келтирамиз:

Ҳар лабинг ўлгани тиргузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдан бир-бириси бирла жоножон эрур.

Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмиким,
Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.

Бўлса жонон бордудур жон ҳам, чу жонон қилди азм
Жон кетиб жонон била, жондин менга ҳижрон эрур.

Жон манга жонон учундур, йўқ жонон жон учун,
Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.

Борса жон жонон йитар, гар борса жонон жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.

Хушдурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса, жон ўйлаким ўлмас, жаҳон зиндон эрур.

Жоним ол, эй, ҳажру жононсиз манга ранж айлама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

Ғазалда «жон» сўзи ўн тўққиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бироқ бу қайтариқлар бизга нохуш туюлмайди, аксинча, кучли завқ уйғотади, шоирнинг заковати, топқирлигига қойил қоламиз, Қаршимизда ўзига хос бутун бир ғазал-тажнис, яъни бир ўзакли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган ҳайратомуз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеъриятимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтга ғазалда икки жинодош сўзнинг бошдан-охир ҳар гал янги маънода, янги жило, янги товланиш билан бундай занжирланиб келиши фавқуллодда ҳодиса. Гўё уста заргар бир бўлак жавоҳирдан турфа тароватли марварид доналарини суфталаб, ипак ипга тизиб чиққандай. Ва лекин шу нарса ҳам эсда турсинким, улуғ шоир сўз соҳибқирони эканини кўз-кўз қилиш учунгина бу санъатга қўл урган эмас. Бу санъат замирида Навоий қалбида ҳамиша яшаб, кўкариб турган эзгу-ардоқли фикрлар: ишқ, вафо, садоқат ҳақидаги мунаввар, муборак ғоялар порлаб диққатимизни тортади. Сўз — тафаккур хизматида, санъат — фикр ва ғоянинг кўрки, тарғиботчиси.

Бутун ғазал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, бунини муҳим ижтимоий-ахлоқий ғоя билан боғлаб ривожлантириш орқали гўзал бир тасвирини вужудга келтириш яна бир санъат — юксак шоирлик маҳоратининг, уйғоқ, уйғун тахайюл, табиатдай қудратли ва сахий истеъдоднинг нашъу намоси, сеҳркорлиги. Шоирнинг усталлигини қарангки, байтлар бир-бири ила ман-

тиқан пайвандланиб, етакчи, сарбон гояни теранлаштира бориш асносида лирик қаҳрамоннинг туйғулари ҳам байтдан байтга кучайиб, унинг юрагидаги дарди, эҳтирос-хаяжонлари жўшиб бораверади, жон ва жонон можароси зўраяди, висол шодлигию ҳижрон азоблари, ошиқ изтироби ва ёр истиғноси орасидаги драматик зиддият таранглашади. Ғазални шарҳлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошлашдан олдин ҳамма гапларимиз келиб тақаладиган «жон» ва «жонон» сўзларига изоҳ бермоқчимиз.

Жонон сўзининг жондан келиб чиққани аниқ. Лекин қандай қилиб? Балки бу «жон каби», «жонга ўхшаш» (жондан ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд — жонмон — жонон тарзида бирикманинг ихчамлашиб бориши оқибатида содир бўлгандир? Форс тилида сўзни мана шундай ихчамлаб, талаффузни енгиллаштириш ҳодисаси бор. Аммо Суддий Баснавийнинг фикрича, жонон жон сўзининг кўплигидир. Маҳбубни улуглаш, унга чексиз ҳурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай қилинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари, жонон — жонларнинг жони (жони жонҳо, жони жонон) туганмас, ўлмас жон маъносида ишлатилиб, бора-бора тилда мустаҳкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда барча маъноларда ҳам жонон (муаннас шакли жонона) инсон учун энг қимматли, азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки ундан ортиқроқ билиб, эъзозланаётгани аён бўлмоқда. Жонон — маҳбуб, маъшук, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси ёрнинг сифат-синонимлари. Улардан ҳар бири шеърятда ўз мавриди, ўз мақом-нисбатида қўлланиб келинган. Чунончи, жонон сўзи тилга олинганда албатта жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аجدодларимиз бунини ҳозир биз тушунгандай талқин этмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввурича, жон, рух — олий неъмат, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм қуйи ҳақоло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қолип. Агар жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тимсоли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва беқарор талпинганидай, жисм руҳга муштоқ ва муҳтождир», дейди «Кашфул маҳжуб» китобининг муаллифи Шоҳ Иноятулло. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайроним», «тан уйи», «вужуд хокистари» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдан жонсиз на ҳосил, эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқдурурким, гулу райҳони

йўқ». Жоннинг шоирлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан курашади, ўз асли — мутлақ руҳга бориб қўшилишга интилади, дея талқин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси», «жони кирди» қабалидаги халқ иборалари ҳам шу тасаввурлар таъсирида туғилган. Мазкур тасаввурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги, Масих (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масих ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни азғулик манбаига етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сеҳр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар ғоят иноқ-иттифоқдирлар. Қисқаси, ғазалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтининг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларингнинг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда иноқдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг иноқ, иттифоқдан ташқари, яна бир — жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойилик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий ғазалга бу маънони ҳам сингдира олган: жононнинг икки лаби ошиққа жон бағишлашда бир-бири билан тортишиб, баҳслашади — бири жон олса, иккинчиси жон ато этади. Ҳа, бу ёр дийдорига муштоқ, кўнгли муҳаббат бодаси-ла лиммолим одам учун табиий ҳолдир. Ошиқ жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўқлигини унутиб қўяди, бироқ жонон ҳузури, висол уни қайта ўзига келтиради, тирилтиради. Висол лаҳзасидаги бу руҳий ҳолат, қониқиш, ёр лабларидан олинган бўсаннинг лаззати жонга беқиёс ҳузур бағишлайди. Жон жонон билан қовушиб, йўқ-йўқ, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб қониқдики, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса, жон қани?» Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Муҳаббат қиёмида ошиқнинг «буду нобуду тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий ижодида кўп маротаба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир ғазалида бундай дейди: «Ёр буди ичра нобуд ўлғаменким, ўртада ўзгаликдан демаким, ўзликдан осор қолмағай». Ишқ тариқати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини маъшуқанинг бир бўлагига айлантириши, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрин

қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган муҳаббат қиёми «Ўзни унутиш ва маҳбубдан айри тасаввур қилмасликдир» (Шоҳ Иноятулло, «Кашфул маҳжуб», 19-бет). Бу ошиқни беқарор орзиқиб кутган дам, унинг учун олий мукофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билади. Зотан, жононсиз жоннинг унга кераги йўқ. Жононсиз жон танни ҳам қийноқ ва уқубатлар гирдобига солади.

Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз Идеалига, бутун файзу фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркам, нурафшонлиги билан жозибали бўлган Дўст сари интилиши деб билмоқ керак. Дўст — кишининг севган ёри ҳам, эътиқод-имон тимсоли ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ҳамдир. Яхши инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, ҳақни севиш демакдир. Буюк Навоий ҳаёлотида етилган Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужассам. Шу маънода жононга бўлган муҳаббат реал турмуш, муҳитдан қониқмаган, зулм ва зўрлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўқислигидан озурда кўнгилнинг қидирган оромгоҳи, сигинадиган ва суйнадиган ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайди. «Хазоин-ул маоний» дебوحасида шоир ўз ғазалларининг ёзилишига сабаб бўлган ҳаётий турткиларни бундай қайд этади: «Оллимга анча душворлиқлар юзланди ва теграма онча саъб гирифторлиқлар айланди ва бошимга сипеҳр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагадқўби заиф пайкарим била сўнгаларимни онча оёқ остида ушотдиким, не сўзимдан хабарим, не ўзлугим билан ўзумдин асар қолди». Бу аҳволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфиқ инсон тополмадим, шу боис дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий.

Ерга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит камоли эътиқод билан таърифлаб келиб, улуг шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жоннинг бўлса — жонинг ҳам бор, агар жонон кетишга чоғланса. билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва ҳижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу ғоя кейинги байтларда янгича қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, тўртинчи байтнинг мазмуни бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча, жонон жон учун эмас. Чунки жононсиз яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз умр кўриш осон». Жигарсўхта, шайдойи ошиқ кўнгил муножотини мана шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор этган. Висолдан сархуш, бироқ ёрдан жудо бўлиш муқаррарлигини олдиндан сезгандай жон талвасада. Ҳижрон азобларига қайта гирифтор бўлмаслик учун жондан кечишга ҳам рози... Тўртинчи байтдаги «жонсиз умр осон эрур» жумласи бизга ғалатиноқ туюлиши мумкин.

Дарҳақиқат, қандай қилиб одам жонсиз яшай олади? Чамаси, бу ўрида шоир жон баҳсининг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зероким, жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг умумлашма тимсоли. Навоий сўз ўйини — тажнисдан мантиқ силсиласига ўтади: модомики, жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўқ (ишқсиз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилару лекин руҳан, қалбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг қизиги шундаки, шоир ўзининг бу фикридан қайтади, ахир, ишқ барча махлуқотда бўлиши шарт, ишқсиз, жононсиз, умуман ҳаёт йўқ. Бу хулоса бешинчи байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон кетса, жон ҳам кетади. Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?»

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгайди, жонон фақат ошиқнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг бутун мавжудотни ўз ичига оладиган тушунчага айланади. Энди ошиқ ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайғуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсиниқлари ҳам жонон билан хуш, жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон зиндонга айланади». Навоий такрори бўлса-да, ҳижрон оғирлигини бот-бот таъкидлаб, охирги еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини кучайтиради ҳамда ғазални шу пафос билан якунлайди. Зору нотавон ошиқ жондан кечиш эвазига бўлса ҳам жонон васлидан маҳрум этмасликларини ёлбориб сўрайди: «Эй, ҳижрон, майли, жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жонидан безордир».

Маълум бўладики, таҳлил этганимиз ғазалда ошиқнинг икки ҳолати — висол лаҳзасидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий қийноқлар қиёсланиб тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ҳамда ҳижрон қиёси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошиқ бу бахтнинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапирди. Бу — Алишер Навоийнинг айни шу ғазалда қўллаган бадийи усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа ғазалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди ҳажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошланган ғазалда жонондан ажралган фироқдаги ошиқнинг изтироблари ифодаланади. У ёрига ғойибона мурожаат қилиб, «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар келсанг, йўлингга сочаман», дейди. Руҳ ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазир, ошиқнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабингга топширай, лутф этиб

қилғил мени жон бирла тенгсиз неъмат! Ҳаётбахш нафасли маҳбуб висолига муштоқ ошиқнинг интизорликдан жони оғзига келган. Шу бетоқат жонимни келиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди, у. Аммо бу айни ҳолатда ошиқ учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф этган маҳбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгул, охирки, жисминг ичра жон келди», деб бошланадиган ғазал эса бунинг акси ўлароқ жонон келгандан кейинги шодлик, рухий кўтаринкилик кайфиятини тараннум этади. Ёр бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, баттар қийналади. Еки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабу-тарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ қалби ҳаяжонлари билан қўшилиб кетади. Жонондан келган нома жон исини (ҳам хабар, ҳам хушбўй маъносида) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон риштаси билан чирмаб, ҳар бир сўзи, ҳарфи ёрдамида гўё қийналган жонининг нишонларини жўнатади. Бу каби ғазалларда муайян образнинг чизгилари намоеън, тасвир характерли деталлар асосида давом этган ва шу ҳаётгий ашё — сурат таъсири натижаси ўлароқ лирик туйғулар қулф уриб, қайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзига хос гоъвий-бадий ҳодиса, туркумлар ичидаги ҳар бир ғазалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган муқтадор шоирона тафаккурнинг рангин оламида алоҳида-алоҳида кўринишлардир. Шу сабабли улуғ шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўқиб, баҳра олишни ният қилган китобхонлар учун ҳам бу хусусиятларни билиш зарур.

ТИМСОЛЛАР ТИМСОЛИ

Шарқ халқлари тафаккури тарихида чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Ўттизинчи йиллардаёқ Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан долзарблигини сақлаб қолмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърларини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яшириш, «пайқамасдан» тадқиқотларга киритмасликка мойиллик давом этмоқда. Баъзан эса, сўфиёна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли, Навоийнинг рамзий ибора-истиораларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламининг бепоеълиги ва улуғворлигини муаззам салоҳияти ҳам кўркамлиги билан идрок этишга ҳалақит беради. Ваҳоланки, Навоий мероси — яхлит бир адабий борлик,

бебахо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш ғоялари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага олиб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлар бўлиб, бирини иккинчисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадах, хум, кўнгил, маҳбуб сингари кўпдан кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар заминидеда ётган яширин маънолар асрори ҳамда унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин.

Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

Каманд учига еткурмас ғаму андеша айёри,
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.

Хуморим заъфида қаҳгил иси то етти маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.

Тўла куб оғзи май, хуршидедур, гўё тенг очилмиш
Чекарди бу ики хуршид даврин сунъ паргори.

Май ичмиш хонақаҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг.
Ки, чиқмиш баҳя урғон хирқасидин маблағи кори.

Кўринган мойво буди эмас, балки намудидур.
Май устида ҳубобу мавж шаклининг намудори.

Ҳубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
Сукун топғон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?

Қуёш аксимудур ҳайвон суйида ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқин гулчеҳра руҳсори.

Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизинг сори.

Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасен эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг ҳосиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган ёхуд билган ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Билъакс, ўта тақводор ва ноқдомон бўлган Навоий замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқид остига олиб, шаробни «уммул хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси деб эълон

қилган. «Ҳайрат-ул аброр» достонида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу газалда шоир майни илоҳий ишқ — маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ер жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ — илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодачиси сифатида қўллаган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Бу буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол беҳудлиги, ҳаёт табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ рух мўъжизоти жилвасидан бахрамандлик ва шунга талпиниш сархуслигидир.

Чунки Навоий эътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва маҳлуқот — заррадан қуёшгача, еру кўк, собуту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадахдир. Дунёнинг ранго-ранг товланишлари, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сир асрори, ҳодиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту дараниннинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин руҳи мутлақ энг кўп акс этган ҳилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб ингилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб етиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашъ-ҳодисаларни билиб олиш қизиқишини кучайтиради. Шу тарика, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддудда бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётий фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табиати икки асос — руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун улар орасида қураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон — пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли донишда етук.

маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳаммавақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар. Уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз газалда шу маънолар ифодаланган. Буни муайян изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Газалнинг биринчи байтидаги ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъриятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси — арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри — ақл тадбиркорлиги, ақлу ташвиш тадбири деган маънони беради. Майхона эса «шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон — орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир». (Саййид Жаъфар Сажжодий. Мусталиҳоти урафо. 392-б.) Сунъ меъмори — худо. Энди байтнинг мазмунига келсак. Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тирмашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори — худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шунга айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно — ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий газалнинг матлайданоқ тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу ҳуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш — руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, аини вақтда саркаш нафс қутқуларини енгил, юксак ахлоқли одам бўлиш машаққатларини ҳам англади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир билан комил инсон мартабасига кўтарилишига — майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади.

Яъни пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насихатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу — бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало қалъа деворлари — дунё ашёларини ўрганиш, хаёл, сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор — кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Қаҳгил-сомонли лой. Май лойи — шароб қуйкуми, дунё мулки, ҳирсий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваянлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Еки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа тугилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зуҳур этганидай руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг пурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб — шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва руҳи мутлақ. Хуршид — қуёш. Паргор — доира чизадиган асбоб — (циркуль); баъзан йўл-йўриқ, чора-табдир маъносига ҳам қўлланилади. Шунга кўра, учинчи байтнинг маъносини ҳозирги тилимизда қуйидагича изоҳласа бўлади: «Оғзига май тўлгазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё оллоҳнинг доира чизгичи бу икки қуёшнинг (яъни фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай». Ёхуд: «Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шоир айтмоқчи, қуёш ҳам май хуми, яъни бирламчи манбаъдан нишона. Шунинг учун улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар — қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, қарамининг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламини мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравор эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ўз ифодасини топган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ — сўфийлар йиғилиб, ваяду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобат сўзининг

лугавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши — қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одамлардан қутулиб, ўзни хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудидан беҳомумонлиги ва паймона тааллуқидан бесарусомонлиги» («Маҳбуб-ул қулуб») билан машҳур. Улар учун «тожу тахт туфроғ билан тенг», ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Ҳирқа-сўфийлар киядиган йиртиқ, жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Баҳя — ямоқ, жияк. Маблағи кори — ишининг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфиларнинг ўз жамоалари мажлисида жазва хуружида рақсу самоъга тушиб, кийимларининг чокчокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жуъз ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини бошқа олишимиз керак. Масалан, мосиво — гайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи газалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган газалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлик, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан «у» орасида гайр, бегона бир тўсиқ, ўзгалиқдир. Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб — севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни ўзида жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд — асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд — кўриниш, шаклий белгиларни англатса, хубоб — сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакча. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зухуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгалиқлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Ёки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «у»дан бошқа кўринган ашёлар «у»нинг борлигини — мавжудлигини белгиламайди, улар ташқи бел-

гилардир, холос». Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият — руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё — шакл, руҳ эса — мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида тўсиқ деб ҳисобланса-да бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), важҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик, мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат — бирламчи қудрат, турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат — тафсилийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмасдан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиб, ҳузурланиш мумкин. Ғазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунда таҳрик — ҳаракат, сукут — турғунлик, тиниш): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллусидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?»

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашдиким, ғазалнинг еттинчи байти шу хусусадир. Ҳайвон суйи деб гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатнинг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: «Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўринган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми?» Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. «Ашриқат мин акси шамсул каъси анворул худо, ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо» — чиқаётган қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. «Ҳазоин-ул маоний» девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов қўраси — муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудрат-

нинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса — ёр жамоли.

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. Ғазалнинг охирги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади. Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано — ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами, Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини кўмсаш, улар хизматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у пири дайр деганда ҳам эзгулик ва қарам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона истайди, чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир насиб этса». Ёки: «Кўнгил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийди. Биринчиси — наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий, шубҳасиз, охирги байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғанний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муғанний — чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нурфайзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга гарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур риштасига улаб юборгин». Ёки: «Эй ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим — мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини жонон нурининг тарамларига боғла». Бу ерда шоир тахаллуси билан байт мазмуни ўзаро уйғунлашиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки тахаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунликни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси ифодаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин деган махсус терминлар билан белгиланган. Яқин — исбот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн — чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Қошоний бундай дейди: «филжумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ маънавиятни билиш уч хилдир: илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан дарк этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни дарк этишга этади». (Абдураззоқ Қошоний. Масобих-ул ҳидоя, 52-бет). Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш билан исботлаш (илмул яқин), қуёш жисмини кузатиш билан аниқлаш (айнул яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққул яқин) гап. Қаширий деган олим назарида эса «илмул яқин — ақл аҳли учун, айнул яқин — илм арбоблари учун, ҳаққул яқин — орифлар учундир». (Қаширий. Қашф-ул маҳжуб, 497-бет). Демак, бу фалсафий қарашга мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддир, мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис — руҳ воқеаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўзининг қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср)нинг «наrsa ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шунга таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга ҳизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳур фикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳоди-

салари моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир бунни биринчи девонига киритган:

Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол, —

деб яқунловчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислому уламо-умаролар, манман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ вазъига, ки ортар тамошосида ҳайратим», дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаш саволлар Навоийни ҳамиша қийнаб келган. На ўзининг «Саъи ила фикратим», «на касби улум этти ҳал мушкулим», деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андешалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Менинг бошима бас қотиғ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим, —

дея ўзини тасаввуф билан овутади. яъни «май билан улфат» тутинади. Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг иккита сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожини реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ, инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-нияти орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликдур. Навоий ақлу заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадқирдорлиги билан машҳур бўлганларни кўп кўрган эди. Шунинг учун улуғ инсонпарвар шоир ахлоқий фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфна мурожаат этишга олиб келарди. Зеро, тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод ноқилиги руҳида тарбияларди.

Фалсафий таълимот сифатида оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф жаннат-дўзах тўғрисидаги диний афсоналарни мантиқан инкор қилар, натижада зоҳид, муҳтасиб,

аълам каби шариат намояндалари ҳақиқатни билмайдиган нодон кишилар бўлиб чиқарди. Навоий уларни муқаллидлар, яъни юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақлид қилувчи, мустақил фикрлашдан махрум одамлар деб атайди. Тасаввуф, шу тарика, фалсафий дунёқараш сифатида диний ақида, мутаассибликка зид эди ва Алишер Навоий ундан куч-қувват олиб, комил журъат билан:

Зохид, сенга хуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак, —

дея олар эди. Тасаввуф, айниқса, Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийинишни талаб этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни инкор этмаган. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ руҳ инъикоси экан, демак уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш ҳам табиий ва зарурий деб топилган. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маъноли ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий йўналиши «дунёвий ғазаллар»да ҳам сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни: «Пок кўзни пок назар билан пок солмоқдир ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзголмоқ ва бу пок маъхар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» (Маҳбуб-ул қулуб, 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин, не учунким бода кирган уйга қайгу келмади», деган мақтаъни эшитганда, шоирнинг лирик қахрамони ёрини кутавериб қийналганидан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгул уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнгулда сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, ажодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий. Афғонистонда тасаввуф ривожи, 10-бет). Бунда эсга олиш, хофиза қуввати

ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус гами каби кент маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий қўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттор, Румий, Ҷомий, Навоий сингари буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орузи, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, умрида тасаввуфнинг бирор расмий қондасини бажармаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга чақириш, риёкор шайхлар, бетавфиқ сўфийларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу ҳусусиятни албатта эътиборга олиш лозим.

«АХТАРИН АШК ЭТТИЮ СОВУҚ НАФАСНИ ОҚ СУБҲ»

Тўққиш байтли бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун). Мазмунига кўра ошиқона, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини, кечинма-ҳисларини ифодалайди. Шу жиҳатдан уни шарҳи ҳол усулида ёзилган асарлари сирасига киритиш мумкин. Аммо зоҳирий маънолари билан ошиқона бўлиб кўринган ушбу ғазалда орифона (тасаввуфий) маънолар ҳам ифода этилади. умуман, Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий» ишқ билан «илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий» маънолар билан «ҳақиқий» маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади. Икки маънолилиқ, икки йўналишли тасвир мазкур ғазалга ҳам хос, шунинг учун унинг шарҳи ҳам ана шу икки жиҳатни очиб беришга хизмат қилиши керак. Ғазалда бошдан охиригача иккита образ — тонг ва тун (ёки шом) тимсоли қарама-қарши қўйилиб, қиёсланиб борилади, ташбиҳ ва истиоралар шу икки тимсол — образ атрофига уюштирилган. Ошиқнинг ҳижрони, айрилиқдаги ҳолати — тун, висол дамлари — тонг, ёруғлик. Ошиқ инсон ҳижрон, айрилиқ

тунидан қутулишга ва ёр дийдорига мушарраф бўлиб, фараҳ топишга талпинади, ҳижрондаги азобларидан зорланади, охирида эса тонг отиб, васл умиди шуъласи кўринади. Демак, ғазал ягона мавзуга бағишланган, тасвир мантиқи байтлар аро вобаста бўлиб, бир силсилани ташкил этади. Энди байтлар шарҳига ўтамиз.

Ахтарин ашк эттию совуқ нафасни оҳ субҳ,
Бўлди гўё шони ҳажрим ҳолидин огоҳ субҳ.

Аввало нотаниш сўзларга изоҳ берамиз: ахтар — юлдуз, ашк — кўзёши, субҳ — тонг. Матлаъда ҳазрат Навоий ажойиб шоирона тасвир яратган: тонг (субҳ) жонлантирилиб, унга одам хусусияти сингдирилган. Тонг гира-ширасида юлдузлар кўзёшидай омонат милтиллайди, тонгнинг салқин шамоли эса, дардманд ошиқнинг оҳидай совуқ. Яъни тонг ошиқ аҳволига ачинади, ғамгин бўлади ва кўзёш тўкиб, совуқ оҳ тортади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолати билан отаётган тонгни қиёслаб, тонг менинг айрилиқ шонидаги азобларимдан хабар-

салқин шабада уфуриб, оҳ чекди, дейди. Эрталабки салқин шабада дард зўридан оҳу нола қилган одамнинг нафасига ўхшатиш, совуқ оҳ эса бу ўринда афсус ва ачиниш, ожизлик нишонаси. Байтнинг насрий мазмуни: «Тонг гўё менинг ҳижрон тунидаги аҳволимдан хабар топгандай, юлдузларни кўзёши қилиб, совуқ шамоли билан оҳ уриб етиб келди». Бу — байтнинг «дунёвий», ошиқона шарҳи. Байтнинг ботиний, орифона маъносини тушуниб олишимиз керак. Чунончи, тонг (субҳ) — «ваҳдат нурунинг таралиши» («Шарҳи Гулшани роз», 583-бет), илоҳиёт тажаллиси; у олами ғайбдан нузул этиб, таайюнот (аён нарсалар дунё ғоялари) зулумотини ошиқ кўнгли саҳифаларидан сидириб ташлайди. Оҳ — ишқ гулгуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси. Шом — ваҳдатга қарама-қарши қасрат (кўплик) мартабалари, таайюнот пардаси. Нафас — кўнгилнинг маънавият гулзоридан эсан лутфидан тозаланиши (Саййид Жаъфар Сажжодий, Мусталаҳоти урафо, 405-бет), ғайб латофатига, маҳбуб талабига интилиш. Нафас, шунингдек, вақтни, лаҳзалик ҳолни, оний ўзгариш ва ёришишларни ҳам билдиради. Ҳижрон — ҳақдан, илоҳдан бошқага юз ўгириш, кўнгилнинг вақтинча ўзга фикр-ташвишлар билан банд бўлиши, парда орқасида қолиши.

Ана шу маъноларига кўра, матлаънинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Менинг дунё ишлари — қасрат билан манғуллимни, ҳақдан бошқа нарсаларга эътибор қилиб, ундан узоқда қийналишимни кўриб, илоҳий ваҳдат нури дилим саҳифасини тозалаш, ўз ҳолимга қайтариш учун этиб келди». Воқеан, орзудаги неъмат — гўзалликка мунтазир одамнинг қалби тонгда ёришиб, фараҳ топиши табиий. Кўнгил мусаффо бўлади, яйраб нафас оласан киши. Тонг орифона шеърийтада кўп қўлланилади. У — илоҳий файзият

тимсоли, нуроний одам даракчиси. Илоҳий ёр дийдорига толиб одам бу нурга етишиш учун кўздан-кўп руҳий қийноқлар, ҳижрон азобларини бошидан ўтказиши керак. Шарҳланаётган ғазалда солиқ (йўловчи)нинг яна шу аҳволи руҳияси тасвирланади, ташвишли талпинишлари кўрсатилади.

Иккинчи байт:

Ғам туни муҳлик ғамим англаб яқо чок айлади,
Тонг елидин ҳар нафас ҳолимга тортиб ох субҳ.

Мазкур байтда матлаъда ифода этилган мазмун давом этирилган. Тонг матлаъдагидай бечора ошиқ ҳолига ачиниб, кўз ёши тўкиш, ох уриш баробарида, ғам тунидаги ҳалокатли (муҳлик — ҳалокатли демак) аҳволни кўриб, ёқасини йиртади. «Ёқа йиртиш» — тонгнинг отишини англатувчи истиорадир, чунки ёқа йиртилганда одамнинг кўкраги кўринганидай, тун пардаси йиртилганда тонг намоён бўлади, яъни илоҳиёт жамоли кўрина бошлайди. Навоийнинг Самарқанд гадодан сотиб олган байтининг биринчи мисраси: «Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокроқ», яъни: Кўкрагим тонгнинг куйлагидан чокроқ. Бу ерда субҳнинг пирохани — тонг пардаси, ҳарир бир нимқоронғилик хаёл саҳифасида яралган тонгнинг отиши, ёқанинг йиртилиши эмас, балки кўкракнинг чок-чок бўлишига ташбиҳ қилинган. Аммо ҳар икки байтдаги тасвирнинг чиройида муштарак жозиба бор. Иккинчи байтдаги «тонг ели», «ох», «нафас» сўзлари такрор бўлса-да, аммо ҳолатга аниқлик бериш, таъкидлашга хизмат қилган. Тун — асл маъносидан ташқари, олами имкон — борлиқ, ғайб сиру асрорини, мазкур байтда жабаррут олами (илоҳ ва фаришта-лар орасидаги олам)ни ҳам англатади. Шунингдек, тонг елини илоҳий неъмат файзи, илоҳиёт ёди маъноларида ҳам тushунсак, байтнинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Ғайб асрорини англашдаги ҳалокатли интилишларим, қўрқинчли аҳволимни кўриб, тонг ёқасини чок этди, яъни отди. Иштиёқу изтиробим эвазига илоҳий нурдан нишона кўрдим».

Учинчи байт:

Тийра ҳижрондин чу йўқтур фарқ субҳу шомима,
Хоҳ шом ўлсун қоронгу рўзгорим, хоҳ субҳ.

Бу байтда яна бир фавқулудда тоза истиора қўлланилган: тийра ҳижрон. Қоп-қора айрилиқ — бу ошиқнинг қил сизмаган қалби, мотамзада ҳолати. Ҳижрон туни, ҳажр шом иборалар ёнида мазкур истиора тасвирнинг латифлигини оширади, рангии қуюқлаштиради, лирик қаҳрамон кечинмаларининг шиддатини бўрттириб кўрсатинга хизмат этади. Қолган сўз ва иборалар тushунарли, шу бонс байтнинг зоҳирий мазмуничи куйидагича шарҳлаш мумкин: «Айрилиқ ғамидин ҳаётим, руҳиятим шундай қоронғики, тонг билан шомим, кеча ва

кундузим орасида фарқ йўқ. Хоҳ тонг бўлсин, хоҳ шом — сезмасман, бари қоп-қора тунга айланган». Байтнинг ботиний, маърифий маъноси: «Илоҳий ёр ёдини фаромуш этиб, нафсоний дунёга берилиб қолганим учун тонг билан шомнинг фарқи билинмай қолди, шом бўлса ҳам, тонг отса ҳам кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди, чунки қоронғу рўзгор — дунё ташвишидан қутулиш ғоят мушкул, у мани ўз домида занжирбанд этган». Солик ўз иродасини батамом пир қўлига топшириб, тариқат мақомидан зинама-зина кўтарилса, нафс қутқуси ва дунё истакларидан бутунлай қутулсагина, кўнгилни узил-кесил тажаллиёт зиёсига рўбарў эта олади, «тийра ҳижрондан» қутулади.

Тўртинчи байт:

Дуди оҳимдин қорорғай, ҳажр шомидин батар,
Бўлса ҳижрон қатъида бир кун манга ҳамроҳ субҳ.

«Дуди оҳ» ҳам ёр ишқида ёнаётган безовта, бетоқат ошиқ аҳволининг ночорлигини англатувчи муболагали истиоралардан: ошиқ ёр ишқида шундай ўртаниб ёнаптики, гўё унинг ичидан олов гуриллаб чиқаяпти, бу олов унинг оҳу нола-сидирким, тутунидан олам қоронғилашади, ҳатто зиё таратадиган тонг юзи ҳам бу тутундан қора тусга киради. Бу эса ҳажр шомидан ҳам батар. Шоир сўзу гудоз, ёниш-ўртанишнинг, ишқ тортишлари, қийноқлари, руҳий-маънавий талпиниш ва курашларни шундай дардли сатрларда таъриф этади. Хуллас: «Агар тонг ҳижрон пайтида (авжида) мен билан бир кун бирга бўлса, оҳим тутунию ҳажрим шиддатидан ўзи ҳам қора рангга бўялади». Дунё ишлари, моддий олам талабларига қараб юраверсанг — тонгни ҳам сезмайсан, илоҳий нур ҳам қоронғиликни ёриб ўтолмайди.

Бешинчи байт:

Тийра шомим дафъ қилди меҳр зоҳир айлабон,
Яхши борди меҳрибонликларда шайъиллоҳ субҳ.

«Меҳр» билан «меҳрибонлик» сўзлари ўзаро тажнис — сўз ўйинини ташкил этган: меҳрнинг бир маъноси қуёш, яна бир маъноси эса муҳаббат, меҳр. «Шайъиллоҳ» — оллоҳнинг каромати, неъмати демак. Байтнинг мазмуни: «Худонинг неъмати бўлган тонг меҳрибонлик кўрсатиб, яхши натижа олиб келди, қоронғи шомимни дафъ этиб, қуёшни бошлаб келди». Ва яна: «Ваҳдат нури зиёси — тонг баракатидан касрат — дунё шуғли кўнглимдан кетди, кўнглим тозаланди, илоҳий нур чашмаси — қуёшга етишиш имкони топилди».

Олтинчи байт:

Хушдурур жоми сабуҳ, эй шайх, сен ҳам ичгасен
Тутса май сокий бўлиб бир меҳрюзлик моҳе субҳ.

Бу байтдаги «меҳр» сўзи бошқа маънода, яъни машуқа сифати бўлиб келган. Шоир умумлашма тасвирлардан бир қадар аниқроқ тасвирга кўчади, юзи қуёшдай порлаган со-

хибжамол соқий ҳақида ёзади. Лекин бу билан Навоий газалнинг орифона, ботиний маъноларини давом эттиришдан воз кечди, дея олмаймиз. Аксинча, анъанавий тамсиллар — соқий, жом, май сўзлари шоир айнан илоҳий муҳаббат ҳақида гапираётганини билдириб туради. Бу байтда яна бир анъанавий образ бор — бу шайх образи. Шайхни шоир бу ўринда тақводор шахс, зоҳид маъносида қўллаган, аслида эса шайх комил инсон, пири муршид маъносида ҳам келади. Машҳур сўфиларнинг кўпи шайх деб эътироф этилган. Навоий ўзларини билимдон хисоблаб, орифларнинг ботиний оламидан беҳабар, завқу шавқдан маҳрум дунёпараст шайхларни назарда тутган. Шундай қилиб, байтнинг маъноси: «Эй тақводор шайх, тонг пайти комил инсон маънавиётдан сўз бошласа ёки қуръон тиловат қилса, илоҳий кашф зуҳуроти, мушоҳада сархушлигида муҳаббатга лиммо-лим юрагидан роз айтса, сен ҳам кулоқ сол ва сархуш бўл, чунки тонги суҳбатнинг сурури ўзгача, лаззатли, бениҳоя ва ёқимли». Нега бундай маъно келиб чиқди? Чунки, тасаввуф талқинида жом — «илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши» (Миръот-ул ушшоқ), соқий — «файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир» («Миръот-ул ушшоқ»), май — «ғалаботи ишқ» (Сажжоддий, 400), «илоҳий тажаллиёт...» («Миръот-ул ушшоқ»), яъни: меҳрузлик соқий — ориф инсон илоҳиёт тажаллисининг файзидан тонгда бода тутса, эй шайх, сен ҳам ичишинг муқаррар.

Еттинчи байт:

Ғам туни кўҳи балосидин магар бўлмиш халос,
Ким менингдек кўргузур рухсораи чун коҳ субҳ.

Кўҳи бало — бало тоғи, рухсора — юз, коҳ — сомон. Ошиқ изтироб чекишдан, бало тоғининг юкини тортишдан ранглари сомондай сарғайган. Бу аҳвол тонгнинг бўзариб оқариши орқасидан қуёш нурларининг олтин (сарик) рангда кўрина бошлаши билан қиёсланган. Афтидан, тонг ҳам мен каби айрилиқ ғамининг балосидан халос бўлибди, чунки сомондай сарғайган юзини кўрсатмоқда, дейди ошиқ. Тоғ балосидан халос бўлиш қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб келишига ишора ҳамда қуёш тунда уфқ ортида, тоғлар кейинида банди бўлади, эрталаб яна қутулиб йўлга чиқади, деган қадимий тасаввурга вобаста тасвир бу. Навоий субҳ (тонг)ни бир шаъс сифатида жонлантириб, уни лирик қаҳрамон ҳолати билан қиёслашни давом эттирган.

«Бало» — илоҳнинг имтиҳонлари, солиқ йўлида учрайдиган қийинчиликлар, «бало тоғи» шунга мувофиқ — тариқат йўлида учрайдиган имтиҳонларнинг энг оғири демак. Мазкур байтда кўҳ ва коҳ (тонг ва сомон) сўзларини зид қўйиш (тазод санъати) ҳам бор. Ошиқ ўзининг дарддан юзи сарғайганини айтиш билан бирга илоҳий қудрат, зоти азалий ва унинг имтиҳон-балоларининг беҳадлиги олдида зарра мисол кичик ва ҳақир эканини ҳам таъкидлайди. Шу тариқа, со-

ликнинг мақомот сари интилишларидаги иккиланишлар, мушқилотлар, имтиҳонлар қийинчилиги ва уларни енгиб ўтиш учун иродани чиниқтириш иштиёқи акс этади бу байтда.

- Саккизинчи байт:

Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг,
Ким сенинг уйқунга хандон ўлмасун ногоҳ субҳ.

Ҳазалнинг орифона мазмуни бу байтда яна ҳам очиқроқ ифодаланган субҳ илоҳий файз тимсоли эканини шоир ўз тили билан баён этган. Бундай файзга тунлари бедор ўтириб, тоат-ибодат билан шугулланган, илоҳ ишқида куйган, ўртанган дардли одамларгина эришадилар. Навоий даврида илоҳта-лаб дарвешлар, ориф солиҳлар дунё роҳатидан воз кечиб, маънавият сирини кашф этиш учун кечалари ухламай, зикр айтиб чиқар, бутун вужудлари, қалб-шуурларини шу мақсадга қаратиб, сидқидилдан мутлақ руҳ сари интилганлар. Натижада уларнинг кўнгиллари равшанлашиб, завқу сурур топар, зеҳнларида маърифат тонги ёришарди. Маънавият олами ошиқлари Навоий васф этган ҳақиқий ошиқлардир, улар шоирнинг идеал образлари, эзгулик фаришталари эди. Шунинг учун у орифлар ғоясини жону дилдан тарғиб этиб, дейдики: агар илоҳий файз истасанг, эрта сахарда уйқуни тарк эт, худо йўлида бедор ва гирён бўлгин (байтда гирён ва хандон — кулиб ва йиғлаш сўзлари зид қўйилган), ғафлатда ёتما, бўлмаса, файздан бенасиб қоласан — тонг сенинг аҳволингга кулади. Камолот истаган одам тонгдай уйғоқ, тонгдай пок бўлиши лозим.

Ва ниҳоят, тўққизинчи байт:

Эй Навоий, ул қуёшнинг муждаи васлин бериб,
Қилса неткай шоми ҳажрим меҳнатни кўтоҳ субҳ.

Ҳазалнинг бошидан бошлаб давом этиб келган шом — тонг бадийий зидланиши мақтаъга келиб якунланаяпти. Субҳдан кейин қуёш чиқиши ва туннинг чекиниши муқаррар. Лекин Алишер Навоий назарда тутган тонг илоҳий тажалли сафоси бўлганлиги сабабли қуёш ҳам пири муршид қалби ёки Мутлақ руҳнинг манбаи тимсолидир. Тонг эса шу манбаъ — нур чашмасининг даракчиси. Ошиқ йўловчи ҳижрон туни, яъни дунёвий талаблар, илоҳиётдан узоқлаштирувчи ишлар-зулмлар зулумоти қийноғидан кейин ниҳоят васл шодмонлиги имконини топади, кўнгил даричаси ёр жамолига қараб очила бошлайди. Мақтаънинг зоҳири маъноси: «Эй Навоий, ул қуёш, яъни ёр васлининг дарагини етказиб, ҳижрон шоми азобини (меҳнат — азоб дегани) қисқартирса кошқийди». Байтнинг орифона ботиний маъноси эса бундай: «Эй Навоий, ваҳдат нури жилоси — тонг Зоти мутлақ (ёки комил иссои қалби) манбаига етишиш хушхабарини етказиб, илоҳ ёдидан бегоналашув қийноғи, касрат зулумоти ичра чекаётган руҳий нэтиробу азобларимни қисқартирса нима бўлар экан». Маз-

кур ғазалда Навоий илоҳий ишқ кечинмаларини реал инсоний кечинмалар тарзида ана шундай тасвиру талқин этади. Зотан, орифларнинг тариқат даражаларини эгаллаш йўлидаги интилиш — ёнишлари нега реал бўлмасин, ахир бу оддий одамларнинг эмас, ўзларини руҳан тайёрлаган, жуда катта вазифани бўйинга олиб, фақат маънавий маърифат сари ўтли шавқ билан интилиш одамларнинг ҳар қандай дунёвий тушунчадан холи покиза ишқи. Шунинг учун уларнинг қалб кечинмалари юксак ва олийжанобдир. Шу шавқ ва интилишни тор маънода тушунмаслигимиз керак. Бу Навоий каби буюк инсонларнинг дунё ва илоҳ орасида, дунёни севиш ва дунё кишиларидан задалик, дунё ишларидан кўнгил узолмаслик ва дунёда бўлмаган идеалга боғланиш, уни севиш ҳислари орасидаги талпиниш-изланишлари, руҳий саргардонлик ва кийноқларнинг рамзий шеърий изҳоридир.

«ЭРУР КҰНГУЛДА САФО ИШҚ ТОЗА ДОҒИ БИЛА»

«Хазоин-ул маоний»нинг биринчи девони — «Ғаройб-ус сигар»га киритилган ва Алишер Навоийда кам учрайдиган тахаллуссиз ғазаллардан бири («Ғаройиб-ус сигар»да жами ўнта тахаллуссиз ғазал бор) шу сатр билан бошланади. Ушбу ғазал «Бадоеъ-ул бидея» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат, лекин тахаллусли мақтаъ бўлмагани сабабли якунловчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзун — ишқи илоҳийни куйлаш, бу ғоя гоҳ мажозий ташбих-истиоралар, анъанавий образлар (парвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ — тамсиллар воситасида баён этилади. Қайд этиш жоизки, ишқи илоҳийни тараннум этган ирфоний-маърифий мазмундаги ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этади, уларни эса бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) муножот-ғазаллар; 2) худо ва пайгамбар мадҳига бағишланган наът-ҳамд ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий фикр-мушоҳадаларни ифодаловчи ғазаллар. Тилга олинган ғазалда ошиқона кечинмалар руҳи, ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳада-мукошифа ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, бирон-бир муайян ҳолатни эмас, шоирнинг катта мавзу атрофидаги умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва фано, тариқат йўлининг жозибаси ва таҳликаси шоирона талқин этилади. Шу боис ғазал байтларини бевосита ўзаро занжирий боғланиш эмас балки қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муштараклиги бирлаштириб туради, мадҳ, васф, шарҳи ҳол ва тасаввуфий манолар бир ўзандаги оқимга туширилган. Чунончи, матлаъда ошиқнинг ишқ дарди янгиланганидан хушнудлиги, иккин-

чи байтда маъшуқа фироқида қийналиш, кинояли хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжиза-корлиги ҳақида мулоҳаза-муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарвешнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда бўлса илоҳиёт файзини топган солиқнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолига маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати, ошиқ инсоннинг ҳолатлари ва шоирнинг ўз мавзуга муносабати, қарашлари акс этган. Умуман, Навоийда илоҳий ишқ ҳар хил ҳолатларга боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват янги-янги ифода, услубий тарзу равия билан куйланади. Шунинг учун унинг ғазаллари бир-бирининг айнан такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди, тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат, бу манзилларни кашф этиш қийинчиликлари, Буюк Илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва кўмсаш, маънавият неъматидан сархушлик, қалби маърифатга ғарқ Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги изтироб ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали такрор-такрор талқин этилади. Бу ғазалчиликда, айниқса, орифона шеърятда қабул қилинган анъана бўлиб, шоирнинг ўзига хос маҳорати, навбунёдкорлиги шу анъана бағрида камол топиб, кўзга аёнлашди. Буни меъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишопур, Балху Ҳирот меъморчилик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу нигори, кошинлари, тарҳу тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига хос салобат, хусну жозибага эга, ҳар бир меъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърят ҳам шу: қатъий анъаналар андозаси ичра беназир устакорлик, улуг салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элни қойил қилиш. Анъанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиш — бир мўъжиза, асрлар анъанасини енгиб шоирона ихтиролар қилиш — иккинчи, янада олийроқ мўъжиза. Навоийнинг ҳар бир ғазалида анъанавий мавзунини янги рух, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгратиш, ғазалнинг қадимий шаклидан фойдаланиб, шоирона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. Воқеан, таҳлилга олган ғазалимиз ҳам «Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била» деб бошланади: ишқнинг кўнгилда ҳар бир янгиланиши, тоза доғлар қолдириш янги илҳом ва завқ олиб келади, янги шеърни бунёд этади. Ушбу ғазални байтмабайт шарҳлаб чиқсак, айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашилади. Биринчи байт:

Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била,
Нечунки кўзда ёруғлик эрур қароғи била.

Ишқнинг доғи — дарду алами, асорати, яраси тозаришидан кўнгилда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлди. Зотан, бунга ажабланмаслик керак, чунки кўзнинг қорачиги равшанлиги унинг қорачуғидан. Байтнинг мазмуни

шу. Ажойиб ташбиҳ: кўз гавҳари қора, ammo кўришнинг қуввати, ёруғлик ўшандан, демак, ишқ кўнгилга дарду доғ солса-да, лекин кўнгил кўзини равшанлаштиради, оламни мусаффо нигоҳ билан идрок этишга чироғи ҳидоят бўлади. Навоий шу ташбиҳ орқали тазод санъатининг фавқулудда янги бир кўринишини кашф этган ва инсон руҳидаги талотумларни, қарама-қарши ҳолатларни тушунтира олган: ишқ-муҳаббатдан фориғ одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, муҳаббат дардига гирифторлик хурсандчилик, фароғатга сабаб бўлади. Кўнгил бу дарддан яйрайди! Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро мутаносибликка киришиб, завқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталиқ лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди, суфийнинг тан азоблари эвазига туядиган руҳий-маънавий хузурини олқишлайди. Доғ — тамға, нишон; доғ — андух, гам; доғ — жароҳат, яра; доғ — юракдаги қора нуқта, сувай-до; доғ — лоланинг қора ранги; доғ — қуллик белгиси. Сафо эса «риёзат чекишдан кўнгилнинг покланиши» («Миръот-ул ушшоқ»), «поклик, таъбнинг нописанд, ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг агёр, яъни ғайри ёрдам, ғаддор дунёдан юз ўгириши»дир («Мусталаҳоти урафо» 262-бет). Шундай қилиб, ишқ доғи агёр доми, дунё қудрати қуллигидан кўнгилни озод этади. Илоҳни севиш, унга қул бўлиш қулликдан озод бўлишнинг чин йўли, демак, бундай қулликдан хурсанд бўлиш керак. Шунинг учун ҳам ошиқ маҳбубасининг тамғасини кўнгилда асраб, унга қул бўлишдан боши осмонда. Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириш хосиятини шундай ажойиб, оригинал тоза тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор таҳаюлининг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

Фироқ шоми енгилмас ўқунг кўнгул йўлини
Ки, борур ул сари пайконидин чароғи била,

Биринчи байтдаги қоронғу-ёруғ тазоди давом эттирилган, ammo маъно бошқа. Биринчи байтдаги ташбиҳ асослари доғ ва кўз қорачиғи ижобий маънодаги ранг эди, аниқроқ қилиб айтсак, бу қораликлар оқлик-равшанлик келтирадиган эди, фироқ шоми эса ошиқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Ошиқнинг ҳижрондаги кунлари тун билан баробар, ҳижронда ошиқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зим-зиё, қуёши маҳв этилган, фироқ шоми тариқат аҳли наздида солиқни илоҳдан ажратиб турувчи парда, касрат, дейди шоир маъшуқага қараб, ўқинг (киригинг) кўнглим йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнгилга томон чироғи билан келаяпти. Кимга ишора бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқни билдиради, лекин бу ўринда камон ўқи назарда тутилаяпти. Камон ўқининг ўткир учи эса металдан ясаларди на у нишонга қараб учиб бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай, шуълаланиб кўзга таш-

ланарди. Ўқнинг ана шу ҳолатини Алишер Навоий чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли суврат чизган: «Фироқ шомида, яъни сенинг ёдинг, вақтинча кўнгилдан кўтарилиб, дунё иши — ташвиши парда бўлиб мени сендан ажратганда, ўқинг адашмасдан кўнгил йўлини топади, зеро у ўз нишонига пайконини чироқ қилиб бора-япти». Бундай ташбихни бошқа бирорта шоирда учратмай-миз: ёрнинг киприги — зулматни ёриб бораётган машъала, гўё зим-зиё тунда чақилган чақмоқ. Албатта, маъшуқа кипригини чақмоққа қиёс этганда Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки аслида киприк бировга қараб отилмайди, балки назар, қараш йўналади, яъни кўзнинг нури, қуввати таъсир этади, жозиба, куч бағишлайди. Шунинг учун киприк чақмоқ самовий миқёсда илоҳий нурнинг ярқ этиб, кўнгилни ёритиши ёки заминий миқёсда соҳибкаромат пирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга ғулғула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Оддий ҳаётда ҳам қалб китоби бўлмиш кўзларнинг кўнгилларни боғлаши, севгига замин ҳозирлаши кўп учрайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

Эзур сукуту фано ишқ лозими, булбул
Не воқиф онча фиғону улуг димоғи била.

Навоий «Асарлар»и куллиётининг 1988 йилги янги нашрида (3-жилд. 428) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин вергул қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга суянадиган бўлсак, «Сукут ва фанодир, ишққа лозим бўладигани булбул, бунча фиғони ва улуг димоғи билан нимадан хабардор?» деган галати гап келиб чиқади. Бундай «тахрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши аниқ (Буни таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган классик шеърларда тиниш белгиларининг аҳамияти катта, вергул нотўғри қўйилгани учун маъноси мавҳумлашган байтлар анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони ифодалаган? Бу маъно қўйидагича: «Сукут сақлаш ва фано — жисму нафе эҳтиёжларидан батамом кутулиш ишқнинг заруратидир, шунча нола-фиғони, сархушу ошуфталиги билан булбул буни қайдан билсин». Ҳа, шоир бу ерда ошиқлик рамзи, нафосат ошуфтаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳса киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча ғазалларида булбул хониши мадҳ этилади, лекин бу байтда у булбул ишқнинг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тагида, балки шоир бирор-бир мазҳаб ақидасини, бирор-бир тариқат пешвосининг кўрсатмаларини тасдиқлаётгандир? Дарҳақиқат, матлубга етишиш йўли фақат оху нола эмас, фиғон чекмай, зоҳиран сукутда бўлиб, дардни элга ошкор қилмай, ботинан кўнгилни маърифатдан сароб этиб, фано мартабасини эгаллаш ҳам мумкин. Масалан, Баҳовиддин

Нақшбанднинг ақидаси шундай. (Баҳовиддин Нақшбанддан. сиз самоъга қандай қарайсиз, деб сўраганларида, у киши: «Мо инкор накунему ин кор накунем» — «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз», деб жавоб берганлар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғулланиб, одамларни ҳақни танишга даъват этган дарвешларнинг йўли шуни тақозо этарди. Улуғ мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулукини таққослаган: тинч, хотиржам зикр билан, ички оламни тараққий эттириб, ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, кўшиқ-куй орқали муҳаббатларини очиқ изҳор этувчи бетоқат, безовта одамлар. Шундай ошиқлик ҳар доим ҳам фиғону нола эмас экан, «анжуманда ҳилват» кўрувчиларнинг ботиний маърифати, қошифлик йўлида ўзгача ёниш, ўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмуни учинчи байт юзасидан айтган фикримизни тасдиқлайди. Байтни келтирамиз:

Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
Кўринки қовруладур шамъ доғи ёғи била.

Маълум бўладики, гап парвона ишқи устида бораяпти, яъни шоир булбулнинг нолали муҳаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи «индамас» муҳаббатини қиёсламоқда. Тасаввур қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчимайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оху нола чекмайди, балки жимжит ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамънинг ўзини-да, муми ва ёғи билан кўшиб қовуради, эритиб куйдиради. Улуғ шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг беинтиҳо зарроту жонзотлар, ошиқу маъшуқ барини қамраб олувчи қудратини бизга тушунтироқчи бўлган. Шамънинг шуъласи — илоҳий ишқ, муми ва ёғи — дунё, инсон вужуди, парвона — ошиқ инсон тимсолларидир. Парвона — фано тимсоли, яъни ёмон сифатлардан қутулиш ва махмуда (яхши) сифатларга эга бўлиш, ҳирсу ҳавасни тарк этиш йўли. Бу фақир дарвешларнинг, аҳлуллоҳнинг тариқати, хўш, шоҳлар-чи, улар ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

Шоҳу улус ғамию жоми Жам, хушо улким
Синук сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар, чунки улар дунё ғамию улус ташвиши, шон-шухрат, айшу ишрат билан банд — шоирнинг ғояси шу. Афсонага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас ва у оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, «жоми Жам» — туганмас бойлик ва ишрат, шукуху салтанат рамзи. Унинг сўфиёна талқини

хам бор: «Маърифати бодаси билан молим ориф кўнгли» («Миръот-ул ушшоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда буни назарда тутмаган, бўлмаса шоху дарвеш аҳволини чоғиштирмаган бўларди. Шоир анъанавий тасаввуфий эътиқодга амал қилиб ориф дарвешнинг фақир ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан устун қўяди, аммо буни куруқ таъкид йўли билан эмас, балки «назарий» тушунтиришга интилади: «Шоҳ фуқаро ташвиши ва ўзининг шону шухрати, туганмас давлати, ишрати билан овора, у бу ғамдан фориғ бўлолмайди. Демак, шунчалик дабдабаю шукуҳи билан озод, бахтиёр эмас. Ҳатто жаҳонни кўрсатувчи олтин жом ҳам уни ғамдан озод қилолмайди. Шоҳнинг акси ўлароқ синиқ сафолда (жоми Ҷам — салтанат ва ҳашам рамзи бўлса, синиқ сафол — камбағаллик, камтарлик белгиси) май қуйқумини ичаётган, яъни маҳбубнинг васли деб азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. «Дурд» — май қуйқуми, қаноат ҳамда айни вақтда номуродлик, маҳбубнинг бетоқат қилувчи ёдини ҳам англатади. Хуллас, Навоий илоҳий ишқнинг хосиятлари ҳақида гапириб келиб, парвонасифат дарвешнинг мамлакат подшосидан устун турувчи озод-эркин турмушини шарафлайди. Олтинчи байт:

Хумор аро тиладим соқию қадах, юз шукр,
Ки улки мен тиладим келди ўз аёғи била.

Шоир ўзининг синиқ сафолда «дурд» ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қаҳрамони — ишқ парвонаси ҳолатидан руҳланиб кетиб, ўзини у билан шерик, ҳаммаслак қилиб кўрсатади. Аммо лирик қаҳрамон-дарвеш ёр ёдида сархуш бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқию қадах талаб қилапти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совуш, солиқнинг иккиланишини, беқарор ҳолатини ҳамда «маҳбубнинг иззат пардаси ичига яшириниши, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитишини» англатади. Ана шундай ҳолатда шоир турланган кайфиятни бир хилликка келтириш, яъни дарвеш ҳолатига мослаш учун соқи (пири муршид) қўлидан қадах (маърифат) тилайди ва аллоҳ унга тилаганини етказганини — пир ҳузурига етганидан шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадах. Демак, сўз ўйини — тажнис ясалган: «Келди ўз аёғи била — келди ўз қадахи била». Теран маъно, тоза ифода ва тимсоллар билан очилган. Еттинчи байт:

Қучарга сарв ниҳоли бири қадингдек эрмас.
Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўриниб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайин ҳаловат туйиш мумкинми? Боғбон сарвларни қучоқлаб олиб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий, зоҳирий маъноси ҳам бор.

Қад деганда сўфийлар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Шундай бўлгач, байтнинг мана бунақа маъноси ҳам келиб чиқади: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намойишкорона қучиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил инсон — пирнинг гўзал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сиғинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улуғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи илоҳий ва ишқи маъжозий ифодалари бир-бирига халақит бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвиридан ишқи маъжозий тасвирига ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шуни кузатиш қийин эмас, унда тарикат ақоиди, мақомат босқичларидаги солиқ ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошиқ азоби, дардли ўртанишлар тасвирланади ҳам шу билан баробар, муайян инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Воқеан, ишқ парвонаси солиқ дарвеш ҳам реал инсон, унинг ечинмалари ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат унда ният улуғроқ, дард беинтиҳо, идеал ғоят узоқ...

«АХД ҚИЛДИМ: ИШҚ ЛАФЗИН...»

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндошиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида бадий фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалаб келади, тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги ҳам шунга мувофиқ. Мазкур ғазалда эса Ишқ водийсида мушқилотларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрнинг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истиғно» билан ёридан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда истиғно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшуқ хислати бўлиши керак, ошиқ эса ниёзманд, ҳамма вақт ёрга содиқ одамдир. У шу хислати билан машхур. Бу ерда анъананга хилоф равишда иш тутилмадимикин? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшуқ нози сингари тушунмаслигимиз керак. Бу «истиғно» — ишқдан тавба-тазарруъ «аҳди» замирида ошуқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериши, дарду балоларга тайёр туриши маъноси ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тадбирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад гирифтор, ишқни тилга олмайман, дейди, лекин у тилига келаверади, сирини элга билдиргиси келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг инон-ихтиёри ўзида эмас. Одамда шундай ҳолатлар бўладики, оҳанрабодай тортиб турган нарсадан ҳам безор бўлсам, жоннинг қийноғисиз яшаш мумкин эмаслигини.

қутулишга интилиб, қутулолмаслигини англаб баттар изтироб чекасан. Навоий айни шу рухий ҳолатни қаламга олган, яъни тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш, ўзига хос шеърий санъат бу. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун ғазал бўйлаб ёйиладиган ушбу усулнинг классик шеършуносликда номи йўқ. Воқеан. Навоий каби улугъ шоирларнинг турфа санъатлари, услубий ихтироларига ном топиш, уларни тадқиқ этиш осон юмуш эмас. Навоий худди сон-саноксиз усул-йўлларни ёд биладиган, ҳар гал янги, ҳайратланарли юришларни ўйлаб топиб, ғалабага эришадиган шоҳмотчи мисол иш тутуди. Сўзнинг битмас-туганмас имкониятлари, мутассир этувчи ифодавий қудратини намоиш этади. Сўздан мўъжиза яратиш, классикларнинг ўз тили билан айтганда, сўзнинг додини бериш — пайгамбар санъаткорларга насиб бўлган бахт.

Рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг аввалги беш байти ана шу тавба-тазарруъ мазмунида, яъни инкор — тасдиқ усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланиб келади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмуни билан бевосита эмас, балки бавосита боғланади. Шу сабабли ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғриси-ни айтганда, мен «пароканда» истилоҳини шеърга нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки парокандалик бадий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улугъ шоирларда, жумладан, Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар, юзаки қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлса-да, ботинан улар ўзаро алоқадор. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида бевосита боғланиш (мусаллас) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул деб биламан. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни ошиқ кечинмаларини ифодалайдиган асар бўлиб, байтлари қуйидагича шарҳланиши мумкин.

Биринчи байт:

Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.

«Мазкур» — зикр этиш, тилга олиш, «хома» — қалам, «мазкур» — ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо, бу байтнинг, қолаверса, бутун ғазалнинг ўзак — калит сўзи ишқдир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркакнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирига интилишини кўз олдимишга келтирамиз. Албатта, аёл ва эркак орасидаги муносабат она асосига қурилса ёмон бўлмайди, бу ҳаёт қонунига мувофиқ, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган. Лекин Ишқни кенгроқ маънода, кайҳоний андоза олиб қарасак-чи! Суфий орифлар тушунадиган маъноларга диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берганку. Суфийлар талқинига кўра,

ишқ — дўстлик туйғусининг олий даражага кўтарилиши: дўст орқали маърифатни, илоҳни севиш. Воқеан, «дўст» тушунчасининг ўзи ҳам кўп маъноли, «дўст» деганда улар юксак заковат, қалбда эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва ранж келтирсада. Шунинг учун ишқ сўзи ранж, дард сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзнинг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўзидан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўт-ўланлар, дарахтларга ўралиб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гиёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини сусайтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи малол келади, у дўstdан бошқага қарамайди», дейди «Истилоҳоти урафо» лугатининг муаллифи Саййид Жъафар Сажжодий (289-б.). У яна давом эттиради: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтки, ошиқнигина эмас, маъшуқни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшуқ сари қиём этишидир». Ишқ олдида денгизлар — томчи, тоғлар — зарра. У денгизни жўшу хурўшга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эурсан, ҳам жонима дармон эурсан», дейди Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да. Тариқат бўйича ишқ мақоматдан кейин келади-ган ҳол мартабаларидан бири. Бу мартабада солиққа илоҳий жамол кўрина бошлайди, унинг бетоқатлиги, қалб ҳарорати зўраяди. Бу мартабага эришиш учун не-не руҳий синовлар, тараққиёт манзилларини босиб, покланиб ўтиш керак. Бу азобларга бардош бера олмаганлар ярим йўлда қоладилар. Демак, илоҳий жамолга етишиш учун сабр, барча азобларга бўйсуниш иродаси зарур, бўлмаса, қийноқларга чидай олмай, Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка аҳд қилади», дейиши ҳеч гап эмас. Гирифторлик гирдоби ичидаги ҳасрат бу, аммо у ёлғон «аҳд». Аслида ошиқ баттар бу баҳри азимга шўнғимоқчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам ишқ, уни буд этадиган ҳам нобуд қиладиган ҳам қутулиб бўлмас шу Буюк Жозибя. Шоир иккинчи ва учинчи байтларда «аҳди»ни мустаҳкамлайди; чунончи, иккинчи байт:

Барча элга фитна бўлгон кўзга мафтун бўлмайин,
Хар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.

Яъни: «Барчани фитна-фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка аҳд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ рух чашмаси бўлиши ҳам, юз-кўзидан нур ёгилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда маъшуқ

кўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ, у барчани ошуфта этади. Ишқ аслида ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни бир лаҳза тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат — тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, суфийлар наздида маъшуқ кўзи — басират даражаси, яъни қалб кўзининг ўткирлиги ва ҳам айна вақтда у ошиқни имтихон этувчи, синондан ўтказувчи куч. Илоҳий жамол турли кўринишда жилоланиб, қалбга йўл излайди. Жило, мавж, товланиш — сеҳру жоду, мафтункорлик эмасми? Кўз, шу билан бирга, ғайбнинг манбаи, сир асрор чашмаси. Юз эса — илоҳиёт жамолининг тимсоли ва комил инсон чеҳраси. Навоий даври кишиларнинг ва буюк шоирнинг шахсий тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ҳамда барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳни бир ибора, бир ташбиҳ билан ифодалаш, уни лирик кечинма орқали ёниб куйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқликни таърифлаш ва охир-оқибат инсон маънавиётини юксалтиришга хизмат этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги илоҳ фазилати билан тўлиқ ва бу унинг аъмоли, фитратида намоён бўлади, бошқалар шу қалбнинг файзини идрок этиб, ундан баҳра олиб, илоҳга яқинлашадилар. Шунинг учун бундай файзли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки пойини кўзига суртади. Шу учун бу илоҳий юз ва «фитнакор» кўзлардан бекиниш қийин, улардан бекиниш — илоҳдан юз ўгириш билан баробар! Яхшиси, Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин.

Учинчи байт:

Ишқ куфури бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.

Ишқ — куфр, ошиқ бўлиш — кофирлик. Бу кимнинг фикри? Албатта, мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишиларнинг фикри, улар ҳаётни, илоҳий муҳаббатни куйлаган шоирларни шундай тамғалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин, қизиғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдатул вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх-орифлар, айниқса Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар бунга ўзлари ҳам тан олганлар. Чунки суратпараст, масаланинг моҳиятига етмаган жоҳил руҳоний талқинидаги кофирлик билан суфий шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсалардир. Руҳонийлар исломни тан олмаган, бутга сиғинган одамларни кофир десалар, суфийлар «касрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудоликни» куфр деб уқтирганлар («Миръот-ул ушшоқ»). Ишқнинг кофири бўлиш — суфий наздида ҳақиқий имонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўпликлар олами орқали, ёпиқлик пардасини кўтариш дунё-

ни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний илоҳни севишни эмас, унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади, суфий бўлса илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг (Навоийнинг «Лисон-ут тайр» асари қаҳрамони). У римлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечиб, насроний динига киради, ишқ йўлида нимаики юз берса — барига чидайди ва оқибатда илоҳий муҳаббатга эришади. Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майидан сархуш суфийлар эмас, балки тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир — сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръот-ул ушшоқ»). Навоий «ишқ кофири» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут — асосий матлаб, мақсад, яъни маъшуқ тимсоли», дайр эса — бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуф истилоҳида орифлар мажлиси ва зоти аҳадият ҳузуриди. Кўнгили дайрини бут ҳаёли билан безашпир суҳбатини кўмсаш демек. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни бундай: «Ишқнинг беҳудликлари, парҳезсизлиги билан тақво-тийиниш, яъни зоҳид хонақосини бузмаслик, маъшуқага сиғиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгили уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

Хар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Хар кун онинг ҳажрида кўнглимни махмур этмайин.

сўзлари ҳам таъод ва ҳам таносуб санъатларини ҳосил қилди. Иб, аввалги байтларда ифодаланган ошиқлик шартларини инкор этиш билан давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этадиган бўлсак, «лаб — маънавийёт олаmidан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб, завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом» («Миръот-ул ушшоқ»), май — илоҳий тажаллиёт, махмур — шу ваҳдат майидан беҳудлик. Байтнинг мазмуни: «Хар кеча бир ширин лаб, яъни ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайин ва хар кунни шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз кўмсаш, соғиниш маъносида ишлатилган) қилмайин, деб қарор этдим». Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Хар кеча пир орифнинг маънавийёт оламидан ваҳий тушган каломни лаззатидан жонни хушнуд этиш ва хар кун ўша маърифат каломини кўмсаб, хумор бўлишдан тийинайин дедим». Навоий бу байтда кеча ва кундузни қиёслаганда ёруглик ва зулумотни эмас, балки аксинча, кечаси бўладиган пир мурид орасидagi хилват суҳбатларни, кундузи ва уларнинг ўзаро ажралиб ке-

тишларини назарда тутган. Демак, ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васли мунаввар этган тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг ўз маслагидан қайтишдаги «аҳд»лари баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қаба-тидаги маънолар эса, барча «аҳд»лар ёлғон эканини, инкорларнинг замирида тасдиқ яширинганини билдириб туради. Ошиқнинг ана шу кинояли ҳолатини англайтиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста «мантиқий ўтиш» усулини қўллайди, газал мазмунига ўзгариш киритилади.

Мана ўша байт:

Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгунча машхур этмайин,

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга «аҳд» қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чидай олмаслигини англайди, энди у бир гўзалга, муқаррам дўсти азизга кўнгул бериши муқаррар. Лекин энди у ишқини пинҳон тутишга «аҳд» қилади. Аммо бу иш имкондан хориж, чунки ошиқлик ошкоро бўлмай иложи йўқ — дардни яширсанг, иситмаси ошкора қилади.

Шундай экан, ишқ ва майни (вахдоният нурини) тарк этиб бўлмайди.

Ишқу май анжومي чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким,
Ўзни бу иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.

Анжом — тугалланиш, оқибат демак, Маҳжур — айриликда қолган одам. Байтнинг насрий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг оқибати ҳажр-айриликдир. Қўй, эй шайхким, ўзимни бу саодат — ошиқлик ва бодапарастлик саодатидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан бўлди: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб, ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқни куфр этиб, беҳуда, маънисиз нарса деб тушунтирган, уни тилга олмасликка, фитначи кўзларга қарамасликка чақирган. Аммо ошиқ охири билдики, ишқдан — илоҳий файздан ажралиш азоби ишқ азобидан кўра ҳам зўрроқ, йўқ-йўқ, бугина эмас, ошиқлик азоби хузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етакловчи тозаланиш, халос бўлиш азоби. Шунинг учун бу азоб — саодат. Хуллас, лирик қаҳрамон газалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баённомаси («аҳди»)дан бутунлай қайтади, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синаш, ёхуд аллақандай кинояли усулда ишқ оловининг шуҳратини муболағали қилиб ифодалашдай тааассурот қолдиради. Инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг ўз имкону эътиқодида собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий қуйидаги умумий контекста «ёпишмайди-ган» еттинчи байтни келтиради:

Зулм ила эл жонига ўт ёқма, эй ким шоҳсен.

Гар десанг дўзах ўтига жонни маҳрур этмайин.

Ошиқона ва орифона газалларда, кўпроқ мақтадан олдинги байтда бирор ўғит-насихат қилиш кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десанг, эй шоҳ, зулм билан халқ жонига ўт ёқма». Бунинг олдинги байтларга алоқадорлик жойи борми? Бевосита эмас, аммо бавосита бор. Ишқсизлик, илоҳдан беҳабарликнинг ўзи зулм, демак, бундай одам подшо бўлса — эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафқат бўлади. Илоҳ ишқи, умуман кўнгилнинг муҳаббатга майиллиги одамни адолат ва инсофга ошно этади. Навоийнинг бу қистирма насихат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шоҳни адолатга чақириш, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни лозим топган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, Илоҳ, Адолат тушунчалари Навоий учун бир-бири билан зич алоқадор. Унинг катта-кичик барча асарларига бу ғоя сингдирилган. Ҳазалнинг мақтаи ҳам еттинчи байт каби умумий мазмунга тўғридан-тўғри боғланмайди, шунингдек, у еттинчи байтнинг ўзига ҳам унчалик яқин эмас.

Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.

Маъмур сўзининг бир маъноси амр-фармон, иккинчи маъноси обод, фаровонлик. Маъзур — узрли, кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис ва таносиб санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни: «Гарчи маъмур — маъруз (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан, эй Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Еки: «Узрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айлаган хизматдан ўзимни маъмур тутмайин» ва яна: «Гарчи узрқоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматидан бўйин товламайин».

Бу уч изоҳимизда ҳам Навоий байтининг маъноларидан қайсидир томони акс этди, бироқ, назаримда, иккинчи кўри-ниш ҳақиқатга хийла яқин, чунки у Ҳазалнинг умумий мазмунини яқунлай олади. Мақтадан бошлаб давом этган «аҳд»ларини шоир узрқоҳлик деб айтади, яъни узрим жуда кўпайиб кетди, кел, гапни қисқа қилиб. Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, дейди у. Ошиқ учун дўстнинг хизматидан шарафли иш йўқ, у доим бунга таяёр туриши керак. Улуғ шоирнинг маслағи шу эди.

«СОҶИЁ, ТАЛҲ ЎЛДИ АЙШИМ ҲАЖР БЕДОДИ БИЛА»

Афтидан, бу Алишер Навоийнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ ноқеаларни акс эттирувчи ғазаллардан бири. Чунки унда иккинчи кишидан ажралиб, шодлиғи ғамга мубаддал бўлган, қаттиқ қайғу чеккан одамнинг ҳасрат-ўкинчлари, бевафо ва бебақо дунё, унинг нотанти ишларидан норози қалбнинг нидоси ифодаланган. Классик шоирлар ўз андуҳлари, шахсий кечинмаларини ҳам анъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар, лекин, шундай бўлишига қарамай, ушбу шеърда анъанавий ифода-истиоралар замирида самимий инсоний дард, мотамзада юракнинг фиғон-ҳасрати, нохуш кайфиятини ҳис этамиз. Бироқ, ғазал гарчи андуҳли оҳангда бошланиб, унда навоиёна ўртаниш — ёнишлар гулғуласи авж пардада кўкда ўрлаган бўлса-да, асар мақтаёғига келиб умумий умидворлик, илоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси қалбга сингади.

Шоир ғазални жудолик дардидан бетоқат дилнинг ғалаёнини тасвирлаш билан бошлайди:

Соқийё, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,

Тут ачиг майким, ичай Мирзо Чучук ёди била.

Агар «мирзо чучук ёди» деган маълумот бўлмаганида, байтнинг одатдаги ошиқона мазмунли шеърлар қаторида таҳлил қилган бўлардик, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтироблари сифатида талқин этардик. Албатта, бу ерда ҳам айрилиқ ҳақида гап боради, аммо бу бошқа хилдаги айрилиқ. Шоир суфиёна ишқи илоҳий ёхуд севгилисидан ажралган одам кечинмасини эмас, балки меҳр қўйган, азиз тутган одамни йўқотган кишининг ҳолатини қаламга олади. Хўш, мирзо деб Навоий кимни назарда тутган? Ё у Мирзо Чучук лақабли одаммикин? «Бадоеъ-ул бидоя» ва «Ғаройиб-ус сигар» давлонларининг 1988 йилги нашрида ҳақиқатдан ҳам бу Мирзо Чучук тарзида ёзилиб, номлар кўрсаткичида тарихий шахслар қаторида зикр этилган. Лекин бу одам ким? У қайси тоифадан, нима билан шуғулланган, Навоийга қандай алоқаси борлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирилмаган. Шоир ҳаётига оид тадқиқотларда ҳам бундай маълумот йўқ, унинг бошқа асарларида эса бу номни учратмадик. Фикримизча, бу байтда Навоий Мирзо Чучук лақабли одамни эмас, Мирзо исмли шахсни назарда тутиб, унинг бевақт вафотидан ғоят қайғураётганини изҳор этган. Яъни «Мирзо Чучук ёди билан» деб эмас, балки «Мирзонинг чучук ёди билан» тарзида ўқишимиз керак. Байтдаги «талх» (аччиқ) ва «чучук» сўзларининг бир-бирига зид қўйилиши ҳам шунга ишора: Мирзонинг ширин ёди билан аччиқ май ичай. Бу одам Самарқандда яшаган ва Навоийнинг меҳру муҳаббатини қозонган, ёшлигида вафот этган истеъдодли шоир Мирзобек бўлиши ҳам, жувонмарг Мўмин Мирзо бўлиши ҳам

мумкин. Аммо ғазал «Бадоеъ-ул бидоя» ва «Ғаройиб-ус сигар» девонларига киритилганидан, у самарқандлик Мирзобек Вафойи хотирасига бағишланган, деган техминимиз тўғрироқ бўлиб чиқади. Энди байтнинг мазмунини келтирамиз: «Эй соқий, айрилиқнинг зулмидан ҳаётим майи, яъни турмушим аччиқ бўлди, сен ҳам менга аччиқ май тут, токи Мирзонинг ширин ёди билан ичайин». Май бу ерда оддий шароб ҳам, руҳий сархушлик тимсоли илоҳий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, руҳий изтиробларнинг йиғма ифодаси — ғаму ҳасрат рамзи. Шундай қилиб, май фақат шодлик ва сурур, дилхушлик ифодасигина эмас, мотамзадалик, андуҳнинг ҳам ифодасидир. Фарқ шундаки, «айшнинг талх» ўлишини ифодаловчи май «аччиқ май»дир. Иккинчи байт:

Сипқориб жоми сипеҳр, ақдоҳин айлай рез-рез,
Неча чеккайман забунлуғ чарх бедоди била.

«Сипеҳр» — осмон, фалак; «ақдоҳ» — қадаҳлар. Шоир бу сўзлар воситасида ажойиб истиорали тасвир яратган: осмон жомида май ичиб, унинг қадаҳларини майда-майда қилиб ташлайман, дейди у. Қадимгиларнинг тасаввурида осмон етти қаватдан иборат. Навоий ана шу қаватларнинг ҳар бирини бир қадаҳ деб олади ва шўришу ошўбим шунчалик зўрки, осмон жомини сипқориб, қабатлари — қадаҳларини чил-чил қилиб синдириб ташлайман, дейди у. Чунки чархи фалак — осмоннинг зулми ҳаддидан ошган, қачонгача ундан алам, хорлик чекиш мумкин? «Ҳажр бедоди»ни шоир «чарх бедоди» билан боғлайди, зеро дўстни дўстдан жудо этган, бир дам шодликни раво кўрмайдиган ғаддор душман шу забун (паст) ва ситамгар чарх-да! Бу ўринда шундай савол туғиладики, Навоийнинг фалакка қарши бош кўтариши, исёни унинг тасаввуфий эътиқодига зид эмасми? Ахир осмону фалакни ҳам аллоҳ яратган-ку. Буни англаш учун «тақдир» истилоҳининг маъносини билишимиз лозим. Тақдир ёки тақдири азалий — бу киши ҳаёти, фаолиятининг худо томонидан олдиндан белгиланиши демак. Бу тушунча тасаввуфда кенгрок маънода талқин қилинади: Мутлақ руҳ томонидан ажралган моддий дунё ўзи мустақил ҳаракат қила бошлайди, одам фарзанди ана шу моддий дунёдан жабр кўради, Мутлақиятнинг ўзидан эмас. Демак, Навоий осмонга қарши ғазабкор норозилик ихор этганда, тангрига қарши эмас, балки ҳамма вақт инсонни азоб гирдобларида тутадиган, ўз муроди бўйича яшашга имкон бермайдиган чархи фалакка қарши чиққан бўлади.

Зухд кўнглум кўзгусин қилмиш муқаддар, эй ҳариф,
Синдирурмен тавба пири ишқ иршоди била.

«Зухд» — парҳез, тийиниш узлат. «Ҳариф» — суҳбатдош, дўст. «Иршод» — тўғри йўл кўрсатиш, ҳидоят. «Муқад-

дар» — губорли, қора, ғамгин. Байтнинг маъноси турур: «Зухд, яъни зоҳидона тавба-тазарруъ кўнглимнинг кўзгусини губорлик қилибди, эй дўст, бундай тавбани ишқ пирининг раҳнамолигида синдириб ташлайман.» Шоир қуруқ, сохта зоҳидлик билан илоҳий ишқ майидан баҳрамандликни қарама-қарши қўяди, чунки зоҳидлар фақат тавба билан чегараланадир, илоҳиётни дарк этишнинг орифона лаззатидан беҳабар эдилар. Ҳақиқий суфийнинг кўнгил кўзгуси илоҳиёт майидан тавба қилиш аксинча кўнгилни хиралаштиради. Тавба тасаввуфда ҳам бор, ammo унда бу тушунча тариқат йўлига киришнинг биринчи босқичи, ҳаром-ҳалолдан тийинишни англади. Зоҳид тавбаси, шундай қилиб, тараққий топмаган. намойишкорона тавбадир. Осмон қадаҳларини «синдириш» билан зухд тавбасини «синдириш» орасида алоқа борми? Агар зоҳидлик билан осмон, яъни дунё ва дунёпарастликни алоқадор деб ҳисобласак, унда осмон қадаҳини синдириш билан зухд тавбасини синдириш ҳам алоқадор бўлиб чиқади.

Бевафолик гар будурким қилди ул шўх, эй кўнгул,
Сирфа қилмас ошнолиг одам авлоди била.

Бу байтнинг маъноси «сирфа» сўзининг («Ғаройиб-ус сифар» девонининг 1959 йилги ва «Бадоеъ-ул бидоя»нинг 1988 йилги нашрида мазкур сўз шу кўринишда чоп этилган) маъносини англаш орқали билиб олинади. Алишер Навоий асарларининг изоҳли лугатида «сирфа» — жабр, зулм, жафо деб тушунтирилган ва ушбу байт мисол қилиб келтирилган. «Фарҳанги забони тожик» лугатида мазкур сўз йўқ, балки «сирф» сўзи борким, унинг маъноси холис, соф, фақат, ҳечдир. «Ғиёс-ул луғот»да ҳам сирф (сирфа сўзи йўқ) сўзи шу хилда изоҳланган. Зулм, жабр маъносини қўйиб кўрайликчи: «Эй кўнгил, бевафолик агар ул шўх қилган даражада бўлса, зулм (жабр) қилмас ошнолик одам авлоди била». Кўриниб турибдики, маъно чиқмади: зулмнинг ошнолик қилиши ёки қилмаслиги мантиқсизлик. Энди «холис», «соф», «ҳеч» сўзларини қўллаймиз: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, холис (соф) қилмас ошнолик одам авлоди била» ёки: «Бевафолик агар ўша шўх қилганчалик бўлса, ҳеч қилмас ошнолик одам авлоди била». Бу жумлаларда ҳам аниқ маъно йўқ, байт китобхон учун жумбоқ бўлиб тураверади.

«Ғиёс-ул луғот»да мазкур сўзнинг сарв ва сарфа шакллари ҳам келтирилиб, изоҳланган. Сарф — олтин ва қумушни саралаш, харажат қилиш, сарфлаш, шунингдек, бута, ҳийла ва ҳодиса, замоннинг айланиши, умуман айланиш ва бирор нарсанинг тўнтарилиши. Сарфа — ёруғ юлдуз, у Ой манзилларидан ўн иккинчисининг номидир; бахиллик, хасисликни билдиради: ҳийла ва макр, зиждалик рамзи. Бу маъноларнинг қайси бири Навоий байтига мос келади. Агар феъл сўзини оладиган бўлсак, сарфлаш, харажат қилиш, агар равишни оладиган бўлсак, сира, ҳеч, агар от сўз керак бўлса, юлдуз,

фалак маъносида олишимиз мумкин. Сарфлаш маъносида: «ул шўхнинг бевафолиги — жабру ситами шунақа бўлса, у одам авлоди билан ошнолик қилмайди, яъни одам авлодига ошнолигини сарфламайди». Бунда «ул шўх» — пари, рух, умуман реал бўлмаган хилқат сифатида англашилади. Сира маъносида: «Агар ул шўхнинг бевафолиги шунақа бўлса, у одам авлоди билан сира ҳам ошнолик қилмайди». Юлдуз маъносида: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, Сарфа, яъни юлдуз одам авлоди билан ошнолик қилмайди». «Сарфа» сўзининг яна тежаш, фойда маънолари ҳам бор: «Агар бевафолик ул шўх қилганчалик бўлса, одам авлодига ошноликни тежамайди» ёки: «Бевафолик агар шу бўлса, яъни у шўх қилганчалик бўлса, одам авлоди билан ошнолик фойда қилмайди». Кейинги талқинда маъно борга ўхшайди, дарҳақиқат, маҳбубанинг бевафолигини кўрган лирик қаҳрамон «Одам боласи билан ошнолик қилишнинг фойдаси йўқ экан», деган хулосага келиб, ҳафсаласи пир бўлиши мумкин. Шунинг учун «Ғаройиб-ус сиғар»нинг янги нашрида «сирфа» сўзининг «сарфа» деб тузатилганини маъқуллаш лозим.

Навойий ўлимни — айрилиқ деб, ошиққа зулм, деб олар экан, уни бевафолик ҳам деб атайди. Ошиқни доғда қолдириб, ташлаб кетиш чархнинг, замонанинг бевафолиги, ситамидан бир нишона бу. Шу нуқтада «сарфа» сўзининг замон айланиши, юлдуз (чархи фалак тимсоли), ҳийла, макр, хасислик маънолари ҳам туташади. Фалак одам авлоди билан ошнолик қилмайди, пари одам авлоди билан ошнолик қилмайди ва ҳоказо.

Ваҳки синди нахли уммедим, хушо ул боғбон.

Ким эрур хушҳол бир навраста шамшоди била.

Маъноси: «Умидим ниҳоли синди эвоҳ, нобуд бўлди. Кўқарган шамшоди билан хушҳолу хурсанд юрган боғбонга ҳавасим келади, қандай яхши!» Аламли ўқинч ва дард бор бу мисраларда — нахли уммадини йўқотган одамнинг ичидан отилиб чиққан ўкирик ва бошқаларга нигоҳ ташлаб таскин топиши бор. Унинг ниҳоли синган, умидлари чилпарчин, аммо бошқа боғбонларнинг ниҳоли кўқарган, улар шод. Бу ҳасад эмас, умидли нигоҳ, ҳаётга, абадиятга боғланиш, ҳаёт абадиятини ҳис этиш. Байтдаги «синди» сўзи олдин ўқиганимиз «рез-рез», «синдирурман» сўзларини эсга солади. Синиш — ўлим, синиш — исён, синиш — тоқатсизлик, руҳий зилзила. Фалак зулми, ажал шамоли унинг умид ниҳолини синдирди, у бўлса бир газабга келиб, осмон қабатларини синдиришга чоғланади, бир аччиқ-аччиқ ҳасрат майини сипқоради, бир «навраста шамшоди»дан хушҳол боғбонларга қараб таскин топади. Шу-да инсоннинг аҳволи, унинг кўлидан бошқа нима ҳам келарди? Шоир аламзада одамнинг руҳий аҳволидаги ўзгаришлар, тўлқинларни бир нечта шеърый байтда ана шундай теранлик билан чизади. Кейинги байтларда

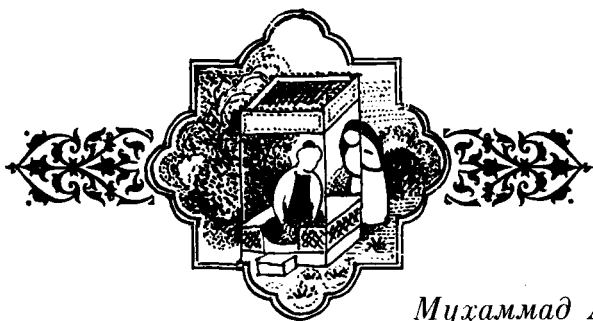
таскин оҳанги, ноиложлик, ночорлик давом эттирилган. Масалан, олтин байт:

Чун худо Лайли қулоқин ёлқитур, Мажнун, не суд
Тоғни гар келтирур афгонга фарёди била.

Яъни: «Эй Мажнун, фарёдинг билан тоғни келтирганингдан нима фойда. Лайлининг қулоғига туякашларнинг хиргойиси ёқмаяпти». Шоир ўзининг оҳу ноласидан пушаймон, чунки бўзлаб дод солишлар, фалакнинг гирибонидан олиш ҳеч бир нафъ келтирмайди, ҳеч ким уни эшитмайди. Ҳатто Лайли ва Мажнуннинг фарёдларидан туйган. Навоий инсоннинг қаршисида ожизлигини таъкидламоқчи. Ўкириклар беҳуда, ундан кўра муаззам, беҳудуд ишқ саҳросига қадам қўй, ўзингни шу билан овут — нажот шунда, деб уқтиради у:

Эй Навоий, ишқ саҳросида худ қўйдинг қадам,
То нечук лошкайсан ул поёни йўқ водий била.

Ишқ водийси — илоҳий даргоҳ ҳузури бир-бирдан ажралган дўстларнинг васлга эришадиган, дийдор кўришадиган жойи. Инсон руҳи ўз махрамини излаб топади. Навоий ва унинг замондошларининг ишонч-имони шундай эди. Шу сабабли шоир ишқ водийсига кирдингми, имиллама, олдинга интил, деб жаҳд этади. Яъни: «Эй Навоий, ишқ саҳросига қадам қўйганингдан кейин, энди нега бўшашасан («лошкайсан» — қадимги туркий сўз бўлиб, бўшашмоқ, имилламоқ маъноларини билдиради), поёни йўқ бу водийда». Ҳазал Навоийга хос шундай мантиқий яқун — шоирона руҳбахш оҳанг билан ниҳоясига етган.

Муҳаммад АЛИ

ЭЛ КОМИН РАВО АЙЛА...

Кўнгиллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этди,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгил захмин яшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.

Бўёлгон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгил боғида баргедурки ол ўлмиш хазон кўргач.

Хадангинг захми ичиндин балоларни югон ёшим
Эрур тифле ки, олғай қуш боласин ошён кўргач.

Кўнгиллар нақдини торож этарга ёпмоғинг бурқаъ
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи карвон кўргач.

Юзин зулф ичра то кўрдим, ўлиб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Эрун чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач.

Навий, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.

Ўзбек классик шеърини сирларга тўла бир оламдир. Бу оламнинг тагига етдим деган киши хатога йўл қўяди. Бу бепоён осмонни қучмоққа уриниш билан баробардир. Қолаверса, у ёки бу шоир ижодининг, айрим газалнинг талқини ҳамиша ҳам бир киши томонидан айтилган фикр, яъни

хусусий фикр бўлиб қолаверади. У бизга ёқиши ҳам, ёқмаслиги ҳам мумкин. Умуман олганда эса, буюк шеърятимиз айтилган Алишер Навоий ижодини ўрганишга интилоқ зарур, мураккаб, аммо марғуб ишдир.

Алишер Навоий ғазалларида ҳамиша «коса, косанинг тагида нимкоса», балки нимкосалар мавжуд бўлади. Биз, албатта, баҳоли қудрат, имкон етганча илғаймиз. «Кўнгиллар ноласи..» деб бошлангувчи ғазал теласига шоир: «Чим» ҳарфининг чобукларининг чехра қушойиши «Ғаройиб дин» деган сўзларни ёзиб қўйган. Бу — ғазалнинг «Ғаройиб-ус сигар» девонига мансублигини билдиради. Ҳажаж баҳри шубҳасида ёзилган ушбу ғазал жуда кўп фазилатларга эга. У биринчи қарашда аниқ бир мавзуга бағишланмагандек туюлади. Аммо... Байтнинг биринчи мисраси илгари сурилган фикрнинг исботи учун иккинчи мисрада бир ажойиб образ келтирилади. Бу образ ўзининг мутаносиблиги билан кишини ҳайратда қолдиради, ҳар бир сўз, ташбех, ўхшатиш бир-бирига мос, мақбул...

Биринчи байт. матлаъга эътибор беринг:

Кўнгиллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоққи, қушлар қичқирешқайлар йилон кўргач.

Мутаносибликлар: кўнгил — қуш, нола — қичқирик.

зулф — илон; кўнгил чиндан қушга ўхшайди, парвозни хуш кўради: нола аслан ҳам қичқирикдир, зулфнинг эса илонга ўхшашлиги аён. Классик шеърятда бир сўз фақат бир маънони билдирмайди, балки ҳали айтганимиздай, тагида нимкосаси ҳам бўлади. Масалан, ушбу байтда «кўнгил — қуш» дедик, йўқ, у бу ерда инсонни билдиради, «зулф», тасаввуфга кўра, ўзгарувчан олам тимсоли, беқарорлик рамзи. Шу вайдан ҳам у илонга ўхшатишмоқда, илон эса ҳамиша беқарордир, ҳамиша ўзгариб туради. «Каманда» — тузоқ, кўнгилларни илинтирувчи тузоқ, банд деганидир. Шуларга кўра, байтдаги «коса» ушбуди: кўнгиллар зулфинг ҳалқасини кўргач, бамисли илон олдида турган қушларнинг қичқирганларидан нолалар айлайди. Биз илғаган «нимкоса»: киши бу оламнинг беқарорлигидан азоб тортади, унинг тузоқларида нола чекади. Иккинчи сатрдаги «қуш» — энди қуш эмас, — одам, қичқирик — ох-фарёддир, илон эса бу оламнинг ба-ло-қазолари тимсолидир.

Иккинчи байтда:

Кўнгил чокни кўзумда ашки рангин элга фош этди,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач,—

мисраларини ўқиймиз. Одатда ҳар бир байтнинг ўз «умри», ўз «ташвиш»лари бор. Улар бир қараганда ўзаро боғланмагандек, лекин мазмунан муштараклик бирлаштириб туради. Ғазални, таъбир жоиз бўлса, бир кичик қишлоққа ўхшатишим келади. Байтлар бамисоли уйлардек, дарвоқе, «байт»

сўзининг бир маъноси уй ҳам демакдир. Бу ерда ҳам шундоқ. Ҳажрингда кўнглим чок-чокидан сўкилиб кетди, буни кўзимдан оққан рангини ёшларимдан ҳам билса бўлади — фош этиб турибди. Ахир дарё юзида қонли сувни кўрган кишилар, балиқнинг жароҳатланганлигини тез фаҳмлаб оладилар. Кўнгил — балиг, чок — захм, иккиси ҳам кўздан ниҳонлиги билан ўхшаш; кўздаги ашк — дарёдаги қон, фош этмоқ — фаҳм айламоқ бир-бирларига мутаносиб тушунчалардир.

Учинчи байтда эса бунинг акси: кўзим-ку қонли ёш тўқмоқда, бас, кўнглимдаги жароҳатни яшириб ўлтиришга ҳожат бормикин? Ахир ерда сайд (ов қилинган қуш, илвасин ва ҳ. к.) қонини кўрганлар унинг ярадор бўлганлигини дарров англаб оладилар-да.

Бўёлгон қон аро жон пардаси етгач гами ҳажринг,
Кўнгил боғида баргедурки, ол ўлмиш хазон кўргач.

...Гами ҳажрингдан жон пардаси қонга чулғаниб бўлди, боғдаги барг ҳам хазон фасли етганда қизғиш тусга киради... Бу ерда ҳам мутобиқ (параллел)лар: жон пардаси — барг, гами ҳажр — хазон фасли, бўлмоқ — ол ўлмоқ. «Кўнгил» сўзи эса бутун борлиқ маъносида келмоқда.

Бешинчи байт. Вужудимда ишқинг камони отган ўқдан пайдо бўлган захмларни балоларни бетиним кўзёшларим юваётир, бу худди болаларнинг қуш уясини кўриб жиш полопонларни олишларига ўхшайди. Захм ичи — ошён. балолар — қуш болалари (тажнис кўриниши), кўзёшлар — болалар мутобиқлари чиройли.

Олтинчи байтда ундан ҳам ёрқин, тиниқ манзара чизилади: кўнгиллар нақдини талон-тарож этмоқ учун юзларингга бурқаъ (парда) ташлаб олибсан, ҳа-ҳа, қароқчи ҳам карвонга ташланиш олдидан юз-кўзларига ниқоб кийиб олади... Биринчи мисрадаги мавҳум тасвир иккинчи мисрадаги ажойиб образ билан катта ҳаётий манзара касб этади.

Юзин зулф ичра то кўрдим, ўлиб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Шоҳ байтлардан бири! Байтдаги «коса»: зулфунг ичра юзингни кўриб қолдим, аммо ортиги менга насиб эрмас... Агар кечаси ҳар қаёнда ўт ёниб турган бўлса қай бирига юз уриб борурсан? «Нимкоса» тасаввуфга кўра, юз — бу, ҳокими мутлақ, ҳақ таола тимсоли, зулф — беқарор ўзгарувчан олам, зулмат... Демак, зулматларга чўмилган беқарор олам ичра ул ёруғ сиймони (ҳақни) кўриб қолдим, аммо ўлсам ҳам васлига ета олмаслигим аён, чунки ловуллаб турган оловга юз уриб бормоқ кўрқинчли ва хатодир, қуйдириб кул қилади: Байтда «Зулф — кеча» мутобиғи, «юзин — юз урмоқ» товуш уйғунлиги ҳам кузатилади.

Тўққиз байтнинг еттитаси таърифи шундайдир. Биз турли бир-бирига ўхшамаган манзараларни томоша айландик.

Илонни кўрганда чирқиллашиб қичқирган қушлар, дарёда қони пайдо бўлганидан яралангани маълум балиқлар, ерда қони қолган сайдлар, куз фасли келганда боглардаги барглarning қизара бошлаши, қуш уясидан жиш полонларни шафқатсизларча олаётган болалар, карвонни кўрганда юзини яшириб олган саҳройи қароқчилар, тун-кечада ҳар қаённи тутиб кетган гулхан, оловлар... Ранг-баранг лавҳалар, барчаси ҳаётдан олинган. биз уларни ҳар қадамда учратганмиз, шоҳиди бўлганмиз, завқланиб ҳайратга тушганмиз, таъсирланганмиз. Улар таниш, аммо шоирнинг сеҳрли қалами остида бизга янги бўлиб туюладилар.

Юқоридаги тасвирлардан ҳаёт, борлиқнинг кенг манзараси намоен бўлгач, шоир энди, ҳаёт ҳақида, шундай ҳаёт қўйнида яшаётган инсон умри, умр мазмуни ҳақида шундай хулоса ясади:

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзунгни комрон кўргач.

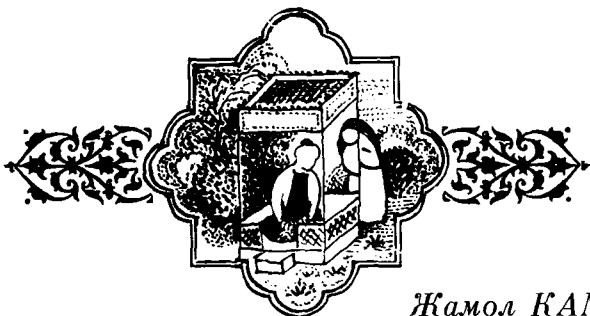
...Ўзинг бахт-саодатга эришгач, элнинг ҳам мурод-мақсадга етишишига саъй-ҳаракат кўргиз; билгилким, бойлик, давлат ўткинчидир (фонийдир), яхши от эса боқийдир. Бас, яхши от қолдирмакка шошил... Бу ўзгарувчан оламда яшар экансан, беқарор оламда қарор топмоқчи бўлсанг, ана шуларни ёддан чиқарма, деган фикр ётибди тағматнда. Ғазалдан кўзланган мақсадга, чамаси, энди етиб келдик...

Ғазалга нуқта қўйишдан аввал, юқоридаги саккиз байтга кўз югуртирган шоир равон оҳанг, гўзал ташбеҳлар, шеърий санъатлар, сирлар пайдо бўлганини кўриб бир лаҳза ғурурли хаёлга берилади, «катта кетади»:

Навоий, хурдан назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач!

...Эй Навоий, сен шеърингга сирларни шундоқ жойлай олдингки, энди уни кўриб заковатли нозикфаҳмлар подшоси бошинг узра зарлар сочажак! Бу ерда тажнис санъати кўришиб турибди: хурда — сир, яширин сир; хурда — зар, олтин резалари; хурдадон — нозик нарсаларни билувчи, ўткир заковатли киши маъносида англашилади.

Шоирнинг «катта кетганича» ҳам бор. Биргина ғазалдан етти хил образ ишлатиб, еттита бир-бирига ўхшамайдиган манзаралардан ҳаётнинг кенг тасвирини яратган, боқийлик ҳақида файласуфона фикр айтишда тазоду тажнис каби ва бошқа шеърий санъатлардан хўб фойдалана олган улуғ Алишернинг бошига ҳар қанча зар сочсалар арзийди.

Жамол КАМОЛ

«ҚИЗИЛ, СОРИҒ, ЯШИЛ...»

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълайи оҳим эсар ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Гулшан этдим ишқ саҳросин, самуми оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳар он қизил, сориг, яшил.

Орази, холинг оила хаттинг хаёлидин эрур,
Кўзларимнинг олдида даврон қизил, сориг, яшил.

Шишадек кўнглимдадир гулзори ҳуснинг ёдилин
Тобадонинг аксидек алвон қизил, сориг, яшил...

Лаългун май тутқил олтин жом бирлан сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.

Факр аро беранглик душвор эрур беҳад, валеқ,
Ҳирқада тикмақ эрур осон қизил, сориг, яшил.

Эй, Навоий, олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил...

Алишер Навоий ғазаллари — гўзаллик мулкининг мангу сўлмас чечакларидир. Уларда ишқ бор, дард бор, фараҳ бор... Беором, оташин қалбнинг буюқ талпинишлари, юксак, олий-жаноб руҳнинг бетакрор сувратлари, манзаралари...

Маъно ва тафаккур, хаёл ва тасаввурнинг авж пардалари, учқур парвозлари, сўнгсиз жилвалари, демақдир... Уларни баҳолаш, талқин этиш учун биз, фақирларга Навоий етуқлиги даражасига кўтарилиш йўл бўлсин, лекин, ҳарҳолда ҳазратнинг маънавий дунёсига яқинлашиш, унинг камолига эргашиш шарт. Шу маънода Навоий ижоди буюқ бир кўзгудир-

ким, ҳар кимса унга кўз солиб, унда кўзи иллаганча кўрар, у бир хазинадирким, ҳар киши унга қўл чўзиб, ундан қурби етганича олар... Навоийнинг ҳар битта байти замирида бир, уч, беш ёки ўнлаб маъно ва мазмунлар яширин, инчунин, уларнинг изоҳи учун бир, уч, беш ёки ўнлаб талқинлар туғилиши муқаррар. Уларнинг қирралари, чизгилари, товлянишлари, рамзу ишоралари беҳисоб. Бир йўла қамраб олиб бўлмайди. Дунёни бир қарашда қамраб ёки битта талқинга сиғдириб бўлмагандек... Лекин Навоий дунёқарашининг бош устунни бор. У шоир дунёсини, унинг осмондек азамат гумбазини бошида тикка кўтариб туради. Бу — тасаввуф таълимоти, нақшбандийлик тариқати. Шоир фалсафаси ана шу таълимот, ана шу тариқатга суянади. Бу таълимот ва тариқатнинг қисқача мазмуни шундай: оламдан мақсад — одамдан мақсад — худо, худодан мақсад — камолот, камолотнинг эса йўли чексиз. Бу йўлга чиққанлар «ҳақиқат йўлчилари» аталиб, ишқ-муҳаббат уларга раҳнамо бўлади... Алишер Навоий олам ва одамни ана шу нақтаи назардан кузатади ва идрок этади, бошқача айтганда, у олам марказида одамни, одам сиймосида оламни кўради, олам ва одам бирлигида эса «ҳусни мутлақ», «меҳри мутлақ» қуёшнинг ранг-баранг шуълаларини кўриб, ҳайрат ва ҳаяжонга тушади. Унинг газаллари ҳақ-ҳақиқатнинг ана шу чексиз шуълалари қаршисидаги чексиз ҳайрат ва ҳаяжонларнинг сўнгсиз нидолари, садоларидирлар.

Ўқиймиз, илк манзара — илк ҳайрат:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Яъни: жононим қизил, сориг, яшил рангли тўн киймиш, шундан бери юракдан чиқадиған оҳим шуълалари ҳам қизил, сориг, яшил тусдадир... Хўш, шоир бунда фақат одамни кўзда тутмоқдами? Оламни ҳам кўзда тутмаялтими? Худони-чи? Биз бугун шундоқ деб айру-айру савол қўямиз. Лекин бу тушунчаларни Навоий бир-биридан айирмаган, унинг фалсафаси уларни бир бутунга жамлаган, «воҳид» деб баҳолаган. Шоирнинг «жонони»да олам яшайди, у оламда эса, қатрада қуёш акс этганидек, камолотнинг олий тимсоли бўлмиш олий хилқат, юксак ҳақ-ҳақиқат, оллоҳ акс этади... Ер тўни, олам либоси, ҳақиқат манзараси ранг-баранг, бас, уларнинг қаршисида турган Навоий ҳайратлари ҳам, шуълайи оҳу фиғонлари ҳам ранг-барангдир... Шоир энди ана шу ранг-баранглик оҳангини ривожлантиради, ўзининг ёрга (оламга, худога) нисбатан кечинмалари орқали маънавий сувратлар, лавҳалар чизади, кўзимиз ўнгида руҳ китобининг ранг-баранг саҳифалари очилади:

Гулшан эттим ишқ сахросин самуми оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳар он қизил, сориг, яшил.

Яъни: ишқ саҳросини оҳим самуми (гармсели)дан гулшан (ранг-баранг) этдим. зеро ул дашт аро энди қизил, сориг, яшил шамоллар эсади... Бу шунчаки шоирона муболағами? Ҳам муболага, ҳам ҳақиқат. Оламни идрок этишда Навоий даражасига кўтарила олмаганлар учун бу, шубҳасиз, муболага. Аммо юқорида айтганимиз шоир дунёқарашига суянчиқ бўлган олам-одам бирлиги нуқтаи назаридан эса — айни ҳақиқат. Оллоҳ одамни азизу мукаррам қилиб, оламнинг сарвари этиб яратган, бас, унинг чеккан охи ишқ саҳросини гулшан этса ва ул дашт аро қизил, сориг, яшил шамоллар эса не ажаб?!

Навоий энди бизни жононга бир оз яқинлаштиради, унинг орази, холи билан хатти хаёлидан сўзлайди. Дейдики:

Орази, холинг била хаттинг хаёлидан эрур,
Кўзларимнинг олдида даврон қизил, сориг, яшил.

Инсон камолот йўлидан юриб, олий ҳақиқатга яқинлашаркан, унинг ҳусни-талъатини аниқ тасаввур этишга интилади, тасаввур этаркан, кўз ўнгида даврон камалакдек жимирлашиб кўринса, не тонг?! Наинки, даврон, балки ёрнинг ҳусни гулзори ёди билан, эшик тепасидаги тўйнуқдан уйга ёруғлик тушгандек, кўнгилга ҳам алвон шуълалар қўйилиб туради:

Шишадек кўнглимдадир гулзори ҳуснинг ёдидан
Тобадонинг аксидек алвон қизил, сориг, яшил...

Турфа шуълалар ила лим тўлган кўнгилнинг муроди эса — ваҳдат майидир:

Лаългун май тутқил олтин жом бирлан сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.

Киши ҳали ёш (сабза) экан, олтин (асл) жомда лаългун май — ҳақиқий ишқ ва эътиқод шаробини ичса, на хуш. Қизиллик, сориглик, яшиллик бирикувининг бундан ҳам яхшироқ имкони бўлурми? Бу шаробни ичганлар эса фақирлик йўлини танлаганлар. Зеро, фақирлик — ишқ аҳлининг шарафидир. Фақирликда бефарқ яшаш — олам ҳақиқатидан йироқ тушиш мушкул, аксинча, дарвешлар тўнига қизил, сориг, яшил ямоқлар тушиши табиий, яъни, дарвешлик тўнини кийиб, оламнинг ранг-баранг ҳақиқатини идрок этиш ўнғай:

Фақр аро бераңглик душвор эрур беҳад, валек,
Хирқада тикмак эрур осон қизил, сориг, яшил.

Ниҳоят, сўнги байт, сўнги нидо — мақтаъ. У шоирнинг фахриясидек жаранглайди:

Эй Навоий, олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди, назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил.

Саҳхоф (муқовачи) ва рассомлар одатда шингарф (қизил), олтин ва зангор бўёқлар ила китобларни безайдилар. Лекин Навоий бунга муҳтож эмас, унинг назми азалдан рангиндир, шу туфайли унинг девони — умр китоби ҳам табиий йўсинда қизил, сориг, яшил тусдадир, яъни, олам ҳақиқати рангларига бўялмишдир.

Ғазални ўқиб, ўйлайман: неча бир зобит, неча бир мустабидлар кишилик дунёсини, ҳақиқатни битта ранг, битта бўёққа бўямоқчи бўлдилар, лекин ҳар гал бу уринишлар шармандалиқ билан тугади...

Навоий ғазали — ҳақиқатнинг рангин оламига битилган ўлмас мадҳиядир. Шу олам бор экан, бу ғазалнинг умри, сафоси тугамас...

Абдурашид АБДУҒАҒУРОВ

«ТИЛИМ ЛОЛУ СИРИШКИМ ҚОН»

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Қуюндек ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон.

Не андуху малолимға балият даштидек ғоят,
Не савдою жужунимға маломат баҳридек поён.

Тунум дайжур, ўзум ранжур, ичим ғамноку бағрим чок,
Тилим лолу таним беҳол, ишим афғон, сиришким қон.

Заифу дарду ғам пеша, наҳифу меҳнат андиша,
Залилу бесару сомон, қатили ханжари ҳижрон.

Фигонимдин фалак ғамгин, сиришкимдин жаҳон рангин,
На ишқим ўтиға таскин, на ҳажрим дардиға дармон.

Бошим ғам тошидин пора, таним ҳажр ўқидин ёра,
Кўнгул бу ёраға чора топарға топмайин имкон.

Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуху мотамлик,
На ҳамдамлик, на марҳамлик топиб бу меҳнати пинҳон.

Манга не ёру не ҳамдам, манга не дўст, не махрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру не осмон.

Бу аҳволи табоҳимдин, фигони умрқоҳимдин,
Ҳам ўтлуқ дуди оҳимдин қарориб кулбаи аҳзон.

Фалак раҳзан, замон душман, бадан равзан уза равзан,
Қолиб жон хисравидин тан, чиқиб тан кишваридин жон.

Навойй, бўлса меҳнат кўп ичокўр жоми шират кўп,
Неча бўлса суубат кўп, қилур ваҳдат майи осон.

Бу ғазал фақат Навойй меросидагина эмас, балки бутун ўтмиш шеърятимиздаги ижтимоий лириканинг энг ёрқин намуналари жумласига киради. У «Хазойин-ул маоний»ни тартиб беришда шоирнинг ўзи томонидан йигитлик йиллари девони сифатида тасниф этилган «Наводир уш-шабоб» таркибига киритилган бўлса-да, аслида, қарилик йиллари ижодий фаолиятига мансуб.

Лирик қаҳрамон — муаллиф «мен»ининг ички ҳаяжонли ҳайқириги каби жарангловчи бу ғазал даврон жабру зулмию тақдир кемтиклигидан, фалак бедодию машаққатли турмуш ташвишларидан, замона аҳлининг шафқатсизлигию инсоннинг беқадрлигидан мунгли шикоят ва кескин норозилик тарзида ёзилган.

Унинг, беистисно, ҳар бир мисраси эрк-ҳуқуқлари, гурур-шарафи зўравонлик билан топталган, ҳам маънавий, ҳам жисмоний аёвсиз эзилган покиза ва ҳалол инсоннинг чуқур изтироби, айни замонда, чексиз қаҳри билан йўғрилган. Худди шу боисдан бутун ғазалдан замонадаги қандайдир ёвуз кучлар томонидан оғир азоб-уқубатлар гирдобига улоқтирилган толеи паст ва унутилган қалб дардининг туғёни уфуриб туради, бундай аянчли ва адолатсиз ҳолат билан асло келиша олмаслик борасидаги руҳий исён юзага яққол чиқади, норозилик оҳанги баралла жаранглайди.

Навойй ана шундай жиддий ижтимоий мазмунни кескин ва ўта таъсирчан ифодалашда юксак бадий маҳорат намойиш этган. Шоир қўллаган ҳар бир истиора, тазод, сифатлаш ёки ташбих, қиёслаш ва муболаға мантиқий бўлиб, ғазал-монологнинг умумий шиддатли руҳи, шикоят оҳанги ҳамда исёнкор йўналишига жиддий ҳисса бўлиб қўшилади. Ғазал байтлари шиддат ва ички ҳаяжон билан ўқилади.

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Қуюндек ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон.

Баттол замон ва бевафо замона аҳли томонидан таъқиб ва тазйиқ остига олинган шахс тилидан ёзилган ғазалнинг бу бошланма байтидаёқ бутун асар учун етакчи бўлган дардли мазмун, исёнкор руҳ ҳамда кескин норозилик ўзининг ёрқин ифодасини топган.

...Бало-қазолар даштида жудоликда юрган Мажнуннинг не-не оғир кунларни бошидан кечирганлиги ҳаммага маълум. Аммо, унинг кўрганлари, фиғон чекади лирик «мен», тортаётган менинг азоб-уқубатларим олдида ҳеч нарса эмас; менингдек бир нафас ҳам тинчлик-осойишталик билмай, водийдаги сарсон-саргардон кимсани ҳеч ким кўрмаган. Байтдаги «даврон» сўзи бу ўринда ўзининг асл моҳиятини ўзгартириб, «бошга тушган кулфатлар, оғир кунлар» маъносини, умуман, адолатсизлик ва зўравонликни ўзида ифода этади.

Ғазалнинг кейинги барча байтлари мазкур бадий образ — «даврон»ни, қуяндек қадрсизлик ва сарсон-саргардонликни муайян қирраларини ёритиб, унга ўзига хос аниқликлар киритади.

Не андуху малолимга балият даштидек ғоят,
Не савдою жунунимга маломат баҳридек поён.

Зеро, мен чекаётган ғам-ғуссаю қайғу-мусибатнинг на ранжу кулфат даштидек чек-чегараси бор ва на булар оқиба-тида юзланган шайдолигу телбалигимнинг маломат денгизидек ҳадду ҳудуди бор, дейилар экан, бу ана шу бесарҳад руҳий талошларнинг изоҳли талқинидек жаранглайди.

Тунум дайжур, ўзим ранжур, ичим ғамноку бағрим чок.
Тилим лолу таним беҳол, ишим афғон, сиришким қон

Янада ғамгин ва қайғули йўналишида битилган мазкур байтда, бизнингча, кескин ва қатъий ҳуқм руҳи ҳуқмрон-дир.

...Кечам тим қоронғу, безиё («дайжур») дейилади байтда. ўзим ранжу озор, мусибат остидаман («ранжур»); ичим ғам-ғуссага тўла («ғамнок»), бағрим эса тилка-пора («чок»); тилим тутилган, таним заиф, ҳолсиз, ишим оҳу фиғон чекишу кўзимдан қонли ёш оқишиш...

Шоир лирик қаҳрамоннинг ночор аҳволини юрагини тир-наётган мусибатни ёрқин ифодалай оладиган жуда кучли ва сермаъно сўз-образларни («дайжур», «ранжур», «ғамнок», «чок», «лол», «беҳол», «афғон», «қон») топа олади. Бугина эмас. Шоир худди шу сўзларга мантикий ургу юклаб, улардан қофия сифатида фойдаланади, натижада, байт мисралари саккиз тенг бўлақларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири ҳуқму маҳкум руҳини эгаллайди:

1) Тунум дайжур.	5) Тилим лол.
2) Ўзум ранжур.	6) Таним беҳол.
3) Ичим ғамнок.	7) Ишим афғон.
4) Ва бағрим чок.	8) Сиришким қон.

Айтиш керакки, ғазалнинг шу байтидан бошлаб, умумий ягона қофияланишдан ташқари, ҳар бир байт мисраларининг мустақил ички қофияланганини кузатамизки, бу ҳол асарнинг бадий жиҳатдан ҳам баркамоллигига яна бир далилдир.

Заифу дарду ғам пеша, наҳифу меҳнат андиша,
Залилу бесару сомон, қатили ханжари ҳижрон!

Лирик «мен»нинг ўз иқрорича: у дарду ғамнинг доимий йўлдошлигидан заиф, чексиз азоб-уқубатлар ва хавфу хатардан озиб-тўзиб кетган, хору зор, айрилиқ ханжари уни қатл этган.

Фигонимдан фалак гамгин, сиришкимдин жаҳон рангин,
На ишқим ўтига таскин, на ҳажрим дардига дармон! ¹

Яъни: менинг чекаётган оҳу ноламдан фалак қайғу-мотамда. Тинимсиз оқаётган қонли кўзёшимдан бутун борлиқ қизил ранг олган. На ўртаётган ишқим ўтига таскин ва на айрилиқ дардига шифо топаман.

Бошим ғам тошидин пора, таним ҳажр ўқидин ёра, ²
Кўнгил бу ёраға чора топарға топмадим имкон!

Байтда шоир «ғам тоши», «ҳажр ўқи» бирикмаларини қўллайди. Айтиш керакки, бу бирикмалар ҳам жуда кенг мазмунни ифодаловчи рамзий образлар даражасига кўтарилган ҳамда оқибат натижада лирик «мен»нинг инсоний шарафи ва қадру қимматини топтаган ижтимоий ёвуз кучларга, зўравонлик ва адолатсизликка киноя этади. Ана шундай ижтимоий мазмундор «ғам тоши»нинг тинимсиз зарбалари, «ҳажр ўқи»нинг эса узлуксиз қадалиши натижасида лирик «мен»нинг боши пора-пора, бутун танаю аъзолари яра-чақа, аммо, бундай ғам-мусибатлардан, қайғу-аламлардан қутулиш чораларини топишнинг иложи йўқ...

Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуху мотамлик,
На ҳамдамлик, на марҳамлик топиб бу меҳнати пинҳон.

Кўринадики, ғазалнинг барча байтлари бир-бири билан муштақкам боғлиқ, бир-бирини тўлдиради, мазмунан чуқурлаштиради, дадиллайди. Келтирилган байтда ҳам етакчи мавзу янгича қирраларда очилган: кўзим ёш билан тўла, қадду бўйим букик, эгик; ичим эса ғам-ғуссага тўлиб-тошган, юракбағрим мотам-мусибат билан йўғрилган; вужудимни ўртовчи кўзга кўринмас бу азоб-қийноқларга на марҳам топа оламан, на дардлаша оладиган ҳамдамим бор.

Кейинги байт шу ғамгин таъкидни янада қатъийлаштириб, янада бўрттириб ифодалаш мақсадини кузатади. Айни замонда, бу байт ҳам Навоийнинг юксак бадиий санъатига, мисрага тизилган ҳар бир сўз имкониятларини бош мақсад-ғояга тўла-тўқис хизмат этириш маҳоратига ёрқин мисол бўла олади. Байтда ҳаммаси бўлиб ўнта сўз иштирок этади. Улардан бири — инкор «не» саккиз маротаба, иккинчиси — «манга» тўрт ўринда қайта-қайта келади. Аммо шоирнинг уста санъаткорлиги, жумладан, шундаки, бу такрорларнинг ҳеч бирини ноўрин ёки ғашга тегувчи, ғализлик

¹ «Наводир уш-шабоб» нашрида (Тошк. 1959, 495-б.) бу мисра: На дардим ўтига ташкин, на ҳажрим дардига дармон — шаклида хато берилган.

² Бу мисра ҳам ўша нашрда:

Бошим ғам тошидин ёра, таним ҳажр ўқидин пора — шаклида хато берилган.

туғдирувчи оддий қайтариқ дейиш мумкин эмас. Аксинча, улар ҳар бир конкрет ҳолатда жиддий маънавий вазифани ўтайди, гоёни таъкидлаб, ҳолатнинг чиндан ҳам фажеъ моҳиятини чертиб кўрсатади, оҳангга шиддат ва суръат бахш этиб, уни хитоб, ҳайқириқ даражасига кўтаради:

Манга не ёру не ҳамдам, манга не дўст, не маҳрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру не сомон!

Бундай аянчли, ночор аҳволимдан, ўтлик нолаю оҳимдан бурқсиб чиқаётган тутун қайғу-ҳасрат ғамхонамни янада қорайтириб, қоронғулаштириб юборган:

Бу аҳволи табоҳимдин, фиғони умрқоҳимдин,¹
Ҳам ўтлуқ дуди оҳимдин қарориб кулбам аҳзон!

Навбатдаги байт, шубҳасиз, ғазалнинг шохбайтидир. Унда пояма-поя баланд пардага кўтарила борган шикоят, норозилик, қоралов юқори чўққига чиққан. Эндиликда яна ижтимоийлик олд ўринга ўтади — лирик «мен» «фалак»ни очикдан-очик қароқчи, йўл-тўсар, бору йўғини зўрлик билан шилиб олувчи «раҳзан» дея қоралайди, «замон» эса унга нисбатан «душман»нинг худди ўзи. Ана шу «раҳзан» ва «душман»ларнинг ёвуз қилмишларидан унинг аъзойи бадани «равзан уза равзан», яъни илма-тешик, худди шу «раҳзан» ва «душман»ларнинг касрат-касофатидан жон ихтиёридан тан четда қолиб, тан мулкини жон тарк этган, бошқача айтганда, тандан жон, жондан тан айрилишга мажбур бўлган:

Фалак раҳзан, замон душман, бадан равзан уза равзан,
Қолиб жон хисравидин тан, чиқиб тан кишваридин жон!

Ғазалнинг сўнги якуновчи байти фақат ички қофиялигина эмас, балки ички радифли ҳамдир. У шоирнинг ўзига таскин-ўғит аралаш мурожаати, хитоби тарзида битилган. Эй Навоий, дейилади унда, азоб-уқубат, қайғу-мусибат қанча кўп бўлса, ишрат жомини — шодлик ва хушнудлик, хурсандчилик ва хуррамлик қадаҳини шу қадар кўп ичабер; чунки барча қийинчилик ва мушкулликни ваҳдат майи осон қилади.

Навоий бўлса меҳнат кўп, ичакўр жоми ишрат кўп,
Неча бўлса суубат кўп қилур ваҳдат майи осон!

Навоийнинг бу ғазали моҳиятан инсоний кадр-қиммат, шон-шараф, эрк-ҳуқуқнинг поймол этилишига қарши кучли норозиликнинг лирик воситаларда жуда таъсирчан ифодалашнинг ёрқин намунасидир. Ёвуз кучларнинг зўравонлигидан дардли шикоят исёнкор руҳ билан уйқаш юзага чиққан

¹ Бу мисра нашрда:

Ҳам аҳволи табоҳимдин, ҳам оҳи умри гоҳимдин — шаклида хато берилган.

бу ғазал бадий жиҳатдан ҳам баркамолдир. У кейинги асрлар ўзбек ва қардош туркий халқлар ижодкорларига баракали таъсир кўрсатган. Жумладан, буюк озарбайжон шоири Фузулий меросида Навоий ғазалига ҳам мазмун ва ижтимоий рух, ҳам бадий воситаларига кўра жуда яқин ғазал мавжудки, бу ўринда биз унинг фақат бошланғич байтини келтириш билан чекланамиз:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун!
Дард-чўх, ҳамдард-йўқ, душман қавий, толеъ забун!

Навоийнинг бу ғазалига бир қатор ижодкорлар, жумладан, XIX аср бошларида қалам тебратган иқтидорли шоир Муқимий ва Фурқатларнинг яқин дўсти Муҳаййир, шунингдек, Муҳйилар тахмис боғлаганлари маълум.

Ғазал нашридаги юқорида қайд этилган хато-нуқсонларни биз Муҳаййир тахмисига асос бўлган матн бўйича аниқладик.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

«ПАРИМ БЎЛСА УЧУБ ҚОЧСАМ...»

Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.

Чиқиб бу дайрдин Исога нечун ҳамнафас бўлмай,
Бихамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдин нажотим бор.

Чекиб агёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин уётим бор.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлига кўз солмай,
Бу дамким кўз саводидин қаро, кўздин давотим бор.

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтгай нари юз водий,
Мунигдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Навойи, билки, шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайнга хошок чоғлиг илтифотим бор.

Ҳар қандай улуг санъаткорнинг шеърида сўз унинг ўзи акс эттиришни истаган фикр ва туйғудан бир неча ҳисса ортиқ маъноларни ифодалайди. Шунинг учун ҳақиқий шеърнинг ғоявий-бадиий таркибида ҳамиша нималардир сир бўлиб, аллақандай маъно гавҳари яширинлигича қолаверади. Энг зукко шеършуноснинг ҳам таҳлил имконияти чекланган. Чунки у ҳар қанча уринмасин, сўзнинг мажозий моҳиятини барча ранг, оҳанг товланишлари билан идрокдан ўтказа олмайди. Бирданига бир неча рамзий мазмунларни таркибига бирлаштира олган шеър — чинакам шеър. Навойининг ғазали

шу даъвонинг ёрқин исботидир. Уни ўқиган бугунги ўқувчи қандай хулосаларга келади. Тахминан бундай: Шоирни «улус» жуда бездирган экан-да, қанот чиқариб қочишни кўзлабди. Шоҳ унга илтифот кўрсатганида, балким у «халойиқ суҳбатидин минг ғам»га гирифтор бўлмасмиди. Бунга сабаб ўша жаҳолатли замон, адолатсиз феодал тузум ва ҳ. к.

Ғазалнинг шахс ва замон ўртасидаги зиддиятлардан мулоҳаза кўзгагани яхши, албатта. Лекин бу шоирнинг қўлига қалам тутқазган асосий дард ёки бош мақсад эмас.

Туркий тасаввуф шеъриятининг буюк вакили Юнус Эмро хусни мутлақ ошиқлари тилидан:

Ишқинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан!
Жисмим ёнур кеча-кундуз,
Манга сан кераксан, сан!—

деб айтган. Илохий «муҳаббат баҳрининг ғаввоси» бўлган юрак фақат тавҳид завқиға муҳтождир. Уни Ҳақдин бошқа «на борлиқ», на «йўқлик» — ҳеч нима севинтирмайди. У таҳайюл ва ваҳдат майидан маст, ҳалқу оламдан қочиб, «кўнгул тахтининг шоҳи» — Ҳақ даргоҳига учмоқ шавқида ёнади. Навоий ғазалида ҳам «Ман»ликдан кечиб, «Сан»ликка юз бурган лирик қаҳрамоннинг сирли кечинмалари, олами ғайб сори парвози тасвирланган.

Эрур мақсад йироқ, водий узун, тун тийра, йўл бўртоқ,
Бу йўлда салб этиб ўзлик юкин, ўзни сабукбор эт,—

дейди Навоий бошқа бир ўринда. Юқоридаги ғазал қаҳрамони «ўзни сабукбор» эта олгани учун ҳам «учиб қочмоқ» ниятини очиқ изҳор қилган:

Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоғдин, югурсам то ҳаётим бор.

«Парим бўлса» демоқ билан одамда нар пайдо бўла қолмайди. «Учуб қочсам» дейиш улусдан қутулиш чораси эмас. «Қанотим куйса...» Дарвоқе, қанот нимадан куяди? Қуёш оташиданми? Йўқ, ҳусн қуёшининг нуридан. Навбатдаги байтни ўқиб англаймизки, лирик «Мен» «Парим бўлса учуб қочсам...» дея асоссиз сўзламаган экан. Унга самога учган Исо пайғамбар ўрнак. У Исога ҳамнафас бўлмағни истайди:

Чиқиб бу дайрдин Исога нечун ҳамнафас бўлмай,
Бихамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Дайрдин чиқмоқ — бу дунёни тарк қилмоқ. Аммо «нобакор олам»дан баланд кўтарилиш учун ҳам қанот керак. Шу маънода тажарруд — воз кечиш ва ҳиммат тилга олинган. Дийдор талаб ошиқларнинг суҳбати — илохий суҳбат. Улар учун, Ибн Арабий айтмоқчи, жимлик ва сукут орифликнинг олий белгиси, негаки, «билган гапирмай, гапирган бил-

майди». Ҳақиқий ишқ аҳлининг иқрорига кўра, «Қай ерда тинчлик бўлса, Ҳақ ила бирлик бўлар». Халойиқнинг ўткинчи манфаатларга дахлдор машава ва ғавғолари ана шу хаёлий бирликка халал беради.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдан нажотим бор.

«Халойиқ суҳбатидин минг ғам» исканжасида қолган киши нажот тилаши табиий. Аммо бу «минг ғам»дан биттасида ҳам нажот йўқ. Агар бўлганида текинга «минг жон бериб» бўлса-да, уни билиш мумкин.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин уётим бор.

Биринчи мисрада гап ёр ва ағёр ҳақида. Ағёр — душман ёки ғаним. У юз жавр кўрсатган бўлса ёр ёхуд дўст минг ғам етказган. Шу боис ўздин ҳам «ўзга халқдин» ҳам узоқлашилган.

«Рақиб», «ағёр» деганда биз салбий қиёфадаги инсон тўғрисида ўйлашга кўникиб қолганмиз. Ҳолбуки, тасаввуф адабиётида «рақиб» ва «ағёр» ҳақидаги фикрлар нафсга доирдир.

«Тўққиз мингдир бу нафс ҳашорати,
Мудом эгурийдир аларнинг оти...»

Юнус Эмро «Тўрт кишидир йўлдошим...», дейди. «Ул тўртнинг бири — жон, бири — дин, бири — имон». Хўш, охиргиси-чи? Мана, эшитинг:

Бири нафсимдур душман,
Анда савашиб қолдим...

Тасаввуф шеърини билан чуқур яқинлиги йўқ Захириддин Муҳаммад Бобур ҳам «Шаҳвату нафс қавий душмандур». «Нафс ёғисини мағлуб этгил», нафс «Душманедур агарчи ўтру эмас, Лек бир лаҳза сендин айру эмас», дея огоҳлантирган.

Навоийнинг «Чекиб ағёрдин юз жавр...», дейиши, бу — «нафс золим»га тегишли. «Ер» эса вужуди мутлақдир. Нафснинг енгиш — «ўзлик иморатин» бузиш. Акс тарзда «Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин уётим бор», дейиш ҳолатига кўтарилиш имконсиздир.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлига кўз солмай.
Бу дамким кўз савоидин қаро, кўздин давотим бор.

Нега кўздин кечиб «бир хат» ёзиш керак? Фақат «даҳр аҳлига кўз солмаслик учунми? Йўқ, албатта. «Жон кўзи»

Ёрни кўриб, «Дил ондин хабар» бергач, ҳусн шоҳи жон ичинда жойлашиб, «кўнгилни арш» айлайди. Бу — ботин кўзнинг очилиши:

«Ботин кўздир Дўстни кўрган,
Бу зоҳир кўз ёбондадур...»

Кўздин кечиш ва «кўз саводи»га оид ҳақиқат асосан мана шу.

Тилар кўнглим хуши анқодин ўтса нори юз водий.

Муниингдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу икки мисрада фано водийсига сайр эътиборда тутилган. Чунки анқо қушидан ҳам «нори юз водий»га ўтишга аҳли фаногина қодирлигига Навоийнинг ўзи бир ўринда гувоҳлик берган:

Уруж истар эсанг бу дайр ичинда фоний ўлгилким,

Малак узра қадам босиб ўтар аҳли фано ғустох.

Демак, шеър қаҳрамонининг анқо манзилидан ҳам «нори юз водий»га сайр этарга соботи етарли. Ахир, унинг кўнгли «фано кучидин зўрбозу» истаётир. Ғазалнинг сўнги байтини ўқиймиз:

Навоий, билки, шах кўнгли манга қайд ўлмаса, биллах,

Агар кавнайнга хошок чоғлиг илтифотим бор.

Ниҳоят бош муддао гапирилди: шоҳнинг кўнгли шоирга мойилмас. Шунинг учун икки дунёга ҳам унинг «хошок чоғлиг» илтифоти йўқ. Профессор А. Ҳайитметов ғазал шоирнинг йигитлик вақтида яратилганига таяниб, ўша шоҳ «Навоийга душманлик назари билан қараб, унга Ҳиротда кун бермаган зolim Абу Саид эди. Унинг даврида Навоий Ҳиротда ниҳоятда қийналиб, бир пулга зор бўлиб, туришга уйи йўқ, ейишга овқати йўқ ҳолда яшайди... Ҳиротдаги хушомадгўй феодаллар подшонинг Навоийга муносабатининг ёмонлигини билиб, унга нисбатан яхши қарамаганлар. Натижада, шоир юқоридаги ғазалда тасвирланган аҳволга тушган ва охири Ҳиротдан кетиб қолган», деб ёзади. Ғазалдаги умумий рух, мистик кечинмаларнинг бағоят қуюқлиги, сўз ва оҳангдаги ғамгинлик шундай хулоса чиқаришга асос беради. Аммо ғазалнинг ғоявий-бадий мундарижаси бошқа мулоҳазаларни ўртага ташлашга ҳам монелик қилмайди.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида шоҳга мурожаат этиб, ўзни «ўздин улугроқ шоҳга ҳожатманд» билишга чақирган. Бу шоҳ—Аллоҳ. Бизнингча, ғазал хотимасида ана шу шоҳдан марҳамат кутилаётир. Шоирнинг икки дунёни ҳам хошокча назарга илмаслиги бир зolim подшоҳнинг муносабатигагина боғланса, шеърда аксини топган илоҳий-фалсафий моҳият ўз-ўзидан майдалашади.

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин англаким, комил,
Не келтургил демиш, не ғайбдин етганин қайтормиш.

Навоий энг мушкул аҳволда ҳам шу эътиқодга содиқ қолганлиги ва Тангридан бошқасидан қўрқиш, шафқат тиллашни гумроҳлик билганлиги шубҳасиздир.

Нусратулло ЖУМАЕВ

САТРАЛАР СИЛСИЛАСИДАГИ СЕХР

Шеърдаги бадийят салмоғи — мазмун, гоя ва рухий таъсир кучини теран тушуниш учун асарнинг шаклий тузилиши, сўзлар, сатрлар аро маънан, суратан боғланиш сеҳрини илғаб олиш муҳим. Шундай таркибий тузилиш бадийятини илмда «композиция» истилоҳи ифодалайди. Барча рубобий (лирик) асарлар сингари, ғазалда ҳам композиция табиий хусусият. Санъаткор атай композиция яратмайди, муайян композиция танлаб, сўнгра шу асосда асар ёзмайди. Композиция — шакл масаласи. Ғазал бадийяти — мазмун ва шакл бирлиги, мутаносиблиги маҳсулидир. Шундай экан, ғазалнинг бўлғуси мазмуни ўзига хос композиция билан бирга бунёдга келади.

Ғазал композициясига кўра тўрт мустақил турга ажралади: 1. Мустақил байтли ғазал. 2. Яқпора ғазал. 3. Воқеабанд ғазал. 4. Мусалсал ғазал. Ғазал фақат шаклий сайқалдорликкагина эмас, балки бадийий етуклик, гоъвий юксаклик ва мазмун салмоқдорлигига омил бўлувчи композицион белгиларга асосан шундай турларга бўлинади. Булар — ғазалнинг ўзига хос композицион типлари. Ҳар бир типга мансуб ғазаллар ўзига хос композицион хусусиятлари билан ўзаро фарқланиб туради.

Ўзбек ғазалиёти тарихий тажрибаларининг энг юксак натижалари Алишер Навоий ғазалиётинида мужассамлашган. Унинг девонларида ғазалнинг мазкур тўрт турига онд ажойиб намуналар мавжуд. Қайд этилган типдаги ғазалларнинг энг олий нави мусалсал (силсилали) ғазалдир. Навоийнинг шундай асарларидан бирини таҳлил этишдан аввал мусалсал ғазалнинг хос фазилатлари ҳақида фикр юритайлик.

Таркибидаги лирик воқеа, манзара, фикр ва кечинма сатр-

лар силсиласида, даражама-даража ривожланиш хусусиятига эга бўлган ғазал мусалсал ғазалдир. Классик поэтикадаги тадриж усулининг бутун ғазал доирасида фаол қўлланиши ўша ғазалнинг ўзига хос композицион тур — мусалсал ғазал сифатида шаклланишига хизмат қилади. Мусалсал ғазал ички тадрижий такомилга эга бўлган якпора ва воқеабанд ғазалга ўхшаб ҳам кўриниши мумкин. Аммо мусалсал ғазал билан воқеабанд ёки якпора ғазаллар орасига тенглик аломати кўйиб бўлмайди. Яъни, улар айнан бир турдаги ғазаллар эмас. Мусалсал, воқеабанд, якпора ғазаллар орасида қуйидагича тафовут мавжуд. Албатта, ҳар қандай воқеабанд ғазал замирида муайян сюжет ётади. Бу сюжет «маълум бир фабула ва ҳикоя маъносида эмас, балки фикр ва туйғуларнинг бири-бирига мантиқий равишда боғланиб келишлиги» (М. Шайхзода) тарзида тажассум топган тақдирда ҳам, у ибтидо, ривожланиш ва интиҳо босқичларидан иборат бўлади. Агар мана шу босқичлар изчил силсилалардан ташкил топса, ғазал воқеабандлик билан бирга мусалсаллик ҳам касб этадики, бу юксак санъат намунасига айланади. Демак, барча воқеабанд ғазаллар мусалсал бўлавермайди, айти пайтда, ҳар қандай мусалсал ғазаллар ҳам воқеабанд бўла олмайди. Якпора ғазаллар ҳам шундай. Қўйилган масала матлаъдан мақтаъга қадар тадрижий усулда, мисралар силсиласида ривожлантирилса, поэтик фикр ва кечинмаларнинг бундай ривожланишига поэтик образ ҳамда бошқа бадиий воситалар ҳам ҳамоҳанг бўлсагина, ғазал айти пайтда якпоралик (яхлитлик) ва мусалсаллик фазилатига эга бўлади. Мусалсаллик ғазалнинг бутун композициясига тегишли хусусият. Шунинг учун, айрим байтларида тадрижий такомил мавжудлигига қарамай, мустақил байтли ғазаллар мусалсал бўла олмайдилар.

Алишер Навоийнинг «Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ, Мулқким, султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ» ёки «Жонга чун дермен: «Не эрди ўлкамим кайфияти?» Дерки: «Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати» матлаъи билан бошланувчи асарлари мусалсал ғазалнинг классик намуналаридир. Қуйида Навоийнинг мусалсал ғазалларидан бирини таҳлил этамиз.

Дўстлар, маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз,
 Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз.
 Фош қилманг роз, чунким асрай олмай қилдингиз,
 Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.
 Ишқ асрорига тил маҳрам эмастур зинҳор
 Қим. кўнгулдин тилга они ошқоро қилмангиз.
 Чун кўнгулдур қалбу тил ғаммоз, махфий розни
 Жон ҳаримидин бу иккига хувайдо қилмангиз.
 Чун кўнгул тил бирла маҳрам бўлмади, ҳожат эмас
 Айтмоқким, элга андин нукта имло қилмангиз.
 Саҳв этиб, чун роз дуррин сочтингиз, нозим бўлуб
 Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмангиз.
 Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,

Ташлаб итларга, аларнинг ёди қатъо қилмангиз.
Менда хижрон дардию, йўқ васл, боре дўстлар.
Чорас гар қилсангиз, жуз жому саҳбо қилмангиз.
Чун Навоий ишқ розин асрай олмай қишди феш.
Отини роз аҳли тумморинда иншо қилмангиз.

(«Бадоеъ ул-васат», 216-ғазал)

Ғазал Навоийнинг қариллик лирикаси маҳсули бўлиб, панд-насихат мавзуида яратилган. Тўққиз байтдан иборат бу ғазал сир сақлаш маданиятидан сабоқ беради.

У мавзу, гоҳ, мазмун жиҳатидан «Наводир уш-шабоб» девонидаги «Кимсани дард аҳли деб сирримга маҳрам айладим» сатри билан бошланувчи ғазалга жуда яқин. Қизиғи шундаки, бу ғазалларнинг бошқа хусусиятлари ҳам бири-бирига мутаносиб: яратилиш даври, ҳажми, вазни, лирик қаҳрамони бир хил. Аммо улар бир ғазалнинг турли вариантлари эмас. Қиёсий таҳлил этилганда, уларнинг ҳар бири мустақил ва оригинал ғазал эканлигини тасдиқловчи қатор фазилятлар юзага чиқади.

«Кимсани дард аҳли деб сирримга маҳрам айладим» ғазали услубан ғазалнинг шарҳи ҳол тилига мансуб. Унда лирик қаҳрамоннинг ўз замондошларидан бирига сирини изҳор этгани ва бунинг оқибатида бошидан кечирган изтироблари шарҳланади. Бу ғазалда эса лирик қаҳрамоннинг ҳаётий саргузашти, унинг оқибатлари эмас, балки сир ва сирдош сақлаш маданиятига оид ҳаётий тажрибадан келиб чиққан тугал, қатъий умумлашма, хулосалар дидактик услубда ифодаланади.

Бу икки ғазални бир шоир шуурида кечган кечинмаларнинг тадрижий такомил натижаси сифатида баҳолаш, уларга бир-бирининг мантиқий давоми сифатида қараш мумкин. Чунки шоирнинг ҳаётий саргузаштлар ниҳоясида етилган хулосалари «Эй Навоий, дема сирринг кимсага...» дебон биринчи ғазал мақтаъида бошланган ва иккинчи ғазалда тўлиқ акс этган. Бу ҳолат «икки ғазал бир йўла ёзилган экан», деган фикрни уйғотмаслиги лозим. Улар шоир ҳаётининг бир даври — қариллик босқичида, лекин турли фурсатларда, турли воқеалар турткиси билан ёзилган бўлиши аҳтимол. Ғазалларнинг бири «Наводир уш-шабоб»дан, иккинчиси «Бадоеъ ул-васат» девонидан ўрин олиши ҳам балки шу билан изоҳланар.

Дўстлар, маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз,
Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз.

Бу бир маҳаллар «кимсани дард аҳли деб сиррига маҳрам айлаган» ва бундай очиққўнгиллиги туфайли, «ўз-ўзини куч била расвойи олам айлаган» лирик қаҳрамоннинг ўз шахсий фожиасидан жамиятга бераётган сабоғи. Аввалги ғазалнинг

«кимсани дард аҳли деб», «дема сирринг кимсага» иборалари шоирнинг муайян кишиларга нисбатангина ишончи яраланганидан гувоҳлик қилса, бу ғазал матлаъидаги «элга роз ифшо қилмангиз» сўзлари шоирнинг кишиларга ишонавериби кўп панд егани ва умуман, элга ишончи йўқолганидан кафолат беради.

Иккинчи байт матлаъидаги фикрни янада кучайтиради:

Фош қилманг роз, чунким асрай олмай қилдингиз,
Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.

Энди шоир инсон табиатидаги умуминсоний заифликдан огоҳлантиради. Инсоннинг ўз сирини асрашга ўз иродаси ожизлик қилса, ўзининг оғзига кучи етмаса, сирини пинҳон тутишни бошқалардан умид қилиши ақлга сигмайди. Чунки бошқалар ҳам унингдек бир бандайи ожизда. Шунинг учун одам, аввало, ўзига ўзи пишиқ бўлиши лозим. Шу тариқа, шоир умумдан хусусга кўчади:

Ишқ асрориға тил маҳрам эмастур зинҳор
Ким, кўнгулдин тилга они ошкоро қилмангиз.

Ғазал ҳажвий, киноявий руҳда давом этади: «кимса», «эл», «ўзгалар»ни қўя турайлигу, аввал, ўз аъзоларимизни назорат қилайлик. Маълум бўладики, «расвойи олам», «юз бало»га мубтало бўлишимизнинг биринчи боиси тил экан. Чунки сиримизни илк ошкор этувчи — у. Демак, сир-асрорни зинҳор-базинҳор «кўнгулдин тилга» кўчирмаслик керак. Аммо, кўнгулга ишониб бўлармикин?

Чун кўнгулдур қалбу тил ғаммоз, махфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига хувайдо қилмангиз.

Афсуски, кўнгул ҳам маҳрами асрор бўлолмади. Чунки уни «қалб» деб атайдилар. Навоий бу ўринда, «қалб» сўзининг ўз (кўнгул) ва кўчма (қаллоб, фирибгар, нопок) маъноларидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса кўнгулдан қаллоблик ва фирибгарлик зоҳир бўлиши хавфидан далолат. Шундай қилиб, кўнгул — хиёнаткор, тил-сотқин («тил» сўзининг ҳарбдаги маъносини ҳамда «ғаммоз» сўзининг сир очувчи, чақимчи маъноларини эсланг) экан, махфий сирни жондан бу икки аъзога кўчирмаслик, уни фақат жонда асрамоқ маъқул. Акс ҳолда, «махфий сир» жондан кўнгулга, кўнгулдан тилга, тилдан «кимса»га, «кимса»дан «ўзгалар»га, «ўзгалар»дан «эл»га ўтиб фош бўлади. Қарабсизки, соҳиби асрор яна — расвойи олам.

Ғазалдаги силсилавий тасвир тил ва кўнгул тафтиши билан тугамайди. Чунки инсоннинг ички имкониятида сирни фош этувчи бошқа воситалар ҳам бор:

Чун кўнгул тил бирла маҳрам бўлмади, хожат эмас
Айтмоқким, элга андин нукта имло қилмангиз.

Шоир тилни сўзлашдан, кўнгулни тилдан, жонни кўнгулдан тийгандан кейин, сирни ошкор этувчи яна бир омил — имлодан (сирни ёзув орқали фош этишдан) ҳам тийилишни огоҳлантиради.

Шунчалик эҳтиёткорликка қарамай, бордию сир элга аён бўлиб қолса, шоир «Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмай» — шармандаликка равнақ бағишламай, хоинларни жазолашни маслаҳат кўради:

Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга, аларнинг ёди қатъо қилмангиз.

Бу байт сир сақлаш санъати ҳақидаги мусалсал мушоҳадаларнинг — «Сир сақлаёлмайдиган вужуд — ҳалокатга маҳкум» маъносидаги изчил мантикий якунидир.

Албатта, сирни бу қадар пинҳон сақлаш камдан-кам иродали кишиларнинг қўлидан келади. Айниқса, Навоий сингари суҳан аҳлига собит совуққонлик билан сир сақлаш душвор. Чунки, шеър аҳли таъсирчан, эҳтиросли, очиқкўнгил бўлишади. Лирик қаҳрамон ўз саргузаштидаги саҳву хатони назарда тутиб: «Саҳв этиб, чун роз дуррин сочингиз, нозим бўлуб, Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмангиз», дея ўзгаларга сабоқ беради.

Бу ва ғазалнинг сўнгги икки байти: «Домланинг айтганини қил-у, қилганини қилма!» қабилидаги ўғитни эслатади. Негаки, шоир ўзидаги «ҳижрон дардини» баралла изҳор этиб, «дўстлар»дан чора — «жому саҳбо» тилаб турибди. Ғазал лирик қаҳрамоннинг ўз айби — «ишқ розини асрай олмагани»га иқрор бўлиб, уни «роз аҳли» сир сақлай олувчилар тоифасига киритмасликлари илтижоси билан тугалланади.

Демак, ғазал мундарижаси пишиқ ишланган. Ғазал сир сақлашнинг мукамал сабоғи, унга асос бўлган шахсий кечинма ҳамда оқибат-натижадан тузилган.

Ғазалнинг ғоявий моҳияти ҳаёт сабоқлари юзасидан панднасихат қилишгина эмас. Киноявий тасвирдан мақсад игвогар, бадҳоҳ замон ва аҳли замон устидан заҳарханда кулиш, уларни фош этиш, уларга нафрат изҳор этиш ҳамдир. Асар замондошларимиз маънавий камолоти учун катта тарбиявий, маърифий аҳамиятга эга.

«ЗУЛФУНГ ОЧИЛИБ...»

Зулфунг очилиб, орази дилжў била ўйнар,
Ҳиндубачае шўхдурур, сув била ўйнар.
Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.
Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.
Тонг йўқки, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулоим,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оху била ўйнар.

Бир лўлийи бозигар эрур чанбар ичинда
Холингки, ўшул ҳалқайи гесу била ўйнар.
Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайр қилур вақтда тулку била ўйнар.
Муг дайрида маст ўлса, Навойни кўрунгким.
Бир олма киби гунбази мийну била ўйнар.

(«Бадоеъ ул-васат». 166-ғазал)

Навойнинг ўрта ёш лирикасига мансуб бу ғазал шоирнинг ўрта ёшдаги бадий камолотини, ўрта ёш гўзалликларига мафтунлигини, ўрта ёш эҳтирослари инъикосини ифода-лаб турибди. Асарнинг мазмун-мундарижаси маъшуқа жамолини васф этишдан иборат. Аммо ундаги васф анъанавий тавсифий ғазаллардан кескин ажралиб туради. Ҳар бир хусусият васфи муайян қиёсий тасвир асосига қурилган. Зулфнинг эшилиб, силкина-силкина юз теграсида ўйноқланиши шунчаки айтиб ўтиб кетилмайди. Акс ҳолда, зулф васфи қуруққина таърифланган бўлиб қоларди. Шоир шу ҳолатга мос ҳаётий тамсил топади. Тамсил усулида сув билан ўйнаб турган ҳиндубачани зулфга муқояса этади. Бу қиёсга ҳиндубача ва зулфнинг икки манонд белгиси — қоралиги ва шўхлиги асос бўлади. Шунингдек, бу қиёсдан маъшуқа юзининг сувдай тиниқ, мусаффо ва ҳаётбахшлиги аён англашилади.

Шоир ғазалнинг мазмунига мутаносиб, шўх ва ўйноқи оҳанг танлаган. Бу ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф вазнидир.

Ғазалнинг классик қўшиққа айланиши ва халққа сеvimли, машхур бўлишида ҳам мана шу шакл ҳамда мазмуннинг бадий мутаносиблиги боисдир.

Ғазал мураддафлиги, радифга «ўйнамоқ» феъли танлангани тасодифий эмас. Бу ҳам — бадий мутаносиблик тақозоси. Ғазалда мазмун ва бадий тасвир мутаносиблиги бошдан-оёқ изчил давом этади. Бу эса ғазалнинг композицион жиҳатдан якпора шаклда вужудга келишини таъминлайди.

Зулфнинг болаларга хос ўйинқароқлиги тасвири кейинги байтларда ҳам ўша маромда сақланган:

Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.
Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.

Ҳаётий лавҳалар билан қиёслаб тасвирлаш, тамсил усули бу ғазалда услубий воситага айланган. Чунки у бутун ғазал доирасида амал қилади. Маъшуқанинг кўзи тасвирланган байтга эътибор беринг:

Тонг йўққи, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулойиб,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.

Бир қарашда, байтда кўз тасвири асосий мақсад эмасдай туюлади. Аслида эса, асосий мақсад кўз тасвири, буни шоир бевосита эмас, билвосита амалга оширади. У шундай мазмунни ифодалайди: «Сенинг кўзинг менинг кўнглим билан ўйнашгани таажжубланарли эмас, чунки мажнуннинг оху билан ўйнаши табиий». Бундан англашиладики, шоир маъшуқа кўзи оху сингари гўзал, хуркак, ўйноқи эканлигини, шунингдек, лирик қаҳрамон кўнглининг мажнунҳоллигини ҳам сўзаро тасвирлаб ўтган.

Ҳаётий асосларда акс этган хол тасвири ҳам диққатга сазовор:

Бир лўлийи бозигар эрур чапбар ичинда
Холингки, ўшул ҳалқайи гесу била ўйнар.

Шоир талқинича, тебраниб турган маъшуқа ҳалқаси теграсидаги хол чамбарак ичида ўйин кўрсатаётган лўливаш гўзалга монанд. Демак, васф этилаётган хол шунчалар дилнишин ва жозибадор.

Одатда, мустақиллиги билан ажралиб турадиган матлаъдан олдинги байтда шоир зоҳидга танқидий муносабатини тамсилий усулда, образли тарзда қистириб ўтади:

Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтда тулку била ўйнар.

Бунда ов чоғида итнинг тулки билан ўйини лавҳаси зоҳиднинг нафсга муносабатини очиб беришга хизмат қилган. Байт зимнига нафснинг тулкидек ҳийлагарлиги ҳам сингдирилган.

Ғазал ихлосмандларини жуда қизиқтириб келган тилсимлардан бири еттинчи, яъни тугалланма байтнинг мазмунидир.

Муғ дайрида маст ўлса, Навоийни кўрунгким.
Бир олма киби гунбази мийну била ўйнар.

Шарҳлашга уринсак, дастлаб байтнинг мазмуни жуда содадек туюлади. Яъни, гўёки, «Майхонада маст бўлган чоғида Навоийни кўрасиз, у олам гунбазини қўлида бир олма каби ўйнатиш қудратига эга бўлади». Аммо байтнинг замирида бундан кўра салмоқли ва сеҳрли маъно яширингандек, шарҳдан кўнглимиз тўлмайди. Балки, байтнинг ботинида сўфиёна мазмун ётгандир. Фараз қилайлик, «муғ» — маънавий майхона, унда маст бўлиш — ҳаққа эришиш тимсоли бўлсин. Бунда маънан Ҳақ даражасига кўтарилган лирик қаҳрамоннинг олам гунбазини бир олма каби ўйнаши (борлиқни маънавий жиҳатдан тугал англаб етиш)ни аниқроқ тасаввур этиш мумкин. Тугалланманинг фалсафий тус олиши Навоий газалиёти учун умумий хусусиятдир.

«...ЕР УЗАР БЎЛСА МУҲАББАТ РИШТАСИН...»

Алишер Навоий ғазалиётида бугунги инсоний, оилавий муносабатларда ҳам ибрат бўлгулик ҳаётий сабоқлар, кечинма, мулоҳазалар мужассам асарлар кўп. Мана, шундай ғазаллардан бири:

Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одами бўлса, пари бирла малакдин ори бор.
Кеча улким чирманур бир гул била, не тонг, агар
Ғунчадек ҳар субҳ ўлуб хандон нашот изҳори бор.
Йўқ ажаб булбулға гул шавқидин ўлмоқ зорким,
Пардин ўқ жисмиға сончилғон ададсиз хори бор.
Белингу лаълинг ҳаёлоти била кўнглум эрур
Анкабутеким, онинг жон риштасидин тори бор.
Сунбули зулфи агар ошuftаду, айб этмаким,
Гул юзида ётқон икки нозанин бемори бор.
Айлаб ўзни масту беҳуд, чиқмасун майхонадин
Кимки, мендек давр элидин кўнглида озори бор.
Эй, Навоий, ёр узар бўлса муҳаббат риштасин,
Келмас ўлса ул сенинг сори, сен онинг сори бор.

(«Наводир уш-шабоб», 181-ғазал)

Бу асар Навоий ижодий такомилнинг учинчи босқичида яратилган ва дастлаб «Наводир уш-ниҳоя» девонига киритилган бўлиб, унда етарли ҳаётий тажриба, ҳаёлий эмас, мавжуд турмуш кузатишлари заминида юзага келган ижтимоий ҳулосалар мужассамлашган. Якпора тузилишга эга бу ғазал рамали мусаммани мақсур вазнида битилган.

Ғазалнинг биринчи байтиёқ вафо, садоқат, фидойилик каби олижаноб инсоний туйғулар билан йўғрилган. Ягона инсон муҳаббати билан яшаш, ўз севгилисига садоқат Навоий замонида қанчалар долзарб ижтимоий муаммо бўлса, бизнинг давримизда ундан ҳам муҳимроқ ижтимоий-ахлоқий муаммодир. Ўз умр йўлдошларига содиқ яшайдиган, ҳаттоки, «пари бирла малак»ка қайрилиб боқишдан орланадиган чин севги соҳиблари Навоийнинг юксак орзусидир. Навоий шундай ошиқона орият — одамийликнинг асосий шартларидан эканлигини алоҳида уқтиради. Бу Навоийнинг шоҳ байтларидан бўлиб, унда шоир мазмун салмоқдорлиги ва таъсирчанлигини тарди акс (терс такрор) санъатини «малаксиймо париваш» ва «пари бирла малак» шаклида маҳорат билан қўллаган.

Шоир вафо асосига қурилган ҳаётнинг инсон фароғати ва камолоти учун нақадар ижобий аҳамиятга эга эканлигини иккинчи байтдаёқ кўрсатади:

Кеча улким чирманур бир гул била, не тонг, агар
Ғунчадек ҳар субҳ ўлуб хандон нашот изҳори бор.

У оилавий фаровонликдан баҳраманд кишини тонгла гулгул очилиб, чор атрофга чирой улашаётган, муаттар ҳидлар таратаётган ғунчага қиёслайди.

Ғазалнинг навоийвор тузилишига кўра, кўнгина асарлар

мавзу ва ғояни баён этиш, уни бадий шарҳлаш ва умумлашма хулоса чиқариш каби қисмлардан иборат бўлади. Юқорида биринчи қисмнинг ифодасини кўрдик. Учинчи байтдан мавзу ва ғояни бадий шарҳлаш бошланади.

Шоир юқорида севикли ёр васли ғаниматлиги ҳақида фикр юритган эди. Энди ўша фикрни қувватлаш мақсадида гул ва булбул тимсолида айрилиқ изтироби манзараларини ҳам чизади.

Йўқ ажаб булбулга гул шавқидин ўлмоқ зорким,
Пардин ўқ жисмига сончилгон ададсиз хори бор.

Классик шеърятимиз саҳифаларида булбулнинг гулга шайдолигини акс эттирувчи минглаб байтларни кўздан кечирish мумкин. Уларнинг аксариятида булбулнинг гулга муносабати тавсифий характерда, ахборот тарзида баён этилган. Навоий эса мазкур байтда бадий фикрни ҳаётий тафсиллар билан асослаш йўлидан борган. Шоирнинг талқинича, булбулнинг гулга бўлган муҳаббатига унинг шайдолигигина эмас, балки ҳамдardлиги ҳам боисдир. Гулга булбулнинг ҳамдardлиги боиси шундаки, булбулнинг жисмига пардан ясалган ўқлар каби тиканлар санчилган. Худди шунингдек, гулнинг бадани ҳам тиканлар билан ўралган. Гулнинг мана шу озурдажонлигига куюниш булбулнинг гулга меҳрини янада кучайтирган. Бадий фикрнинг бу қадар топқирлик ва нафосат билан асосланиши шарқ бадийати илмида «хусни таълил» деб юритилган. Рамзий образлар орасидаги бундай мутаносиблик асосида реал инсоний муносабатлар ётади. Инсоннинг инсонга муҳаббати замирида ҳам маҳбубанинг фақат ташқи чиройидан баҳрамандлик эмас, балки унинг маънавий оламига яқинлик, у билан ҳаммаслақлик, ҳамдardлик мужассам бўлади.

Кейинги байтдан маҳбуба гўзаллигининг муайян қирралари ва гўзаллик шавқидаги муҳиб кечинмалари аёнлашади:

Белингу лаълинг хаёлоти била кўнглум эрур
Анкабутеким. онинг жон риштасидин тори бор.

Тасвир доирасига маҳбубага доир бел ва лаб, муҳибга доир кўнгул образлари тортилган. Уларнинг тасвири анкабут, жон риштаси ва тор образлари орқали юзага чиқарилган. Бадий маҳорат ҳар қандай дағал жисм ёки ёқимсиз жониворни нафислаштириш қувватига эга бўлади. Навоий газалиётида мохирона қўлланган бундай образлардан бири «анкабут» — оддий ҳашарот ўргимчакдир. Бир қарашда, ҳеч бир ижобий хусусияти сезилмайдиган, хусусан, нафис адабиётдан йироқ бу жонивордан шоир лирик тасвирга хос қандай имконият топдйкин? Ўзи тўқиган торларда ўрмалаб юриш анкабутнинг ҳаёт кечирish тарзи. Унинг ҳаётини ўша торларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир лирик қаҳрамоннинг кўнгли-ҳолати билан анкабут, маъшука бели билан анкабут

торлари орасида монандлик кўради. «Бел» ва «лаъл» образларига «жон риштаси» мутаносиб келади ва шу усул билан шоир белининг ингичкалиги, лабнинг нафис-юпқалигига ишора қилади. Байтдаги образлар муносабатидан «бел ва лаъл — кўнгулнинг жон ришталари», деган фикр англашилади. Шу йўсинда ошиқ қалбнинг муддаоси назокатли тарзда англатилади.

Навбатдаги байт ғазални яратиш чоғидаги Навоий илҳоми ва санъаткорлигининг авж нуқтасидан далолат беради:

Сунбули зулфи агар ошуфтадур, айб этмаким,
Гул юзида ётқон икки нозанин бемори бор.

Шоир зулф ва кўз тасвирини яратмоқчи бўлади. Ҳайратомуз йўл тутиб, бу икки аъзонинг жонли тасвирини вужудга келтириш учун уларни бир-бирига поэтик восита сифатида хизмат қилдиради. Биринчи мисрада «сунбул» ва «ошуфта» сўзлари биланоқ зулфнинг таърифу тасвирини бериб қўя қолади. Ғазалхон маъшуқа зулфини «ошуфта сунбул» сифатида тасаввур эта бошлайди. Лекин унга сунбулий зулфнинг паришон ва ғамгинлиги боиси ноаён. Бу ҳолнинг сабабини аён этиш, демаски, зулф тасвирини янада кучайтириш мақсадида шоир кўз образига мурожаат қилади. Гул чехранинг сузук ва мастона кўзларини «икки нозанин бемор»га менгзайди. Яна ҳусни таълил санъатининг нодир имкониятидан фойдаланиб, зулф ҳолатини кўзлар аҳволи манзараси билан асослайди. Бу иккала мисрадаги тасвир чунонам бир-бирига эш ва чамбарчас боғлиқки, уларни бир-бирисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир бунда сабаб ва оқибатнинг диалектик тано-субига эришган. Биринчи мисра байт бадииятидаги оқибатни ифодаласа, иккинчи мисра сабабни англатади.

Навоий олтинчи байтда лирик мазмунни бадийий яқунлашга ўтади:

Айлаб ўзни масту бехуд, чиқмасун майхонадин
Кимки, мендек давр элидин кўнглида озори бор.

Шоир бадийий тугалланмани ғазалнинг дастлабки қисмлари билан мантиқий узвийликда яратади. Биринчи ва олтинчи байтлардаги «Кимки» сўзи муайян тоифадаги кишиларни англатади. Илк мисрадаги «Кимки» — «Бир малаксиймо париваш ёри бор», яъни 1—6 байт оралигида тасвирланган гўзаллар ишқидан бахраманд бахтиёр киши образи. Олтинчи байтдаги «Кимки» эса — «Бир малаксиймо париваш ёр»дин хижрон чеккан (ўз замондошларидан озордан ўзга роҳат кўрмаган), 1—6 байт мобайнида ҳусни жамоли зухур этган гўзаллар васлидан бенасиб «ушшоқи зор» тимсоли. «Мен» сўзи қўлланмаганда ҳам, бу тимсол замиридаги Навоийнинг ҳаётини сиймосини таниб олар эдик. Чунки ғазалнинг навоийвор тузилиши, тасвир табиати, бахтиёр ошиқ билан «Кўнглида озори бор», «Масту бехуд» ринд қиёфасининг

қиёси буни аниқ айтиб туради. Бу сатрлар ғазал мухлисларида Навоийнинг шахсий изтиробларига яна бир бор ҳамдардлик туйғуларини уйғотади.

Шоир ғазални нақадар зукко мушоҳада билан бошлаган бўлса, шунчалик теран ҳаётий ўғит билан яқунлайди:

Эй, Навоий, ёр узар бўлса муҳаббат риштасин,
Келмас ўлса ул сенинг сори, сен онинг сори бор.

Бир-бирини тан олмаслик, худпарастлик, такаббурлик иллати ҳар қандай инсоний муносабатларга ҳамиша раҳна солиб келган. Шоир айрилиқ хавфидан огоҳ этади ва ўзликдан кечиб, ёр васлига сазовор бўлиш, уни қадрлашни маслаҳат кўради.

Бу назмий хулоса асрлардан бери ўзининг ҳаётий қудратини сақлаб келмоқда. У Навоий замондошлари учун қанчалик қадрли бўлса, бизнинг давримиз фарзандлари ва келажак насллар учун ундан ҳам кўпроқ сабоқ бўлгулик аҳамиятга эга.

ЎН САККИЗ ЁШ ҲАЙРАТЛАРИ

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур.
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.
Деса бўлгайким, яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.
Ўн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Хусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.
Ҳайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки, бор
Барчаси эзид таоло сунъи наққошиндадур.
Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.
Май кетур, эй мўғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масих,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.
То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.

(«Бадоеъ ул-васат», 156-ғазал)

Машҳур ва манзур бу ғазал Алишер Навоий қарилик лирикаси маҳсули бўлиб, унда шоир ишқий-фалсафий мавзуда баҳс этади. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган.

Ғазал услубан таъриф-тавсиф типига яратилган. Асарнинг мақсад-моҳияти ўн саккиз ёшдаги манзур (назарда тутилган муайян сиймо) малохатини васф этишга қаратилган. Лекин бу васф инсон умрининг навқирон палласи ҳамда ҳусну жамол ҳақидаги фалсафий мушоҳадалар билан йўғирилган. Ҳатто, баъзи байтларда тавсиф иккинчи ўринга ўтиб қолиб, таъриф, фалсафий умумлашма ифодаси биринчи даражага кўтарилди. Ёхуд таъриф-тавсиф барабар меъёрда, уйғун акс эттирилган бўлса ҳам, фалсафий моҳият эътиборимизни кўпроқ тортади. Чунончи, матлаъда ўн саккиз ёшли дилбарнинг сарвинозлигидан кўра, унинг шу ёшдаги маънавий-

рухий аҳволи тасвирига кучли ургу берилган. «Ўн саккиз минг олам» — тургун сўз бирикмаси бўлиб, у бутун борлиқ ўн саккиз минг оламдан иборат, деган оламнинг чексизлиги ҳақидаги афсонавий қадимий тасаввурлардан келиб чиққан. Шоир «Сарвинозимнинг бошида ўн саккиз минг олам ғавғоси бор, аммо бунга ажабланмаслик керак, чунки у ўн саккиз ёшдадур», дер экан, биргина сарвиноз аҳволига эмас, умуман, инсоннинг ўн саккиз ёшига таъриф беради. Таъриф умуминсоний бўлганидек, назаримизда, ўн саккиз яшар сарвиноз ҳам умумлашма образ. Асарда ўн саккиз ёшли муайян инсон тасвирланган бўлиши эҳтимол, унинг ҳаётий сиймоси бизга маълум эмас. Балки, матлаъдаги таъриф у тавсифга ўн саккиз яшар гўзал қиз эмас, баркамол бир ўспирин талъати асос бўлгандир.

Муҳтарам мухлис, Навоий йигит кишини васф этгани ҳақидаги тахминимизга дарҳол эътироз билдириш ёхуд буни нотўғри талқин этишдан сақланишингизни сўраймиз. Бу — ҳали илмда ўрганилмаган муаммо. Навоийнинг йигитлар васфида битилган ўнлаб рубобий (лирик) асарлари борки, улар турли андишалар билан «Хазойин ул-маоний»нинг 1959—60 йилларда чоп этилган Ҳамид Сулаймон нашрига киритилмаган ва халққа етиб бормаган. Бу газал ҳамда қитъалар Навоий мукамал асарлари тўпламида босилмоқда ва энди илмий баҳоланса керак. Назаримда, бу ҳодиса Навоий дунёқарши билан боғлиқ. Навоий инсонда илоҳий етукликни, илоҳда инсоний гўзалликни кўрган. Мутафаккир ўзи сиғинган илоҳий қудрат, навқиронлик, баркамоллик, ҳайратомуз сеҳру синоатни, жисмоний ва ақлий тенгсизликни йигитлар сиймосида тажассум эттирган бўлса, ажаб эмас. Ҳарқалай, асарга ўн саккиз минг оламни мушоҳада этишга қодир, ўн саккиз минг олам дарди билан яшайдиган, ақлу заковати ўн саккиз минг олам тилсимларини еча оладиган, ҳусни ўн саккиз минг оламни лол қолдирадиган, ҳаяжон ва эҳтирослари ўн саккиз минг оламни ўртайдиган ўн саккиз ёшли инсон сиймоси сабаб бўлган. Эҳтимол, бу Навоий орзусидаги комил инсондур. Дарвоқе, ўн саккиз минг олам ташвишлари билан яшайдиган ёш замондошларимиз ҳам йўқ эмас. Эсли-хушли, заковатли, ғайрат-шижоатли йигит-қизларимиз олдида шундай улкан муаммолар, вазифалар, орзулар турадики, уларнинг кўлами ва салмоғи ўн саккиз минг олам ошубидан кам эмас. Чинакам инсон учун ўн саккиз ёш — шундай масъулиятли давр, аслида.

Кейинги байтларда матлаъдаги ғоявий мазмун тадрижий такомиллаштирилади. 2—3-байтлар матлаъда васф этилган даражадаги камолотга эришган инсон етуклигининг яшовчанлиги ҳақида баҳс этади:

Деса бўлгайким яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор,
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.
Ўн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Мазкур байтлардан бошлаб газалдаги лирик қаҳрамон умумлашма образликдан бир оз чекланади. Яъни, умуман ўн саккиз ёшли инсон эмас, гўё ўн саккиз ёшдаги манзур васфи давом этади. Бунда фикримизга боис газалининг матлафидан кейинги қисмида кўпроқ аёл зотигагина хос фазилатлар қаламга олинганидир. Албатта, Навоийнинг бундай газаллари тағзаминида илоҳий ҳусн тимсоли ҳам туришини эсда сақлашимиз керак. 3-байтдаги «ҳусн шоҳи» ибораси айнан шундан далолат беради.

Ғоявий мазмуннинг байтларда тадрижий ривожланишига тадриж усули билан бирга ружуъ санъати ҳам қўмаклашган. Шоир иккинчи байтда, «Сарвиноз ўн саккиз ёшидаки ўн саккиз минг оламга татийдиган ҳусну жамолини зоҳир этган экан, ўн саккиз минг олам можароларини бошига сиғдирилган экан, ундаги бу қобилият яна ўн саккиз йил бемалол сақланади», дер экан, учинчи байтда бу фикрдан қайтади. Ўз-ўзини «Ўн саккиз йил дема» сўзлари билан инкор этиб, «Яна юз саксон йил ўтса ҳам, кўзу қошида турфа балолар жилва қилар экан, ул сарвиноз ҳусн шоҳи сифатида гўзаллик салтанатида ҳукмфармолик қилаверади», деган хулосага келади. Ружуъ моҳияти мана шу ўз-ўзини инкор этиб, фикрни кучайтиришдадир. Сарвинознинг «кўзу қошида»ги ул балолар сеҳрига келсак, бунда Шарқ газалиётида кўз ва қош мадҳида айтилган (масалан, кўзнинг хунхорлиги, жаллодлиги, фитнагарлиги, қошнинг шамшир каби қаттоллиги, бирининг имо қилиб, бирининг жон олиши ва ҳ. к.) ҳамма сифатлар назарда тутилади.

Шоир ақл бовар қилмайдиган даражадаги ҳусн соҳибини тасвирлаётган бўлса-да, унинг қонуний ва табиий ҳол эканлигини иқроп этади:

Хайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар хайратки бор,
Барчаси эзид таоло сунъи наққошиндадур.

Чунки Навоийнинг дунёқарашича, ҳар қандай хайратомуз гўзалликнинг яратувчиси ва ижодкори «сунъ наққоши», яъни худодир. Ҳар бир модда, жисм, жонзот, шу жумладан, инсон ҳам бу илоҳий мавжудотнинг зарраси, бўлаги, акси янглиг намоён. Ҳар бир чиройда тангри таоло жамоли жилваланиб туради.

Навбатдаги байт сарвинознинг ниҳоятда гўзал, аммо беқиёс бағритошлигига киноя тарзида яратилган:

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз хайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.

Сарвинознинг танаси (ташқи чиройи) кумушдай товланиб, ўзига мафтун этади. Аммо бу кумуш вужуд шундай сирга эгаки, унинг ичи кўнгул яширинган тошдан иборат. Бу синопатга инсон ақли юз қарра хайрону лол қоладики, манзур-

нинг сийрати суратида ҳам намоён. Бу инсон табиати, қалб ва қиёфаси орасидаги мутаносиблик ҳамда зиддиятнинг навоий-вор фалсафий ифодасидир.

Бу ғазалда ҳам, анъанадагидек, мақтаъдан олдинги байтда майфурушга мурожаат қилинади:

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масих,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

Соқийга мурожаат тарзида битилган анъанавий байтлар ғазалнинг бошқа байтларидан алоҳида, мустақил маънога эга бўларди. Бу байт эса ғазалнинг олдинги қисми мазмуни билан чамбарчас боғлиқ битилган. Олдинги байтларда лирик қаҳрамон ўзининг ҳайратларини изҳор этган эди. Бунда эса Масих «юз ҳайрат аро» қолганлиги ҳақида гап боради. Яъни бу кўҳна майхона (дунё) ажойиботларига лирик қаҳрамон (Навоий) юз ҳайрат изҳор қилганидан Масих ҳам юз чандон ҳайрат ичида қолади. Бу ерда «хуффош» — кўршапалак образи атайин танлаб киритилган. Кўршапалак, яъни лирик қаҳрамон кўҳна майхона (дунё) ажойиботларини кўргунча (майхонага кириб, ваҳдат майидан қонмагунча), ғофил эди. «Эски дайр» ажойиботларини идрок этгач, кўзлари ярқ этиб очилди ва юз ҳайратга тушди. Бундай мўъжизадан жонбахш Масих ҳам юз ҳайратга тушади, чунки у ўликни тирилтириши билан машҳур, кўр кўнгил кўзига нур ато этишга у қодир эмас.

Мақтаъга келиб, таъриф-тавсиф ойга, қуёшга қадар кўта-рилади:

То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.

Навоий ул ой, яъни ҳусн шоҳи фироқига дучор бўлганидан (бу фоний дунёга меҳмон бўлганидан) буён йиғлайди ва кўз ёшларида ул қуёш — илоҳий талъатнинг акси мудом жилоланиб, шуълаланиб туради. Кўринадик, дастлабки байтлар тағзаминидагина туйиш мумкин бўлган сўфиёна образ ва маънолар мақтаъгача ошқора балқиб юзага чиқди.

Матлаъда бошланган тасвир мақтаъгача изчил ривожланди. Ғазалдаги сўз, образ, ифодалар ҳам шундай ривожга мувофиқ ҳаракатлантирилди. «Ўн сакиз минг олам», «ўн сакиз йил», яна «ўн сакиз ёш», яна «ўн сакиз йил», «юз саксон йил», «ҳайрат», «ақлга юз ҳайрат», «юз ҳайрат» сўз бирикмалари ғазалдаги мазмун ва гоънинг силсилавий тадрижини таъминлади. Натижада, асар композицияси мусалсал даража-сида такомиллашди.

Ғазал юксак бадиияти туфайли шуҳрат тутди, халққа севилиб, тилдан тилга, дилдан дилга кўчди. Хонанда Берта Давидова томонидан классик кўшиқ сифатида, мақомшуносларимиз томонидан мақом куйларига солиб куйланиб, нашъу намо тонди.

«РОСТЛИҒ УЛДУРКИ...»

Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.

Чун Зухал толиъ бўлур холинг хаёли фитнадин,
Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.

Жилва қилгоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.

Чун чиқар Бахроми қотил, кўзларинг андишаси
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.

Меҳрдин тонмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.

Зухра ҳолимга сурудин навҳага айлаб бадал.
Чангининг сочин ёйиб дурри сиришк изҳор этар.

Ўлмаким англаб, Уторид ҳолима деб марсия.
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.

Ой ҳалоқимга тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.

Тийра айлаб бениҳоят кеча умрум шамъини,
Васл субҳи ҳасрати ранжим юз ул миқдор этар.

Ростлиғ улдулки, еткач ул қуёш, раҳм айлағай,
Улча аҳволимга ҳар тун чархи кажрафтор этар.

Эй, Навоий, ишқ дардидин шикоят қилмаким,
Жонинга жавру жафосин ҳар нечаким, бор этар.

Мавзу хусусиятига кўра, бу Алишер Навоийнинг ишқий ғазаллари тоифасига киради. У шоир ижодий тақомилининг учинчи босқичи маҳсули бўлиб, Навоий уни илк бор «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритган. Кейинчалик бу ғазал «Хазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига кўчган. Ғазалнинг ўзига хос ва мураккаб образлар силсиласи мавжудлиги, ҳажмининг катталиги (ўн бир байтдан иборат), тили ва бадий тасвир услубининг ўзга ишқий ғазалларга нисбатан огирлиги ҳам уни Навоий айна ижодий кучга тўлган ўрта ёшларида яратганлигини тасдиқлайди. Бу — Навоийнинг кўпмаънолилик хусусиятига эга асарларидан. Унда васф этилган ишқ «мажозий ишқ», яъни оддий инсоний муҳаббатдан кўра кенгроқ маъноларга эга. Ғазал руҳий мун-

дарижасининг нисбатан мураккаблашувига сабаб шуки, унда шоир инсоний ишқ билан пантеистик дунёқарашдаги «ҳақиқий ишқ» хусусиятларини бир нуқтада мужассамлаштиришга ҳаракат қилган ва бунга эришган. Ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган.

Ғазалда Навоий лирик қаҳрамон кечинмалари ҳамда тахайюлини тасвирлашда янгича йўл тутлади.

Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.

Бир қарашда, бу — анъанавий руҳдаги байт.

Унда Мавлоно Лутфий таҳсинига сазовор бўлган «Оразин ёпқач, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш, Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлгоч қуёш» матлаъига ҳамоҳанглик бор. Мазкур байтларни инсон ва табиат муносабатлари, инсон руҳияти ҳамда табиат манзараларининг қиёсий талқини туташиради. Бирида аввал инсон руҳияти лавҳаси ёритилиб, сўнг унга мутаносиб табиат тасвири яратилади. Таҳлил қилинаётган ғазал матлаъида эса бўлакча. Аввал, илк мисрада, табиат, аниқроғи, осмоннинг ҳижрон шомидаги қиёфаси яратилади. Кун билан туннинг алмашилиши гўзал бадий ифодаланлади. Яъни, шоир наздида, осмон кундузи бинафшазор эди. Бинафшаранг кўм-кўк самони тасаввур қилинг-а! Кўк қадахига шом бодаси қуйилиши билан, наргисдек сочилган юлдузлар кўк бинафшазорини наргисзорга айлантирди.

Иккинчи мисрада табиатдаги ҳолатдан келиб чиқиб, инсон руҳи таҳлил этилади. «Кўк бинафшазори»га лирик қаҳрамон кўнгли, «анжум» ва «наргис» образларига маъшуқанинг наргисмонанд кўзлари ва бинафшаранг хатти, бинафшашакл зулфи шеърӣй параллелизм усули билан таношиб қилинади. Бу тасвирдан лирик қаҳрамон кўнгли маъшуқа висолига зоринтизорлиги англашилади. Лекин биз мазкур байт матлаъ эканлиги ва матлаънинг бадий вазифаси лирик киришни ифодалашдан иборатлигини ҳам унутмайлик.

Матлаъда «кўк бинафшазори» ва «анжум» — юлдузлар ҳақида сўз очилдими, демак, ғазал давомида фалакка муносабат, осмоний жисмлар тасвири акс этиши муқаррар. Дарҳақиқат, Навоий Зуҳал (Сатурн), Муштарий (Юпитер), Баҳром (Марс), Меҳр (Қуёш, Венера), Уторид (Меркурий), Ой каби сайёраларни ғазалга олиб кириб, назмийлаштиради. Бу шеърӣй образларни ўз бадий муддаосини ифодалашга хизмат қилдиради.

Жилва қилгоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.

Байтда маъшуқа ёки ғазалнавис кўзда тутган бошқа бир эстетик идеал васлидан жудолик қуйидагича тасвирланган. Шоир бу маъшум айрилиқ фожиясига сабабчи қилиб Муштарий сайёрасини кўрсатади. Форсий номи Биржис бўлмиш бу

сайёра, Навоий даври мунажжимларининг тасаввурича, олтинчи фалакда жойлашган еттинчи осмонга энг яқин юлдуз бўлгани учун мунажжимлар уни «Фалак қозиси» деб аташган. Гўё у илоҳий қудрат низомларига кўра, жамики мавжудот устидан ҳукм юритган. Навоий Муштарий сайёрасининг мана шу қозилик аъмолини назарда тутганлигини инобатга олсак, қуйидагича мазмун юзага чиқади: Муштарий, яъни фалак қозиси чехранг ёдини кўз хотирасидан ўчиргач, юзлаб бахт юлдузлари ҳар замон дур ёғилгандек, кўзёш селини оқиздилар. Демак, фалак қозиси ҳукми билан лирик қаҳрамон бахтсизлик — мангу айрилиққа гирифтор бўлди.

Ҳазалда изчил руҳий таҳлил кўзга ташланиб туради. Мана, юқоридаги воқеа лирик қаҳрамонни қандай кайфиятга олиб келди:

Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.

Байтнинг санъаткорона хосияти шундаки, Навоий «меҳр» сўзининг турли маъно товланишларидан усталик билан фойдаланган. Шоир «меҳр» сўзининг луғавий ва кўчма маъноларини ишга солиб, «ийҳом» санъатини вужудга келтиради. «Ийҳом» асосида қатлам-қатлам маъно мағзига эга бўлган мисра яратади. Мисрани ўқирканмиз, дастлаб лирик қаҳрамон маъшуқадан меҳр-шафқат нишонаси топа олмаганини кўрамиз, сўнг маъшуқадагина эмас, балки умуман «гардунда ҳам» меҳр-вафо топмаганлигини англаймиз. Бу — «меҳр»нинг луғавий маъносигагина суяниб ифодаланган мазмун. «Меҳр» кўчма маънода қуёшни билдиради. Бундан айрилиқ азобидаги лирик қаҳрамон гардунда қуёш ҳам топа олмаганлиги англанилади. Демак, висолсиз одам — офтобсиз олам, деган мусибатли мазмун юзага чиқади. Бу мусибат эса ёруғ оламни лирик қаҳрамон кўзига қоронғу кўрсатади. Лирик қаҳрамон аҳволини халқ жонли тилидаги «кўзига жаҳонни тор этмоқ» ибораси билан ифодалаш байтнинг бадий салмоғини яна чандон оширади.

Лирик қаҳрамон нақадар аянч аҳволда қолганлигини ўша муболағали манзара воситасида кўрсатишга ҳам Навоий сайёралар образини сафарбар қилади:

Зухра холимга сурудин навҳага айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб, дурри сиришк изҳор этар.

Зухра — Чўлпон юлдузи азалдан Шарқ адабиётида осмон чолғувчиси, созаңдаси сифатида тасвирланиб келади. Зухра юлдузининг шу хосиятини назарда тутмай туриб, Навоий байтини тўла тушуниш қийин. Хуллас, байтда мужассам бадий мазмун шундан иборатки, чолғувчи сайёра лирик қаҳрамон аҳволини кўриб, чалиб турган куйини мунгли ва нолавор йиғига айлантириб юборади. Унинг қўлидаги чанг эса сочларини ёйиб, кўзёш дурларини оҳанг либосида соча бошлайди.

Кечинмалар фожейилигига асосланган лирик сюжет тобора авж нуктасига кўтарила боради. Зухра юлдузининг чолгуси билан бирга сочларини ёйиб фарёд чекиши лирик қахрамон ҳалокатидан дарак берса, кейинги байтлар бунни қонунийлаштиради:

Ўлмаким англаб Уторид ҳолима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.
Ой ҳалоқимга тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.

Уторид — Меркурий планетаси қадимий адабиётда афсоналарга суяниб фалак котиби, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси сифатида талқин этилган. Навоий ҳам шу талқинга таяниб, Уторидни шоир ва ҳомий янглиғ гавдалантиради. Гўё Уторид лирик қахрамон ўлимини англаб, марсиялар ёзади. Унинг дардлари шарҳидан назмий марсиялар яратади. Лирик қахрамон дарди шу қадар кўпки, уни шарҳлаб ёзилган марсиялардан ҳар лаҳзада юз тумор — буклаб ўралган номалар майдонга келади.

Шоир сайёраларнинг фалакдаги ҳолатидан ғазалда жуда ўринли фойдаланади. Маълумки, ой қаро тун бағрида жойлашган бўлади. Шундан келиб чиқиб, Навоий уни қаро тўн кийган (йиғлаб фарёд чекаётган) мотамсаро азакашга ўхшатади.

Хуллас, таҳлил доирасига тортилган байтлар жонлантириш — ташхис санъатининг гўзал намуналаридан. Бу байтлар ғазалда ўзига хос лирик воқеабандликни ташкил этган.

Ғазал улкан бадий маҳорат маҳсули сифатида Навоий ижодига, умуман, ўзбек ғазалиётида муҳим ўрин тутади ва ҳамиша маънавий-маърифий аҳамиятини сақлаб қолади.

Матназар АБДУЛҲАКИМ

«ЎЙНАР»

Яхши биламизки, Навоий газалиётининг руҳи жаҳоний бир дардкашлик, ҳасратангезлик кайфияти билан сайқал топган. Шунинг учун ҳам «Ўйнар» радифининг ўзийёқ шоир меросининг мазкур хусусиятидан хабардор ўқувчини сергак торттириб қўяди.

Зулфинг очилиб, орази дилжў била ўйнар...

Зулф — аёлнинг чакка қокили, ёки, умуман, аёл сочи. Ораз юз, чеҳра маъносини беради. Жў сўзи форс тилида истовчи, қидирувчи дегани. Демак, орази дилжў — юрак томонидан изланаётган, исталаётган юз, чеҳра. Бу мисрада шоир фақат тасвир билан кифояланади.

Ҳинду бачае шўхдурур, сув билан ўйнар.

Ҳинду бача — форс тилидан таржима қиладиган бўлсак, хинду боласи демак. Иккинчи мисрадаги ташбихлар биринчи мисрадаги образларга аниқлик киритади, ранг беради. Маълумки, хиндулар қора тусли одамлар, бинобарин, улар зулф билан, яъни ёрнинг сочи билан бир тусда. Қолаверса, бу қиёсда ҳаракат ўхшашлиги ҳам руҳ ўхшашлиги ҳам бор: аёлларнинг қокили, хусусан, чакка сочи ўйноқидир. Ўзининг бундай хусусияти билан бу соч кичкинтойларнинг шўхлигини эслатади. Бу ўхшатишдаги тагин бир фазилат шундан иборатки, хиндулар, асосан, дарё ва уммоннинг соҳилларида истиқомат қилишади. Англашиладики, ёрнинг юзи сатҳи осойишта сувдек тип-тиник. Сувдан мусаффо чеҳра билан ўйнаётган қокиллар сув билан ўйнаётган қора рангли болакай сингаридир.

Энди очилиб сўзига эътибор қилинг. Очилиб ўзининг бирламчи — очилмоқ феъли билан ифодаланадиган маъносидан ташқари, хурсанд бўлмоқ, хуш кайфиятда ўтирмоқ деган мазмунларни ҳам англатади. Бу сўзнинг, шунингдек, дарддан фориг бўлмоқ маъноси ҳам бор. Энди навбатдаги мазмун жилосига эътибор қилинг. Маълумки, ёш бола сувни кўрган-да қувониб-қийқириб, очилишиб кетади, соч ҳам чехранинг тиникилигидан, сувдек мусаффолигидан қувониб, «очилади». Бу ерда сувнинг ҳам, норасида боланинг ҳам поклик, тозалик рамзи эканлигини бир эсласак, шоир ўз маҳбубасини нақадар улуғлаётганини янада теранроқ англаб етамиз.

Иккинчи байтда шоир ўз илоҳасининг шўхлиги ва унинг дастидан тортаётган уқубати баёнига ўтади. Бунинг учун у матлаъдаги образнинг мантиқий ривожланишидан келиб чиқиб фикрлайди. Маълумки, кўнгилнинг ойнага, шишага ўхшатилиши қадимдан бор гап. Мисол учун халқимизнинг «кўнгил бир шишадир, синса тузалмас» маталини эслаш kifоя. Биз бирон бир ноҳақликдан қаттиқ ранжисак, кўнглим хира бўлди, кўнглим қоронғу, деб айтамыз. Маълумки, хираланиш ойнага жуда ҳам хос бўлган хусусият. Ҳаётда кўп учрайдиган яна бир ҳодисани эсланг: кичкинтойлар ойна олдида шўхлик қилишни, уҳлаб, нафаси билан ойнанинг юзини хира қилишни яхши кўрадилар. Кўзгунинг ҳамда боланинг ана шу хусусиятидан фойдаланиб шоир навбатдаги мўъжизасини яратади:

Ул шўх кўнгил давҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдир, алқиссаки кўзгу била ўйнар.

Яъни, у шўх кўнгил ойнасини нафаси билан қоронғу қилиб худди кўзгу билан ўйнаётган ёш болага ўхшайди.

ЎЙНАЙ-ЎЙНАЙ, БОҒЛАДИ УЙҚУМНИ ФУСУНДИН,
деб давом этади шоир...

Фусун — бу — афсун, яъни сеҳр-гипноз дегани. Маълумки, одамни гипнотик ҳолатга солиш — метрономнинг бир зайлда тақиллаб туриши ё гипнозчининг бир хил сўзларни ёхуд ҳаракатни такрорлаши орқали инсоннинг идрокидаги назорат қилувчи марказларни забт этиш ва шу орқали идрок эгасини ўз иродасига бўйсундирмоқ орқали амалга оширилади. Афтидан, шунинг учун ҳам маъшуқанинг «уйқуни боғлаб» ўз измига бўйсундиришини таърифлашга ўтар экан. Алишер Навоий такрорий ҳаракатни ифодаловчи жуфт сўзни қўллайди:

Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин
ва уйқуни боғланган афсунгарни айтади
то ғамзаси...

демак, афсун қилаётган — ғамза... Лекин сеҳрланиш ҳолатининг жуда ҳам чуқур эканлигини баён қилиш учун

шоир ғамзанинг, яъни мижжалар ва қорачиқлар ишвасининг яна бир ҳамкорини айтади:

...ул наргиси жоду била ўйнар.

Демак, сеҳрланиш ёлғизгина ғамза тўфайли эмас, ғамза ва наргиси жоду, яъни қош билан кўз ҳамкорлигида, иккита сеҳргариянинг ўйнашуви оқибатида содир бўляпти.

Шундан кейинги мисра қуйидагича:

Тонг йўқки, кўзинг бўлса кўнгил бирла мулойиб
Мажнунга ажаб йўқ агар оху била ўйнар.

Мазкур байтдаги мулойиб сўзига эътибор қилинг. Бу сўз ҳазиллашиб, бир-бировни хуш кўришиб ўйнамоқ мазмунига эга. «Лайли ва Мажнун» дostonида Қайс Лайлининг висолидан маҳрум бўлгач, телбаланиб дашту биебонга бош олиб кетади. У ерда жониворлар билан дўст тутинади, охулар билан дардлашади. Алишер Навоий араб фольклорига ана шу ҳодисага ишора қилиб, кўнгилни Мажнунга, ёр кўзини эса охуга ўхшатмоқда. Ўз кўнглининг илоҳа кўзи билан мулоқотини Қайснинг оху билан муносабатига менгзатапти. Шуниси ҳам борки, Қайс дардманд одам, ҳаддан ташқари ғамгин қалб эгаси, бинобарин унинг, ҳатто оху билан бўлсин, ўйлашуви эҳтимолдан узоқроқ. Шунинг учун ҳам шоир:

«Мажнунга ажаб йўқ агар оху била ўйнар»,— дейди.
Кўзга муносабатан эса:

Тонг йўқки, кўзинг бўлса бирла мулойиб, —

дейди. Бу байтдаги мутаносиблик жадвали қуйидагичадир: Кўз — оху, кўнгил — Мажнун, тонг йўқки — ажаб йўқ, мулойиб — ўйнар.

Бу байтни шарҳлаётиб, шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлики, фалсафа илмида, аксар, кўнгил ақлга қарши кўйилади. Негаки, кўнгил ақлга тўғри келмайдиган нарсаларни тусайди. Кўнгил кўчаси — халқ таъбирича, ҳаминша адаштиради. Оху эса ювошлик, бокиралик тимсоли. Алишер Навоий бу байтда ҳамма айбни билвосита кўнгилга тўнкаб, кўзининг бегуноҳлигини уқтирмоқда.

Навбатдаги байт:

Бир лўлийн бозигар эрур чамбар ичинда
Холингки ўшал ҳалқаи гесу била ўйнар.

Ўйноқлаб турган сочининг ҳалқаси ичидаги хол чамбар ичида ўйнаб томоша кўрсатаётган лўлига ўхшатиляпти. Маълумки, бозигар лўлилар, яъни ўйнаб томоша кўрсатувчи лўлилар оломон тўпланган жойда ўз санъатларини намойиш

қиладилар. Ер холининг лўлилар тоифасига ўхшатилишида маҳбубанинг ҳуснини таъкидлаш билан бирга, соч халқаси ва унинг ичидаги хол ўйинидан бошқаларнинг баҳраманд бўлиши эҳтимолидан таҳлика ҳам сезилади. Бинобарин бу мисрадаги муқоясада ошқора тасвирдан ташқари яширин бир рашк, пинҳон бир таъна бор.

Мана бу байтдаги муқояса ҳам инсоннинг жонивор билан ўйнашувига асосланганлиги жиҳатидан юқоридаги мисрага бир қадар ўхшаб кетади:

Зоҳид била нафс этса тамасхур йўқ ажабким,
Ит сайд қилур вақтда тулку била ўйнар.

Бу ерда гапни сал узоқдан бошлашга тўғри келади. Маълумки, тасаввуф илмида инсоннинг илоҳга интилиши ҳаётдаги бош мақсаддир. Бу интилиш бутунлай холис бўлиши лозим, гараз эътиқодни чинпақка чиқаради. Шунинг учун ҳам мазкур таълимотда зуҳд, яъни худо жамолига эришувнинг намоийшкорона йўли шартли равишда гараз, нафс тимсоли сифатида талқин қилинади. Бобо шоирларимиз, шу жумладан Алишер Навоий ҳам мансуб бўлган тасаввуф поэзиясида бу образ ўзининг ёрқин аксини топган. Демак, бу байтдаги зоҳид нафсониятига муккасидан кетган одам. Нафс эса анъана бўйича итга қиёс этилади. Бу қиёс Навоийгача ва ундан кейинги шеърятимизда ҳам мавжуд.

Ғазалнинг мақтаъси — якунловчи байти:

Муғ дайрида маст бўлса Навоийни кўрингим,
Бир олма киби гумбази мийну била ўйнар.

Муғ дайри — майхона. Гумбази мену — зангори гумбаз, яъни осмони фалак. Бу байтда ишқий ғалаён майхонадаги мастнинг ҳолатига ўхшатилади. Тасаввуф поэзиясида ҳаққа етишмак йўлидаги туйғулар, кечинмалар шартли равишда мастликка ўхшатилади. Негаки, бошқа бировни астойдил севган одам ҳам, маст бўлган одам ҳам одатда ўзини унутади. Байтга қайтадиган бўлсак маст одамнинг кўзига улкан нарсалар кичик, муҳим нарсалар аҳамиятсиз бўлиб кўринади. Қолаверса, ичган одам шўр, аччиқ луқмалар билан газак қилади. Демак, маст бўлган қаҳрамоннинг кўзига тор маънода майхонанинг зангори гумбази ҳам, кенг маънода осмони фалак ҳам бир олма каби туюлмоқда. Шунинг учун у осмони фалакни қўлига олиб ўйнайди, чарх ураётган коинот ўзининг муайян ўқи атрофида эмас, балки ошиқ қўлида айланиб турипти. Истаса, ошиқ унга тиш уради, тил теккизади. Бу ерда шоир маълум даражада ўзининг ошиқлигидан кулаётгандай. Бу, албатта, Навоийнинг ихтиёридаги масала. Лекин биз мухлислар шуни яхши биламизки, Навоий буюк ошиқдир, шунинг учун ҳам мусаффо туйғуларига замин тор келиб, иши осмон сари тушган.

МУНДАРИЖА

Шоирнинг Мансуравий Меросидан

Муножот	3
-------------------	---

Суйиما ҒАНИЕВА

Алишер Навоийнинг «Муножот» асари	9
Ғазаллар	13

Эркин ВОҲИДОВ

Жунун водийсида	89
---------------------------	----

Нажмиддин КОМИЛОВ

Жон ва жонон можароси	92
Тимсоллар тимсоли	98
«Ахтарин ашк этдию...»	109
«Эрур кўнгулда сафо ишқ...»	115
«Аҳд қилдим...»	121
«Соқиб, талх ўлди айшим...»	128

Муҳаммад АЛИ

«Эл комин раво айла...»	133
-----------------------------------	-----

Жамол КАМОЛ

«Қизил, сориг, яшил...»	137
-----------------------------------	-----

Абдурашид АБДУҒОФУРОВ

«Тилим лолу сиришким қон»	141
-------------------------------------	-----

Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

«Парим бўлса учуб қочсам...»	147
--	-----

Нуератулло ЖУМАЕВ

Сатрлар силсиласидаги сеҳр	151
«Зулфинг очилиб...»	155
«...Ер узар бўлса муҳаббат риштасин...»	158
Ҳн саккиз ёш ҳайратлари	161
«Ростлиғ улдурки...»	165

Матназар АБДУЛҲАКИМ

Ҳйнар	169
-----------------	-----

Н 14

Алишер Навоий

Ғазаллар, шарҳлар /Тўплаб нашр, тайёрловчилар: А. Шаронов, Б. Эшиўлатов/.— Т., Камалак, 1991. — 176 б.

Улуғ санъаткор, беназир донишманд Алишер Навоий мероси — ақлу заковат нури билан йўғрилган жозибали хазина.

Авваламбор, ушбу тўплам учун ана шу хазинадан бебаҳо дурдоналар танланди. Иккиламчи, тан олайликки, не-не замонлардан бери дилларни ва элларни ҳайратга солиб келаётган ҳазрат қалами сеҳрини тушуниш, ҳис этиш осон эмас, зеро, бу тилакка етишиш учун киши муайян билим ва малакага эга бўлиши лозим. Шунга кўра китобга Эркин Воҳидов, Нажмиддин Комилов, Жамол Камол, Муҳаммад Али ва бошқа таниқли ижодкорлар ҳазратнинг турли ғазалларига ёзган шарҳлар киритилди. Шарҳлар сизни мутафаккир бобокалонимиз яратган жозоба оламига сал бўлса-да яқинлаштиради, дея умид қиламиз. Китоб шоирнинг табаррук 550 йиллик тўйига тўёнадир.

Алишер Навои. Ғазели, комментари.

К $\frac{4702620102-50}{356(04) 91}$ 12—91

ISBN 5—633—00710—7.

© Жамоа, 1991

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

АЛИШЕР НАВОИ

ГАЗЕЛИ, ЛИТЕРАТУРНЫЕ ЭТЮДЫ

Адабий-бадий нашр

Алишер НАВОИЙ

ҒАЗАЛЛАР, ШАРҲЛАР

Мухаррирлар Асад Дилмурод, Раъно Акрам қизи

Мусаввир А. Габзалилов

Расмлар муҳаррири Н. Абдуллаев

Техн. муҳаррир Ж. Нодирова

Мусаҳҳиҳ С. Сайдолимов

ИБ № 3014

Босмахонага берилди 6.03.91. Босишга рухсат этилди 8.08.91. Бичими 84×108¹/₃₂. 2-босма қоғозга «Адабий» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли босма тобоғи 9,24. Нашр тобоғи 8,92 Шартли кр. отт. 9,66. Тиражи 45.000. Буюртма 5164. Шартнома 1—91. Баҳоси 1. с.

Ўзбекистон ЛКЕИ Марказий Қўмитаси «Камалак»
нашриёт-матбаа бирлашмаси Тошкент 700113, Чилонзор мавзеи,
Қатортол кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси, Тошкент Ленин кўчаси, 41